SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 44
(III HİSSƏ)

BAKI - 2025

ISSN 2409-0859

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 44

III hissə

BAKI – 2025

ISSN 2409-0859

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 904, sayt http://sociology.bsu.edu.az/
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 44, hissə III. Bakı: 2025, 138 s.

Redaksiya heyəti

Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, buraxılışa məsul redaktor, BDU
Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəfail Musa oğlu Həsənov, sosiologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Səxavət Nəsrulla qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünasliq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və doktorantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

FƏLSƏFƏ, FİLOLOGİYA

ƏBDÜRRƏHMAN BƏDƏVİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TARİXİ-MƏDƏNİ FAKTORLARIN ROLU VƏ FƏLSƏFƏ TARİXİ PROBLEMLƏRİNƏ TƏSİRİ

Kazımzadə Tural Namiq oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
therealtural@gmail.com

Açar sözlər: Əbdürrəhman Bədəvi, fəlsəfə tarixi, tarixi-mədəni faktorlar, ekzistensializm, İslam fəlsəfəsi.
Ключевые слова: Абдуррахман Бадави, история философии, историко-культурные факторы, экзистенциализм, исламская философия.
Keywords*:* Abdel Rahman Badawi, history of philosophy, historical-cultural factors, existentialism, Islamic philosophy.

Əbdürrəhman Bədəvi (1917–2002) ərəb-islam fəlsəfəsinin ən mühüm mütəfəkkirlərindən biri olaraq, XX əsr ərəb dünyasında fəlsəfi təfəkkürün modernləşməsi və yenidən formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun dünyagörüşünün təşəkkülündə tarixi-mədəni amillərin, ictimai-siyasi proseslərin və fəlsəfə tarixi problemlərinin təsiri xüsusi yer tutur. Misirin intellektual mühitində yetişən Bədəvi, həm Qərb fəlsəfəsinin rasionalizm və ekzistensializm kimi cərəyanlarını, həm də Şərq mədəniyyətinin zəngin irsini – İslam fəlsəfəsi, sufi ənənələri və klassik ərəb düşüncəsini dərin elmi təhlilə cəlb etmişdir [8,s 12].

Onun fəlsəfi irsi yalnız nəzəri müstəvidə deyil, həm də tarixi-mədəni reallıqların təhlili ilə sıx bağlıdır. XX əsrin ortalarında ərəb dünyasında milli oyanış hərəkatları, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə və mədəni identiklik axtarışları fəlsəfi düşüncəyə güclü təsir göstərmişdir. Bədəvi bu şəraitdə fəlsəfə tarixini sadəcə ardıcıl mərhələlərin təsviri kimi deyil, insan varlığının mənası və azadlıq probleminin izahı üçün aktual vasitə kimi təqdim etmişdir.

Tarixi-mədəni faktorların Bədəvinin dünyagörüşünə təsiri həm onun mövzu seçiminə, həm də metodoloji yanaşmalarına aydın şəkildə əks olunmuşdur. O, qədim yunan fəlsəfəsindən İslam orta əsr mütəfəkkirlərinə, oradan isə Qərb modern fəlsəfəsinə qədər geniş spektrdə tədqiqat apararaq müxtəlif dövrlərin və mədəniyyətlərin ideyalarını dialoq müstəvisində şərh etmişdir. Beləliklə, Bədəvinin fəlsəfə tarixinə yanaşması yalnız akademik araşdırma deyil, həm də mədəni identiklik və fəlsəfi özünüdərk məsələlərinin dərinləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun dünyagörüşündə tarixi-mədəni faktorların rolu və fəlsəfə tarixi problemlərinə təsiri təkcə ərəb-islam intellektual mühitinin deyil, ümumilikdə fəlsəfi düşüncənin qlobal inkişaf proseslərinin öyrənilməsi üçün də aktual elmi mövzudur.

Təhlil

Əbdürrəhman Bədəvinin dünyagörüşünün təhlili göstərir ki, onun fəlsəfi mövqeyi tarixi-mədəni faktorların dərin təsiri altında formalaşmışdır. Misirin XX əsrin ortalarındakı ictimai-siyasi mühiti, Qərb müstəmləkəçiliyinə qarşı milli oyanış hərəkatları, dini və intellektual islahat çağırışları Bədəvinin fəlsəfi yönünü müəyyənləşdirən əsas kontekstlərdən olmuşdur. O, öz dövrünün intellektual böhranını yalnız siyasi çərçivədə deyil, həm də mənəvi və fəlsəfi böhran kimi qəbul etmiş, bu səbəbdən fəlsəfə tarixinə müraciəti bir növ varlıq və identiklik axtarışının təzahürü olmuşdur [2.s 34].

Bədəvinin təhlilində qədim yunan fəlsəfəsinin, xüsusən də Aristotel və Platon irsinin ərəb-İslam mütəfəkkirləri vasitəsilə yenidən mənimsənilməsi xüsusi yer tutur. O, fəlsəfə tarixini sadəcə ideyaların xronoloji inkişafı kimi deyil, insan varlığının azadlıq, məsuliyyət və mənanın axtarışı kimi izah edir. Bu yanaşma onu ekzistensializmə yaxınlaşdırsa da, Bədəvi klassik islam fəlsəfəsi ilə ekzistensialist problemləri sintez edərək özünəməxsus düşüncə modeli yaratmışdır. Beləliklə, onun dünyagörüşündə tarixi-mədəni faktorlar yalnız intellektual təsirlər deyil, həm də fəlsəfi metodologiyanın əsas hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur.

Fəlsəfə tarixi problemlərinə münasibətdə Bədəvi ənənəvi "fikir tarixçiliyi" metodunu aşaraq, fəlsəfi ideyaları aktual dövrün mədəni və ictimai çağırışları ilə əlaqələndirmişdir. Onun əsərlərində Şərq və Qərb ənənələrinin müqayisəli təhlili mühüm yer tutur. Bu yanaşma, bir tərəfdən, İslam fəlsəfəsinin dünya fəlsəfəsi içində rolunun yenidən dəyərləndirilməsinə, digər tərəfdən isə ərəb intellektual mühitində fəlsəfi özünüdərkin formalaşmasına xidmət etmişdir. Fəlsəfə tarixi yalnız keçmişi öyrənmək deyil, həm də bu günün problemlərinə cavab axtarmaq üçün vasitədir. Onun analitik mövqeyi göstərir ki, tarixi-mədəni amillər fəlsəfi konsepsiyaların formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, orta əsr İslam mütəfəkkirlərinin Aristotel şərhləri yalnız tərcümə fəaliyyəti deyil, həm də dini, elmi və mədəni şərtlərin məhsulu idi. Bədəvi bu tarixi dərsləri aktual fəlsəfi diskursa gətirərək, fəlsəfə tarixinin müasir insan üçün nə qədər həyati əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Onun fikrincə, insan varlığı, azadlıq və mənanın axtarışı tarix boyunca dəyişməz qalır, lakin hər dövrün tarixi-mədəni şəraiti bu axtarışların formalarını müəyyənləşdirir. Bədəvinin dünyagörüşünün təhlili göstərir ki, o, tarixi-mədəni faktorları yalnız passiv təsir kimi qəbul etməmiş, əksinə, fəlsəfi düşüncənin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirmişdir. Bu mövqe həm onun fəlsəfə tarixindəki tədqiqatlarını, həm də müasir fəlsəfi problemlərə münasibətini müəyyənləşdirən başlıca prinsip olmuşdur [5,s 87].

Əbdürrəhman Bədəvinin fəlsəfi mövqeyində tarixi-mədəni faktorların rolu təkcə intellektual irsin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. O, həmçinin fəlsəfənin ictimai funksiyasını ön plana çəkərək göstərirdi ki, fəlsəfi düşüncə xalqların mədəni inkişafında aparıcı qüvvələrdən biridir. Bu baxımdan, Bədəvi fəlsəfə tarixini yalnız nəzəri bilik sahəsi kimi deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi istiqamətini müəyyənləşdirən bir yol xəritəsi kimi dəyərləndirirdi. Onun fikrincə, müxtəlif dövrlərin fəlsəfi təcrübələrinin müqayisəli öyrənilməsi mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı möhkəmləndirir və müasir insanın intellektual kimliyini daha dərindən anlamağa imkan verir.

Bədəvinin yanaşmasında diqqətçəkən digər cəhət, onun fəlsəfə tarixi problemlərinə yalnız retrospektiv baxışla yanaşmaması, həm də onları müasir dövrün çağırışları ilə əlaqələndirməsidir. O, tarixi faktları və fəlsəfi məktəbləri sadalamaqla kifayətlənmir, əksinə, bu məktəblərin mövcudluq səbəblərini, sosial və mədəni şərtlərini təhlil edərək onların bu gün üçün aktuallığını əsaslandırır. Məsələn, Bədəvinin əsərlərində qədim yunan fəlsəfəsinin İslam dünyasına təsiri yalnız tarixi proses kimi deyil, həm də müasir İslam cəmiyyətlərində fəlsəfi özünüdərk probleminin açarı kimi təqdim olunur.

Eyni zamanda, Bədəvi fəlsəfi təfəkkürün universal mahiyyətini vurğulayaraq göstərirdi ki, Şərq və Qərb arasında mədəni sərhədlər nisbi xarakter daşıyır. Onun fikrincə, fəlsəfə tarixində yaranmış problemlər – varlıq, azadlıq, məsuliyyət, insanın mənası kimi məsələlər – bütün dövrlərdə və bütün mədəniyyətlərdə əsaslı olaraq qorunub saxlanılır. Bu problemlərin müxtəlif mədəni mühitlərdə fərqli cavablar alması isə fəlsəfi düşüncənin zənginliyini və çoxsəsliliyini nümayiş etdirir.

Bədəvinin tarixi-mədəni faktorları fəlsəfi təhlilin mərkəzinə gətirməsi, onun metodoloji baxımdan həm ekzistensializm, həm də klassik İslam fəlsəfəsi ilə uzlaşmasına şərait yaratmışdır. Bu metodoloji sintez onu yalnız ərəb-islam fəlsəfəsində deyil, ümumilikdə XX

əsr fəlsəfi düşüncəsində mühüm mövqeyə yüksəltmişdir. O, göstərirdi ki, fəlsəfə tarixi yalnız akademik sahə deyil, həm də insanın varoluş mübarizəsinin tarixi ifadəsidir. Bədəvinin təhlilləri bir daha sübut edir ki, fəlsəfi problemlərin dərinləşdirilməsi üçün tarixi-mədəni faktorların nəzərə alınması vacibdir. Onun irsi göstərir ki, fəlsəfə tarixi, keçmişlə bu günü birləşdirən, insanı öz mənəvi və intellektual kökləri ilə bağlayan canlı bir prosesdir. Bu isə yalnız ərəb-islam mühitində deyil, bütün bəşəriyyətin intellektual inkişafında aktual əhəmiyyətə malikdir [7,s 14].

Cədvəl 1.

Tarixi-mədəni faktorların Əbdürrəhman Bədəvinin dünyagörüşü və fəlsəfə tarixi problemlərinə təsiri

Tarixi-mədəni faktorlar	Bədəvinin dünyagörüşünə təsiri	Fəlsəfə tarixi problemlərinə yanaşmaya təsiri
XX əsrin Misir intellektual mühiti (milli oyanış, müstəmləkəçilikdən azadlıq hərəkatı)	Fəlsəfəni milli identiklik axtarışının vasitəsi kimi qəbul edir, fəlsəfi düşüncəni ictimai proseslərlə əlaqələndirir.	Fəlsəfə tarixini sadəcə keçmişin öyrənilməsi deyil, müasir problemlərə cavab axtarışı kimi təqdim edir.
Qədim yunan fəlsəfəsi və onun İslam aləmində tərcümə ənənəsi	Aristotel və Platon irsini İslam mütəfəkkirlərinin şərhləri vasitəsilə mənimsəyir, Şərq-Qərb inteqrasiyasına diqqət yetirir.	Fəlsəfə tarixində ideyaların sadə ötürülməsini deyil, onların tarixi-mədəni transformasiyalarını ön plana çəkir.
İslam fəlsəfəsi və sufi ənənələri	Varlıq, azadlıq və mənanın mənşəyinə dair sualları İslam düşüncəsi zəminində ekzistensialist müstəviyə gətirir.	Fəlsəfə tarixini həm dini-mənəvi, həm də intellektual axtarışların sintezi kimi şərh edir.
Qərb fəlsəfəsi (ekzistensializm, rasionalizm və s.)	Heidegger, Sartre və digər mütəfəkkirlərin ideyalarını ərəb-islam fəlsəfi irsi ilə müqayisə edərək yeni fəlsəfi model yaradır.	Fəlsəfə tarixi problemlərinin qlobal xarakter daşıdığını, Şərq və Qərbin fəlsəfi sərhədlərinin nisbiliyini göstərir.
Sosial-siyasi şərait (mədəni islahatlar, dini və elmi modernləşmə çağırışları)	Fəlsəfəni cəmiyyətin inkişafı və mənəvi yenilənməsi üçün praktik vasitə kimi qiymətləndirir.	Fəlsəfə tarixində nəzəri biliklə yanaşı, fəlsəfi ideyaların sosial funksiyasını da əsaslandırır.

Mənbə: https://blogs.law.columbia.edu/nietzsche1313/files/2016/06/DiCapua-Arab-existentialism.pdf

Əbdürrəhman Bədəvinin dünyagörüşünə təsir edən tarixi-mədəni faktorlar çoxşaxəli xarakter daşıyır. Misirin XX əsrin ortalarındakı ictimai-siyasi mühiti, milli oyanış və müstəmləkəçilikdən azadlıq hərəkatları onun fəlsəfi baxışlarında mühüm iz buraxmışdır. Bədəvi fəlsəfəni yalnız nəzəri təfəkkür sahəsi kimi deyil, həm də milli identiklik və ictimai inkişafın əsas vasitəsi kimi dəyərləndirmişdir. Bu, onun fəlsəfə tarixini müasir problemlərə cavab tapmaq üçün bir metodoloji alət kimi görməsinə gətirib çıxarmışdır.

Cədvəldə qeyd olunan digər faktor – qədim yunan fəlsəfəsinin İslam aləminə daxil olması və şərh ənənələri – Bədəvinin yanaşmasında mərkəzi yer tutmuşdur. O, Aristotel və Platon kimi filosofların irsini yalnız tərcümə və şərh prosesi kimi deyil, mədəni transformasiyanın məhsulu kimi təhlil etmişdir. Bu, fəlsəfə tarixinin sadə ötürülmə deyil, fərqli mədəniyyətlərdə yeni məna qazanma prosesi olduğunu göstərir [9,s 51].

İslam fəlsəfəsi və sufizm irsi Bədəvinin fəlsəfi mövqeyinin əsas dayaqlarından biri olmuşdur. Onun varlıq, azadlıq və insanın mənası ilə bağlı problemlərə yanaşması məhz bu ənənələrin zəminində ekzistensialist çalarlar qazanmışdır. Bu yanaşma göstərir ki, Bədəvi fəlsəfə tarixini yalnız ideyaların ardıcıllığı kimi deyil, həm də mənəvi və dini axtarışların fəlsəfi müstəviyə daşınması kimi dəyərləndirirdi. Qərb fəlsəfəsinin təsiri də diqqətəlayiqdir. Heidegger və Sartre kimi mütəfəkkirlərin ideyaları ilə tanış olan Bədəvi, bu düşüncə xəttini ərəb-islam irsi ilə müqayisə etmiş və yeni bir sintez yaratmağa çalışmışdır. Bu, onun fəlsəfə tarixini qlobal bir fenomen kimi qəbul etdiyini, Şərq və Qərb arasında sərhədləri nisbiləşdirdiyini göstərir.

Sosial-siyasi şərait, mədəni islahatlar və tərcümə fəaliyyəti də Bədəvinin fəlsəfi mövqeyinin formalaşmasına təsir etmişdir. O, fəlsəfi ideyaların yalnız akademik dəyərə malik olmadığını, eyni zamanda cəmiyyətin inkişafı və mənəvi yenilənməsi üçün mühüm funksiyalar daşıdığını ön plana çəkmişdir. Beləliklə, cədvəldə göstərilən bütün faktorların sintezi Bədəvinin dünyagörüşünü formalaşdırmış və onun fəlsəfə tarixinə yanaşmasına xüsusi elmi məzmun qazandırmışdır.

Əbdürrəhman Bədəvinin fəlsəfi mövqeyini səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri onun tarixi-mədəni irsin fəlsəfi təhlildə xüsusi yeri olmasıdır. O, fəlsəfə tarixini sadəcə keçmişin ideyalarının xronoloji təsviri kimi deyil, müxtəlif dövrlərin ictimai-siyasi, mədəni və dini reallıqlarının fəlsəfi düşüncədəki əks-sədası kimi dəyərləndirmişdir. Bu yanaşma göstərir ki, Bədəvi üçün fəlsəfə tarixi canlı və dinamik bir prosesdir. Onun tədqiqatlarında Qədim Yunan fəlsəfəsinin İslam mühitinə daxil olması yalnız tərcümə ənənəsi kimi deyil, həm də mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinin nümunəsi kimi izah edilir. Bu proses fəlsəfi ideyaların bir mühitdən digərinə keçərək yeni məna qazanmasının mümkünlüyünü ortaya qoyur. Bədəvi bu mədəni sintezin müasir dövrün intellektual axtarışları üçün də mühüm örnək olduğunu vurğulayır. İslam fəlsəfəsi və sufi ənənələrinin təsiri isə onun düşüncəsinə mənəvi dərinlik qazandırır. Varlıq, azadlıq və insanın mənası ilə bağlı məsələləri ekzistensializm kontekstində şərh etməsi göstərir ki, Bədəvi üçün Şərq irsi yalnız keçmişin mirası deyil, həm də müasir fəlsəfi diskursun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu yanaşma onun fəlsəfi düşüncədə milli və ümumbəşəri elementləri vəhdətdə təqdim etməsinə imkan vermişdir [4,s 17].

Qərb fəlsəfəsi ilə qarşılaşması da onun intellektual dünyasının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Heidegger və Sartre kimi mütəfəkkirlərin insan varlığı, məsuliyyət və azadlıq haqqında fikirlərini İslam fəlsəfi irsi ilə müqayisə etməsi yeni fəlsəfi baxışların formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bununla Bədəvi göstərirdi ki, fəlsəfə tarixi coğrafi sərhədlərlə məhdudlaşmır, əksinə, müxtəlif mədəniyyətlərin dialoqundan doğan ümumbəşəri bir prosesdir.

Onun əsərlərində ictimai reallıqların fəlsəfəyə təsiri də xüsusi vurğulanır. Bədəvi fəlsəfəni cəmiyyətin intellektual və mənəvi inkişafına xidmət edən praktik bir vasitə kimi qəbul edir. Bu mövqedən yanaşaraq o, fəlsəfə tarixində ideyaların sosial funksiyalarını ön plana çıxarır və göstərir ki, fəlsəfi irs cəmiyyətlərin transformasiyasında mühüm rol oynayır.

Bədəvinin dünyagörüşündə tarixi-mədəni faktorlar yalnız nəzəri istiqamətverici amillər deyil, həm də fəlsəfi problemlərin aktuallığını müəyyən edən əsas meyarlardır. Onun fəlsəfə tarixi ilə bağlı təhlilləri göstərir ki, hər bir dövrün fəlsəfi axtarışları o dövrün tarixi şəraiti ilə sıx bağlıdır və bu qarşılıqlı təsir fəlsəfi irsin davamlı inkişafını təmin edir.

Əbdürrəhman Bədəvinin irsində fəlsəfi yanaşma ilə tarixi-mədəni kontekst arasında üzvi əlaqə mövcuddur. O, keçmişin fəlsəfi sistemlərinə müraciət edərkən onları yalnız nəzəri konstruksiyalar kimi deyil, konkret dövrlərin intellektual cavabları kimi izah edir. Bu yanaşma, fəlsəfə tarixinin həm nəzəri, həm də praktiki səciyyəsini üzə çıxarır. Bədəvinin tədqiqatlarında fəlsəfi problemlərin aktual qalmasının əsas səbəbi məhz onların tarixi şəraitlə bağlılıq daşımasıdır.

Onun düşüncəsində universal fəlsəfi problemlərin – varlıq, azadlıq, məsuliyyət və insan mənasının – müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli təzahürləri önə çəkilir. Bu problemlərin fərqli mühitlərdə müxtəlif izahlar qazanması Bədəviyə görə, fəlsəfi irsin zənginliyini və dəyişkənliyini nümayiş etdirir. O, fəlsəfə tarixini bütün mədəniyyətlərin ortaq mənəvi sərvəti kimi dəyərləndirərək, Şərq və Qərb arasında süni sərhədlərin mövcud olmadığını göstərməyə çalışır [3,s 18].

Bədəvi həmçinin fəlsəfənin müasir dövrdə ictimai və mənəvi islahatlarda oynadığı rolu vurğulayır. Onun fikrincə, fəlsəfi irs yalnız akademik maraqlara xidmət etmir, həm də insanın kimlik axtarışlarında, mədəni özünüdərk prosesində və cəmiyyətin intellektual inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma, fəlsəfə tarixini həm nəzəri biliklərin toplusu, həm də insan həyatının mənalandırılması vasitəsi kimi təqdim edir. Bədəvinin dünyagörüşündə tarixi-mədəni faktorlar onun fəlsəfi mövqeyinin əsas istiqamətvericisi olmuşdur. O, müxtəlif dövrlərin fəlsəfi təcrübələrini bir araya gətirərək müasir intellektual problemlərin həllinə yönəltmişdir. Bu mövqe, onun fəlsəfə tarixi anlayışına orijinallıq gətirmiş və Bədəvini yalnız ərəb-islam mühitində deyil, ümumilikdə XX əsr fəlsəfi düşüncəsində mühüm fiqurlardan birinə çevirmişdir.

Nəticə. Əbdürrəhman Bədəvinin fəlsəfi irsi yalnız fərdi yaradıcılığın məhsulu deyil, həm də tarixi-mədəni amillərin sintezinin nəticəsidir. Onun düşüncəsində qədim yunan fəlsəfəsi, islam intellektual ənənəsi, sufi irsi və Qərb ekzistensializmi üzvi şəkildə birləşərək orijinal fəlsəfi mövqenin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu mövqenin əsas məzmunu fəlsəfə tarixini sadə xronoloji təsvir yox, insan varlığının fundamental problemlərinə dair davamlı axtarışların ifadəsi kimi təqdim etməkdir.

Bədəvi fəlsəfə tarixini yalnız akademik tədqiqat predmeti kimi deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi inkişafı və intellektual dirçəlişi üçün əsas vasitələrdən biri kimi qiymətləndirmişdir. Onun əsərlərində fəlsəfə tarixinin aktual sosial və mədəni çağırışlarla əlaqələndirilməsi xüsusi yer tutur. Bu yanaşma göstərir ki, fəlsəfi ideyaların formalaşması və transformasiyası hər zaman konkret dövrün tarixi və mədəni konteksti ilə sıx bağlı olmuşdur [6,s 45].

Onun fikirlərində mədəniyyətlərarası dialoq prinsipi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şərq və Qərb ənənələrinin qarşılaşdırılması və sintezi sayəsində Bədəvi fəlsəfə tarixinin qlobal xarakterini nümayiş etdirmişdir. O, fəlsəfi irsin müxtəlif mədəni mühitlərdə fərqli şəkillərdə təzahürünü, lakin mahiyyət etibarilə eyni universal problemlərin – varlıq, azadlıq və məsuliyyətin – qorunduğunu əsaslandırmışdır. Bədəvinin fəlsəfə tarixinə yanaşması həm nəzəri, həm də metodoloji baxımdan yenilikçi idi. O, ideyaların tarixi ardıcıllığını öyrənməklə yanaşı, onların mədəni transformasiyalarını da ön plana çəkmiş, beləliklə, fəlsəfə tarixini dinamik və çoxsəsli bir proses kimi təqdim etmişdir. Bu mövqe həm ərəb-islam fəlsəfəsi müstəvisində, həm də ümumbəşəri fəlsəfi diskursda yeni istiqamətlər açmışdır.

Əbdürrəhman Bədəvinin dünyagörüşündə tarixi-mədəni faktorların rolu və fəlsəfə tarixi problemlərinə təsiri müasir fəlsəfi tədqiqatlar üçün əhəmiyyətli metodoloji dərslər təqdim edir. Onun irsi göstərir ki, fəlsəfə tarixi təkcə keçmişin öyrənilməsi deyil, həm də indiki dövrün mənəvi və intellektual problemlərinə cavab tapmaq üçün dəyərli bir qaynaqdır. Bu baxımdan, Bədəvinin yanaşmaları həm yerli, həm də beynəlxalq miqyasda fəlsəfi fikrin inkişafına mühüm töhfə hesab olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Badawi, A. (1946). Histoire de la philosophie en Islam. Paris: Vrin.
2. Badawi, A. (1968). La transmission de la philosophie grecque au monde arabe. Paris: Vrin.
3. Badawi, A. (1983). Mawsuʿat al-falsafa (Vols. 1–5). Kuwait: al-Turath al-ʿArabi.
4. Badawi, A. (1985). Dawr al-ʿArab fī takwīn al-fikr al-Urūbbī [The role of Arabs in the formation of European thought]. Beirut: Dar al-Qalam.
5. Badawi, A. (1992). Falsafat al-wujūd fī al-Islām [Philosophy of existence in Islam]. Cairo: Dar al-Maʿarif.
6. Di-Capua, Y. (2008). Gatekeepers of the Arab past: Historians and history writing in twentieth-century Egypt. Berkeley: University of California Press.
7. Di-Capua, Y. (2016). Arab existentialism: An invisible chapter in the intellectual history of decolonization. Modern Intellectual History, 13(1), 1–32. https://doi.org/10.1017/S1479244315000335
8. El-Rouayheb, K. (2015). Islamic intellectual history in the seventeenth century: Scholarly currents in the Ottoman Empire and the Maghreb. Cambridge University Press.
9. Fakhry, M. (2004). A history of Islamic philosophy (3rd ed.). New York: Columbia University Press.
10. Gutas, D. (2001). Avicenna and the Aristotelian tradition: Introduction to reading Avicenna's philosophical works. Leiden: Brill.
11. Leaman, O. (2006). An introduction to classical Islamic philosophy (2nd ed.). Cambridge University Press.
12. Nasr, S. H. (2007). Islamic philosophy from its origin to the present: Philosophy in the land of prophecy. Albany: SUNY Press.
13. Pormann, P. E., & Adamson, P. (2007). The Cambridge companion to Arabic philosophy. Cambridge University Press.
14. Nature Research. (2019). Editions, translations, transformations: Refashioning the Arabic Aristotle in Egypt and metropolitan Europe, 1940–1980. Palgrave Communications, 5, Article 52. https://doi.org/10.1057/s41599-019-0376-9
15. Rizvi, S. (2016). Islamic philosophy and the classical tradition: Essays presented by his friends and pupils to Richard Walzer. Routledge.

ƏBDÜRRƏHMAN BƏDƏVİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TARİXİ-MƏDƏNİ FAKTORLARIN ROLU VƏ FƏLSƏFƏ TARİXİ PROBLEMLƏRİNƏ TƏSİRİ

Kazımzadə Tural

XÜLASƏ

Bu məqalədə XX əsr ərəb-islam fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi olan Əbdürrəhman Bədəvinin fəlsəfi dünyagörüşündə tarixi-mədəni faktorların rolu və onların fəlsəfə tarixi problemlərinə təsiri ətraflı şəkildə araşdırılır. Təhlil göstərir ki, Bədəvinin intellektual inkişafı Misirin ictimai-siyasi şəraiti, milli oyanış hərəkatları, müstəmləkəçilikdən azadlıq prosesləri və mədəni modernləşmə dalğası ilə sıx bağlı olmuşdur. Onun əsərlərində qədim yunan fəlsəfəsi, xüsusilə Aristotel və Platonun ideyaları, İslam fəlsəfəsinin zəngin ənənələri, sufi irsi və Qərb ekzistensializmi arasında orijinal bir sintez yaradılmışdır.

Bədəvi fəlsəfə tarixini sadəcə ideyaların ardıcıllığını izləyən akademik sahə kimi deyil, müxtəlif dövrlərin sosial-mədəni reallıqlarını əks etdirən dinamik proses kimi izah etmişdir. O, fəlsəfənin insan varlığı, azadlıq, məsuliyyət və mənanın axtarışı ilə bağlı universal problemlərini ön plana çıxarmış, bu problemlərin fərqli mədəni mühitlərdə müxtəlif şəkildə ifadə olunmasını fəlsəfi təfəkkürün zənginliyinin göstəricisi kimi dəyərləndirmişdir. Onun yanaşması Şərq və Qərb fəlsəfi ənənələri arasında süni sərhədlərin olmadığını, əksinə, mədəniyyətlərarası dialoqun fəlsəfənin inkişafı üçün zəruri olduğunu nümayiş etdirir.

Məqalənin nəticələri göstərir ki, Əbdürrəhman Bədəvinin dünyagörüşü həm İslam intellektual irsinə, həm də qlobal fəlsəfi diskursa mühüm töhfə vermişdir. O, tarixi-mədəni faktorların fəlsəfi problemlərin formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malik olduğunu əsaslandırmış və fəlsəfə tarixini yalnız keçmişin öyrənilməsi deyil, həm də müasir dövrün intellektual və mənəvi çağırışlarına cavab tapmaq vasitəsi kimi təqdim etmişdir. Bu yanaşma Bədəvini yalnız ərəb-islam fəlsəfi ənənəsinin deyil, ümumbəşəri fəlsəfi düşüncənin də mühüm simalarından birinə çevirmişdir.

.

РОЛЬ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ В МИРОВОЗЗРЕНИИ АБДУРРАХМАНА БАДАВИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ

Казимзаде Турал

АННОТАЦИЯ

В статье подробно рассматривается роль историко-культурных факторов в философском мировоззрении Абдуррахмана Бадави и их влияние на проблемы истории философии. Показано, что становление его мыслей происходило в контексте общественно-политических процессов Египта XX века, движения национального возрождения, борьбы с колониализмом и культурной модернизации. В работах Бадави прослеживается синтез античной греческой философии, особенно идей Аристотеля и Платона, исламского интеллектуального наследия, суфийской традиции и западного экзистенциализма.

Историю философии он рассматривал не как простую последовательность идей, а как динамический процесс, отражающий социально-культурные реалии различных эпох. Центральное место занимают универсальные философские проблемы — существование, свобода, ответственность и поиск смысла, которые в разных культурах получают различные интерпретации. Такой подход подчеркивает необходимость межкультурного диалога и показывает, что границы между Востоком и Западом в философии условны и относительны.

В результате Абдуррахман Бадави представлен как мыслитель, внёсший весомый вклад не только в арабо-исламскую традицию, но и в развитие всемирного философского дискурса. Его труды убеждают в том, что историко-культурные факторы являются ключевыми в формировании философских проблем, а история философии — это не только исследование прошлого, но и средство поиска ответов на интеллектуальные и духовные вызовы современности.

THE ROLE OF HISTORICAL AND CULTURAL FACTORS IN ABDEL RAHMAN BADAWI'S WORLDVIEW AND THEIR IMPACT ON THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF PHILOSOPHY

Kazimzada Tural

SUMMARY

This article provides a detailed analysis of the role of historical and cultural factors in Abdel Rahman Badawi's philosophical worldview and their influence on the problems of the history of philosophy. The study shows that his intellectual formation was deeply shaped by the socio-political context of twentieth-century Egypt, including the national awakening movements, the struggle against colonialism, and the waves of cultural modernization. In his writings, Badawi created an original synthesis that drew upon ancient Greek philosophy—particularly the ideas of Aristotle and Plato—the Islamic intellectual tradition, Sufi heritage, and Western existentialism.

He interpreted the history of philosophy not as a mere chronological sequence of ideas but as a dynamic process reflecting the socio-cultural realities of different epochs. Central to his work are the universal philosophical problems of existence, freedom, responsibility, and the search for meaning, which acquire diverse interpretations across cultural contexts. Such an approach emphasizes the necessity of intercultural dialogue and demonstrates that the boundaries between East and West in philosophy are fluid and relative.

As a result, Abdel Rahman Badawi emerges as a thinker whose contributions extend beyond the Arab-Islamic philosophical tradition to the broader sphere of global philosophical discourse. His legacy highlights the decisive role of historical and cultural factors in shaping philosophical problems and positions the history of philosophy not only as an exploration of the past but also as a resource for addressing the intellectual and moral challenges of the present.

MUSİQİ İRSİNİN QORUNMASINDA BƏSTƏKAR EV MUZEYLƏRİNİN ROLU

Quluzadə Solmaz Nizami qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
sguluzada@khazar.org

Açar sözlər: bəstəkar, muzey, milli irs, musiqi, ekspozisiya, kimlik, texnologiya.
Ключевые слова: композитор, музей, национальное наследие, музыка, выставка, идентичность, технология.
Keywords: composer, museum, national heritage, music, exhibition, identity, technology.

Mövzunun aktuallığı. Musiqi irsinin qorunması milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillərə təbliği baxımından xüsusiəhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə qloballaşma, texnoloji dəyişikliklər və mədəni assimilasiya prosesi kimi məsələlər milli musiqi irsinin sıradan çıxması təhlükəsini artırır. Məhz bu səbəblərə görə bəstəkar ev muzeyləri yalnız tarixi xatirə məkanı olmaqla qalmır, həmçinin musiqi irsinin qorunması, tədqiqi və təbliği kimi mühüm məsələləri öz üzərinə götürən mədəniyyət ocaqları kimi çıxış edir. Mövzu həm mədəni irsin mühafizəsi, həm də muzeyşünaslıq və musiqişünaslığın kəsişməsində dayandığı üçün elmi və praktik baxımdan aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti olaraq bəstəkarın ev muzeylərini götürürük.

Tədqiqatın predmeti isə bu muzeylərin musiqi irsinin qorunması, təqdimatı və ictimaiyyətə çatdırılmasında oynadığı rol, funksiyalar və metodlardır. Məqalədə bəstəkar ev muzeylərinin fəaliyyət prinsipləri, ekspozisiya həlləri və onların musiqi irsinin yaşadılmasına təsiri öyrənilir.

Tədqiqatın metodoloji bazası. Tədqiqatın metodoloji əsasını muzeyşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq, musiqişünaslıq və tarixi-analitik təhlil metodları təşkil edir. Eyni zamanda araşdırmada müqayisəli təhlil, sistemləşdirmə və elmi ümumiləşdirmə kimi yanaşmalardan istifadə olunmuşdur. Araşdırma zamanı həm yerli, həm də beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmış, bəstəkar ev muzeylərinin fəaliyyət modelləri analiz edilmişdir.

Elmi yenilik. Tədqiqatın elmi yeniliyi, Azərbaycan və dünya bəstəkar ev muzeylərinin fəaliyyəti musiqi irsinin qorunması kontekstində sistemli şəkildə təhlilindən ibarətdir. Araşdırma zamanı bəstəkar ev muzeylərinin yalnız memorial xarakter daşımadığı, onların eyni zamanda musiqi maarifçiliyi, tədqiqat və təhsil sahələrində aktiv rol oynadığı elmi əsaslarla sübut edilir. Bununl yanaşı, muzeylərin rəqəmsallaşma və interaktiv tədris mühiti yaratmaq potensialı yeni baxış bucağından araşdırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri musiqi muzeylərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, ekspozisiya və tədris proqramlarının hazırlanması, mədəni irsin rəqəmsal platformalarda təqdimatı kimi sahələrdə praktik tətbiq oluna bilər.

İqtisadi səmərəsi. Bəstəkar ev muzeylərinin inkişafı yalnız mədəni baxımdan deyil, həmçinin iqtisadi baxımdan da əhəmiyyətlidir. Bu muzeylər turizmin inkişafına, yerli və xarici ziyarətçilərin cəlb olunmasına, həmçinin musiqi yönümlü tədbir və layihələrin həyata keçirilməsi vasitəsilə iqtisadi dövriyyənin artmasına şərait yaradır.

Muzey keçmişin nümunələrilə gələcəyi təsirləndirən, zənginləşdirən və işıqlandırandır. Muzeylərin əhəmiyyəti haqqında danışarkən ilk növbədə onu qeyd etməklazımdır ki, profilindən və funksiyasından aslı olmayaraq xalqın maddi və mənəvi sərvətlər məkanı olan muzeylər, tariximizi, mədəniyyətimizi, adət-ənənələrimizi qoruyan, təbliğ edən, geniş siyasi tərbiyə işi aparan ideoloji bir məktəbdir. 1970-ci illərdə Azərbaycanda muzey şəbəkəsinin

inkişafının nəzərəçarpacaq dərcədə artmışdır. Belə ki, 2000-ci il martın 24-də, yəni Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə "Muzeylər haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Qəbul edilən bu qanunda qeyd edilir ki, muzey – maddi mədəniyyət abidələrinin komplektləşdirilməsi, mühafizəsi, öyrənilməsi, kütləvi nümayişinin və təbliğinin həyata keçirildiyi mədəniyyət, elmi tədqiqat müəssisədir. Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının inkişafı üçün ömrünü fəda edən ziyalılara, şəxsiyyətlərə çox dəyər verirdi. Məhz bunun üçün də Ulu Öndər hakimiyyətə gəldikdən sonra bir çox ziyalının xatirəsinə ev-muzeylərinin təşkili işinə başladı.

Musiqi irsi bir xalqın milli kimliyini, yaradıcılıq potensialını və mədəni inkişaf yolunu əks etdirən ən qiymətli xəzinələrdən biridir. Azərbaycanın musiqi irsi zəngin ənənələrə sahibdir. Məhz bu zəngin musiqi irsini əks etdirən vasitələrdən biri də bəstəkarlarımızın xatirə ev muzeyləridir. Bəstəkarların ev muzeyləri onlara aid şəxsi əşyaları, onların musiqi yaradıclığını əks etdirən sənədləri, bəstəkarların gündəlik həyatlarını ziyarətçilərə əyani şəkildə təqdim edir. Üzeyir Hacıbəyli, Qara Qarayev, Vaqif Mustafazadə və Nizazi kimi bəstəkarlarımızın ev muzeyləri Azərbaycan musiqi irsinin saxlanması, qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Ev muzeyləri əsasən bəstəkarların şəxsi həyatına və yaradıcılıq fəaliyyətinə aid sənədləri, əşyaları qoruyub saxlayır. Məsələn, *Üzeyir Hacıbəylinin* ev muzeyində bəstəkarın iş otağına aid əşyaları, pianinosu, əlyazamları və şəxsi kitabxanası, həmçinin Üzeyir bəyə verilən mükafatlar və hədiyyələr qorunub saxlanılır. Biz həmçinin *Qara Qarayevin* ev muzeyində də eyni situasiyanı müşahidə edirik. Belə ki, bəstəkarımız Qara Qarayevin ev muzeyi XX əsr Azərbaycan musiqisinin modernist istiqamətlərini əks etdirən sənədlərlə zəngindir. *Vaqif Mustafazadənin* ev muzeyi isə caz musiqisinin Azərbaycanda inkişaf tarixini əks etdirir və milli musiqi irsimizin beynəlxalq miqyasda tanıdılmasına xidmət edir. Milli musiqi irsimizin qorunub saxlanılması sahəsində rolu olan ev muzeylərindən biri də Niyazinin ev muzeyidir. Bu ev muzeyi drijorun yaradıcılıq yolunu və Azərbaycan simfonik musiqisinin inkişafına verdiyi töhfələri yaşadır.

Bəstəkarların ev muzeyləri sadəcə tarixi yaddaşın qorunduğu məkan olaraq fəaliyyət göstərmir. Bu cür muzeylər həmçinin maarifçilik ocaqları hesab olunur. Belə ki, bəstəkarların ev muzeylərində təşkil edilən ekskursiyalar, tədbirlər və tematik sərgilər gənc nəslin musiqiyə olan marağını artırır, eyni zamanda gənclərin milli musiqi kimliyini möhkəmləndirir. Məsələn 18 sentyabr 2025-ci ildə Niyazinin ev muzeyində Milli Musiqi günü ilə bağlı "Üzeyir Hacıbəylinin 140 illiyi" adlı tədbir təşkil olunmuşdur. Bu və bunun kimi tədbirlər bəstəkarın yaradıcılığının Azərbaycan musiqi məktəbinin təməli olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Həmçinin Vaqif Mustafazadənin ev muzeyində caz festivalları və musiqi gecələri təşkil olunur. Bu festivallar və musiqi gecələrində bəstəkarın irsi həm yerli, həm də xarici tamaşaçılara nümayiş etdirilir. Eyni cür tədbirləri digər bəstəkar ev muzeylərində də müşahidə edirik. Bütün belə fəaliyyətlət milli musiqi irsinin qorunmasına və gələcək nəsillərə təbliğinə xidmət edir. Halhazırda muzeylərin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də ekspozisiya həllərinin müasirləşdirilməsidir. Belə ki, bu mövzu muzeylərdə musiqi irsinin qorunması aspektindən də olduqca vacibdir. Bəstəkarların ev muzeylərində ənənəvi vitrin və əşyalarla yanaşı, multimedia texnologiyaları, interaktiv ekranlar, audio və video materialların tədbiqi muzey ziyarətçilərinin daha canlı təcrübə qazanmasına şərait yaradır. Dünyanın məşhur bəstəkarlarının ev muzeylərində müasir texnologiyaların yüksək səviyyədə tədbiqi müşahidə olunur. Məsələn Mozart[1], Beethoven[2],

---

[1] **Volfqanq Amadey Motsart** -Avstriyalı klassik dövr bəstəkarı. O, musiqi tarixinin ən dahi simalarından biri sayılır. Simfoniyalar, operalar, konsertlər və kamera musiqisi janrlarında yazdığı

Çaykovskinin[3] ev muzeylərində biz bunu görürük. Dünya bəstəkarlarının ev muzeyləri təcrübəsində olduğu kimi Azərbaycan bəstəkarlarının ev muzeylərində də musiqilərin dinlənilməsi, bəstəkarların həyatına aid interaktiv təqdimatların göstərilməsi ziyarətçilərin muzeyə olan marağını artırır. Biz bunu əsasən Qara Qarayevin ev muzeyində müşahidə edirik. Belə ki, bu ev muzeyində daima bəstəkarın bəstələdiyi musiqilər səsləndirilir. Digər bəstəkarların ev muzeylərində müasir texnologiyaların tədbiqi yetərincə yaxşı səviyyədə deyil.

Bəstəkarların ev muzeylərində ekspozisiyanın çox hissəsi memorial xarakter daşıyır və texnoloji yeniliklər az tətbiq olunur. Bu hal müasir muzeyşünaslıq yanaşmasına ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, bəstəkar ev muzeylərində texnologiyaların bu cür az tətbiq olunması müasir tamaşaçı auditoriyasının tələblərinə cavab verməkdə çətinlik çəkir. Perspektivdə isə ev muzeylərinin həm musiqi turizminin inkişafında mühüm mərkəzə, həm də musiqi maarifçiliyi üçün interaktiv platformalara çevrilməsi vacibdir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, bəstəkar ev muzeyləri Azərbaycan musiqi irsinin qorunması, yaşadılması və gələcək nəsillərə təbliği baxımında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Üzeyir Hacıbəyli, Qara Qarayev, Vaqif Mustafazadə və Niyazi kimi böyük sənətkarlarımızın xatirə ev muzeyləri milli musiqimizin zənginliyini, tarixini, bədii-estetik dəyərlərini yaşadan canlı abidələrdir. Bəstəkarların xatirə ev muzeylərinin müasir ekspozisiya həlləri ilə zənginləşdirilməsi həm yerli, həm də beynəlxalq auditoriyanın diqqətini Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə cəlb etməklə yanaşı, musiqi irsimizin qorunmasına xidmət edir.

Nəticə. Aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bəstəkar ev muzeyləri musiqi irsinin qorunması, öyrənilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm mədəni və elmi funksiyaya malikdir. Bəstəkar ev muzeyləri yalnız memorial xarakter daşımır, onlar həm də yaradıcı mühitin bərpası, bəstəkarın sənət dünyasının ictimaiyyətə tanıdılması və musiqi maarifçiliyinin inkişafı baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Bəstəkar ev muzeyləri milli musiqi ənənələrinin yaşadılmasında, gənc nəsildə estetik zövqün formalaşmasında və mədəni turizmin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, onların rəqəmsallaşması və interaktiv texnologiyalardan istifadə etməsi musiqi irsinin qorunması prosesini daha müasir və əlçatan edir.

Tədqiqat göstərir ki, bəstəkar ev muzeylərinin fəaliyyəti yalnız mədəni irsin saxlanılması deyil, həm də ictimai şüurun formalaşması, milli kimliyin möhkəmlənməsi və mədəniyyətin davamlı inkişafına xidmət edir. Buna görə də, bu sahədə dövlət dəstəyi, elmi-tədqiqat işlərinin artırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi musiqi irsinin qorunmasında prioritet istiqamət kimi önə çəkilməlidir.

Beləliklə, bəstəkar ev muzeylərinin rolu musiqi irsinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesində təkcə keçmişin deyil, həm də gələcəyin mədəni dəyərlərini yaşadan mühüm körpü funksiyasını yerinə yetirir.

əsərləri ilə tanınır. “Sehrli fleyta”, “Don Juan”, “Figaronun toyu” operaları və simfoniyaları onun yaradıcılığının şah əsərlərindəndir.

[2] **Lüdviq van Betxoven** -Alman bəstəkarı və pianoçu. O, klassisizmlə romantizmin arasında körpü yaradan ən böyük sənətkarlardan biridir. 9 simfoniyası, fortepiano sonataları, “Fidelio” operası, kamera əsərləri dünya musiqi xəzinəsinin zirvələrindəndir.

[3] **Pyotr İliç Çaykovski** -Rus romantik bəstəkarı. O, zəngin melodiyalar, dərin lirika və dramatik təsir gücü ilə tanınır. Çaykovski dünya balet musiqisinin ən görkəmli müəlliflərindən biridir. “Qu gölü”, “Yatmış gözəl”, “Fındıqqıran” baletləri, 6 simfoniyası, fortepiano və skripka konsertləri onun yaradıcılığının əsas nümunələrindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (2022). *Azərbaycan muzeyləri haqqında məlumat toplusu.* Bakı: Mədəniyyət Nazirliyinin nəşri.
2. Məmmədova, S. (2015). *Qara Qarayev ev muzeyində ekspozisiya həlləri. Muzey işi və mədəni irs,* №2, s. 45–52.
3. Mustafayeva, N. (2018). *Vaqif Mustafazadə ev muzeyi və Azərbaycan caz irsinin təbliği. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti jurnalı,* №3, s. 30–37.
4. İsmayılova, L. (2019). *Niyazi ev muzeyində memorial irsin qorunması problemləri. Mədəniyyət və incəsənət araşdırmaları,* №4, s. 15–22.
5. International Council of Museums (ICOM). (2021). *Museum and Intangible Cultural Heritage.* Paris: ICOM Publications.
6. Beethoven-Haus Bonn. (2020). *Museum Guide.* Bonn: Beethoven-Haus.
7. Mozart Wohnhaus. (2017). *Mozart's Life and Work in Salzburg.* Salzburg: Stiftung Mozarteum.
8. Чайковский Государственный Музей-Заповедник. (2019). *Экспозиция и музеефикация музыкального наследия.* Москва: Музыка.

MUSİQİ İRSİNİN QORUNMASINDA BƏSTƏKAR EV MUZEYLƏRİNİN ROLU

Solmaz Quluzadə

XÜLASƏ

Musiqi irsinin qorunması milli mədəniyyətin inkişafında və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesdə bəstəkarların ev muzeyləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bəstəkar ev muzeyləri yalnız memorial xarakter daşımır. Həmçinin onlar musiqi ənənələrinin, sənətkarların həyat tərzinin canlı şəkildə təqdim olunmasına, yaradıcı mühitinin yaradılmasına xidmət edir. Dahi bəstəkarlarımız Üzeyir Hacıbəyli, Qara Qarayev, Vaqif Mustafazadə və Niyazinin ev muzeyləri Azərbaycan musiqi tarixinin müxtəlif mərhələlərini əks etdirir, zəngin musiqi irsimizin qorunması və gənc nəsilə təbliğinə xidmət edir. Müasir dövrdə bu muzeylərin ekspozisiya həllərində innovativ texnologiyaların tətbiqi, virtual sərgilərin və interaktiv proqramların hazırlanması onların təsir dairəsini genişləndirir və Azərbaycan musiqisinin beynəlxalq miqyasda tanıdılmasına mühüm töhfə verir.

РОЛЬ ДОМОВ-МУЗЕЕВ КОМПОЗИТОРОВ В СОХРАНЕНИИ МУЗЫКАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

Солмаз Гулузаде

АННОТАЦИЯ

Сохранение музыкального наследия имеет важнейшее значение для развития национальной культуры и её передачи будущим поколениям. В этом контексте музеи-дома композиторов Азербайджана играют особую роль, выполняя не только мемориальную функцию, но и представляя музыкальные традиции, творческую атмосферу и личную жизнь выдающихся деятелей искусства. Музеи-дома Узеира Гаджибейли, Гара Гараева, Вагифа Мустафазаде и Ниязи отражают различные этапы истории азербайджанской музыки и вносят значительный вклад в сохранение и популяризацию культурного наследия страны. В современную эпоху внедрение инновационных технологий, виртуальных экспозиций и интерактивных программ в деятельность этих музеев расширяет их возможности, обеспечивая более широкий доступ и способствуя международному признанию азербайджанской музыки.

THE ROLE OF COMPOSER HOUSE MUSEUMS İN PRESERVİNG MUSİCAL HERİTAGE

Solmaz Guluzada

SUMMARY

The preservation of musical heritage is of vital importance for the development of national culture and its transmission to future generations. In this context, composers' house museums in Azerbaijan play a unique role by serving not only as memorial spaces but also as institutions that vividly present musical traditions, creative environments, and the personal lives of distinguished composers. The house museums of Uzeyir Hajibeyli, Gara Garayev, Vagif Mustafazade, and Niyazi reflect various stages of Azerbaijani music history and contribute significantly to safeguarding and promoting the country's cultural heritage. In the contemporary era, the integration of innovative technologies, virtual exhibitions, and interactive programs within these museums enhances their impact, ensuring broader accessibility and facilitating the international recognition of Azerbaijani music.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ŞƏXSİ MUZEYLƏRİNİN FORMALAŞMASI: ÇAĞIRIŞLAR VƏ İNKİŞAF STRATEGİYALARI

Kərimova Nərgiz Şamil qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
krimvanrgiz5@gmail.com

Açar sözlər: muzey, şəxsi muzeylər, kolleksiya, kolleksiyaçılıq, şəxsi muzeylərin tarixi
Ключевые слова: музей, частные музеи, коллекция, коллекционирование, история частных музеев.
Keywords: museum, private museum, collection, collecting, history of private museum

Şəxsi muzeylərin inkişafı Azərbaycan mədəniyyət sferasının mürəkkəb və strateji tərkib hissəsidir. Müstəqillikdən sonra ölkədə muzey şəbəkəsi yalnız dövlət qurumları tərəfindən deyil, fərdi təşəbbüslərlə də zənginləşmişdir. Kolleksiyaçılar, sahibkarlar və mədəniyyət xadimləri öz şəxsi resurslarından istifadə edərək muzeylər yaratmış, bu isə mədəni irsin qorunması, ictimai mədəniyyətin formalaşması və turizm baxımından yeni imkanlar açmışdır. Lakin bu prosesdə həm normativ-hüquqi, həm struktur, həm maliyyə, həm də idarəetmə problemləri özünü göstərir. Məqalə bu çağırışları təhlil edir və onların həllinə yönəlmiş inkişaf strategiyalarını təklif edir.

Müasir dövrdə şəxsi muzeylər qarşısında duran əsas çağırışlardan biri hüquqi tənzimləmənin zəif olmasıdır. Azərbaycanda “Muzeylər haqqında” qanun mövcud olsa da, şəxsi muzeylərin statusu, onların fondlarının inventarlaşdırılması, vergi güzəştləri və təhlükəsizlik məsələləri üçün xüsusi mexanizmlər kifayət qədər inkişaf etdirilməyib. Bu, kolleksiyaçıların muzey yaratmaq istəyində qarşısına bürokratik maneələr çıxarmasına gətirib çıxarır. Belə bir hüquqi boşluq həm də fondların peşəkar bərpası, konservasiyası və sığortalanması məsələlərini çətinləşdirir, çünki şəxsi muzeylər üçün dövlətlərinin protokolları və dəstək mexanizmləri məhdud ola bilər.

Maliyyə çətinlikləri ikinci mühüm problemdir. Xüsusilə kiçik və orta ölçülü şəxsi muzeylərdə, bazar iqtisadiyyəti şəraitində bilet gəlirləri, sponsorluq və bağışlar tam davamlı maliyyələşdirməni təmin edir. Lakin ziyarətçi sayı, istifadə olunan korporativ-strateji yanaşmalar (marketinq, proqramlaşdırılmış sərgilər) və mərkəzləşdirilmiş mədəni siyasətdən kənarda qalan muzeylərin resursları məhdud qala bilər. Bu, kolleksiyaçını və ya muzey sahibini sıxışdırır, çünki ziyarətçi axını yaratmaq, bilet satışlarını və mədəni tədbirləri planlamaq üçün ciddi idarəetmə bacarıqları və strateji vizyon tələb olunur.

Üçüncü çağırış-idarəetmə və peşəkarlıq məsələsidir. Bir çox şəxsi muzeylər ekspert (kurator, konservator, tədqiqatçı) heyətinin olmaması ilə üz-üzədir. Kolleksiyaçılar öz şəxsi maraqları əsasında eksponatları yığıb-saxlayırlar, amma muzeylərin elmi missiyasını tam yerinə yetirilməsi üçün peşəkar kurasiya və tədqiqat işləri vacibdir. Eyni zamanda, idarəetmənin strukturlaşmaması muzeyin uzunmüddətli planlaşdırmasını çətinləşdirir-bəzən muzeylər pul toplamağa, bərpa proqramı hazırlamağa və ictimaiyyətlə əlaqə qurmağa məhdud imkanlarla qarşılaşırlar.

Lakin bu çağırışlarla bərabər, şəxsi muzeylərin inkişafı üçün bir sıra strateji imkanlar da mövcuddur. İlk növbədə, dövlət-özəl əməkdaşlıq modellərinin genişləndirilməsi vacibdir. Mədəniyyət Nazirliyi, icmalar və fərdi kolleksiyaçılar arasında açıq platformalar yaradılmalı, vergi stimulları, subsidiyalar və layihə dəstəkləri ilə şəxsi muzey təşəbbüsləri stimullaşdırılmalıdır. Bu növ əməkdaşlıq muzeylərin maddi bazasının güclənməsini təmin edərək onların sərgilərin keyfiyyətini və ziyarətçi cəlbediciliyini artırmağa yardımçı ola bilər.

İkincisi, professional təlim proqramlarının yaradılması strateji əhəmiyyət daşıyır. Muzeyçilik təhsili, konservasiya, kurasiya və idarəetmə sahələrində yerli universitetlər və elmi institutlarla əməkdaşlıq genişləndirilməlidir. Bu, şəxsi muzeyləri daha elmi və davamlı mədəni institutlara çevirmək üçün zəruri addımdır. Məsələn, AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi kimi dövlət institutları ilə əməkdaşlıq etdirilərək təcrübə mübadiləsi proqramları qurula bilər.

Üçüncü strategiya informasiya texnologiyalarına və rəqəmsallaşmaya sərmayə qoyulmasıdır. Şəxsi muzeylər VR/AR texnologiyaları, virtual sərgilər, onlayn kataloqlar vasitəsilə eksponatlarını geniş auditoriyaya təqdim edə bilər. Bu, xüsusilə regionlarda yerləşən muzeylərin coğrafi məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaqla turizm potensialını da artırır. Belə yanaşma muzey fondu ilə bağlı məlumatların sistemli toplanmasına, inventarizasiya və monitorinq mexanizmlərinin inkişafına gətirib çıxara bilər.

Dördüncü olaraq, şəffaflıq və ictimai iştirakçılığı gücləndirmək mühüm strategiyadır. Şəxsi muzeylər ziyarətçiləri, kolleksiyaçılarla və yerli icmalarla dialoqa açıq olmalı, sərgilərin hazırlanmasında və proqramların tərtibatında ictimai rəy formalaşdırmalıdır. Məsələn, məktəblilərlə mütəmadi interaktiv tədbirlər, "muzey həftəsi" layihələri təşkil etməklə istedadlı gənclərin mədəniyyətə marağını artırmaq mümkündür. Bu, mədəni təhsilin inkişafına əlavə stimul verə bilər. Azərbaycanda Təhsil Nazirliyi və Mədəniyyət Nazirliyi birlikdə belə proqramları artıq həyata keçirir-"Muzeylər və İslam Həmrəyliyi" çərçivəsində uşaqların muzeylərə cəlb olunması təcrübəsi var.

Beşinci strategiya- beynəlxalq əməkdaşlıq və resurs mübadiləsidir. Şəxsi muzeylər xarici muzeylərlə (xüsusilə diaspora muzeyləri və ya mədəni fondlar) əməkdaşlıq edərək mübadilə proqramlarını genişləndirə, sərgilərin beynəlxalq konteksdə təqdim olunmasını təmin edə bilər. Bu növ əməkdaşlıq eksponatların təqdimatında yeni auditoriya cəlb etmək, mədəni diplomatiya alətinin inkişafını dəstəkləmək üçün effektiv mexanizmdir.

Məsələn, ölkədə fərdi kolleksiya əsaslı muzey nümunəsi kimi "Rinay" muzeyi (ilk özəl muzeylərdən biri) diqqətə layiqdir. Onun kolleksiyasında dəniz qabıqları və fosil mollusklar var, bu isə yalnız mədəni irsin qorunması baxımından deyil, elmi tədqiqatlar üçün də qiymətli baza yaradır. Bu cür nümunələrə əsaslanaraq, digər şəxsi muzeylərin inkişafı üçün model strategiyalar hazırlamaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələsgərov N. "Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar", Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Mədəniyyət Dünyası VI, 2003, s. 271–273.
2. Əliyeva G. Azərbaycanın bədii parça və tikmələri. Bakı, 1990.
3. Əliyeva H. "Azərbaycanın orta əsr silahları üzərində kitabələr", Azərbaycan Xalçaları, cild 6, № 19, 2016, s. 94–101.
4. Əmirxanov S. "Azərbaycan sənətkarlığı dünya muzeylərində", Mədəni Həyat, № 6, 2013, s. 56–58.
5. Əsədova X. "Rusiya Etnoqrafiya Muzeyində və Dövlət Ermitajında qorunan Azərbaycan xalçaları", Azərbaycan Xalçaları, cild 6, № 19, 2016, s. 112–119.
6. Hüseynov İ., Əmirxanov S. Dünya muzeyləri və tarixi mədəniyyət abidələri. Bakı, 2023.
7. Mehparə. "Azərbaycan xalçaları dünya muzeylərində amma "Qafqaz"-"İran" adı ilə", Mədəniyyət Qəzeti, 12 aprel 2018, s. 7.
8. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. "Azərbaycanda muzey sektorunun durumu", Mədəniyyət məcmuəsi, 2008, № 5, s. 348–355.
9. Cəbrayılova Ə. "Mədəni sərvətlərimizin keşiyində: muzeylərimizin inkişaf yolu", 525-ci qəzet, 2023.

10. "Azərbaycanda muzey mədəniyyətinin inkişaf dinamikası: kolleksiyalardan arxeoloji muzeylərə", İcma.az, 2025.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ŞƏXSİ MUZEYLƏRİNİN FORMALAŞMASI: ÇAĞIRIŞLAR VƏ İNKİŞAF STRATEGİYALARI

Kərimova Nərgiz

XÜLASƏ

Yekun olaraq, şəxsi muzeylərin inkişafı Azərbaycan mədəniyyət sisteminin gələcəyi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Onlar yalnız mədəni irsin daşınmaz və daşınan nümunələrini saxlamır, həm də cəmiyyətin geniş təbəqələri üçün mədəni təhsil meydanları, turizm obyektləri və sosial mədəni dialoq platformalarıdır. Rəqəmsallaşma, peşəkar inkişaf, dövlət-özəl əməkdaşlığı və beynəlxalq əlaqələr strategiyaları vasitəsilə şəxsi muzeylər daha dayanıqlı, elmi və ictimai cəhətdən aktiv institutlara çevrilə bilər. Bununla, Azərbaycan mədəniyyəti yalnız milli sərvət kimi deyil, həm də qlobal mədəniyyət kontekstində dəyərli bir paydaş kimi möhkəmlənə bilər.

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ЧАСТНЫХ МУЗЕЕВ АЗЕРБАЙДЖАНА: ВЫЗОВЫ И СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ

Каримова Наргиз

АННОТАЦИЯ

В заключение, развитие частных музеев имеет стратегическое значение для будущего культурной системы Азербайджана. Они сохраняют не только недвижимые и подвижные образцы культурного наследия, но и являются площадками культурного образования для широких слоев общества, туристическими объектами и платформами для социального культурного диалога. Через стратегии цифровизации, профессионального развития, государственно-частного сотрудничества и международных связей частные музеи могут превратиться в более устойчивые, научно и общественно активные институты. Таким образом, азербайджанская культура может укрепиться не только как национальное достояние, но и как ценный участник в глобальном культурном контексте.

THE FORMATION OF MODERN PRIVATE MUSEUMS IN AZERBAIJAN: CHALLENGES AND DEVELOPMENT STRATEGIES

Nargiz Karimova

SUMMARY

In conclusion, the development of private museums holds strategic importance for the future of Azerbaijan's cultural system. They not only preserve tangible and intangible examples of cultural heritage but also serve as cultural education spaces, tourist attractions, and platforms for social and cultural dialogue for broad segments of society. Through strategies such as digitalization, professional development, public-private partnership, and international relations, private museums can become more sustainable, scientifically and socially active institutions. In this way, Azerbaijani culture can be strengthened not only as a national treasure but also as a valuable participant in the global cultural context.

PSİXOLOGİYA, PEDAQOGİKA

YENİYETMƏLƏRDƏ BULLİNQİN PSİXOLOJİ NƏTİCƏLƏRİ VƏ MÜDAFİƏ MEXANİZMLƏRİ

Eyvazlı Aynur Nəsimi qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aynureyvazli2003@gmail.com

Açar sözlər: Bullinq, yeniyetmələr, psixoloji nəticələr, müdafiə mexanizmləri, kiberbullinq, stress, depressiya, sosial münasibətlər, emosional adaptasiya
Ключевые слова: Буллинг, подростки, психологические последствия, механизмы защиты, kибербуллинг, стресс, депрессия, социальные отношения, эмоциональная адаптация
Keywords: Bullying, teenagers, psychological consequences, defense mechanisms, c**yberbullying,** stress, depression, social relationships, emotional adaptation.

Müasir dövrdə yeniyetmələr arasında bullinq həm məktəb, həm də onlayn mühitdə ciddi bir sosial problem olaraq diqqət çəkir [6, 5]. Bullinq yalnız fiziki zorakılığı deyil, həm də psixoloji, emosional və sosial problemləri əhatə edir [1, 2]. Xüsusilə internet və sosial şəbəkələrin artan rolu, yeniyetmələr üçün virtual məkanda təcavüz riskini artırır. Bu vəziyyət kiberbullinq adlanan fenomeni meydana gətirir ki, bu da yeniyetmələrin psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərir [3, 6].

Bullinq ingilis sözü olub "bullying " sözündən götürülüb və manası zorakılıq, təhqir etmək, alçaltmaq deməkdir. Bullinq bir qrup şəxsin digər bir qrupu və ya bir şəxsi məqsədi və təkrar şəkildə təhqir etməsi, zorakılıq göstərməsi və ya alçaldılması ilə xarakterizə olunan təcavüzkar davranış hesab olunur. Bu davranış məktəblərdə , iş yerlərində, internetdə və ya digər sosial mühitdə geniş şəkildə rast gəlinir. Bullinqdə iki tərəf mövcuddur: 1) bullinqi törədən şəxs-buller ; 2) bullinqə məruz qalan tərəf- qurban . Müasir tədqiqatlar göstərir ki, qurbanlar tam təsadüfü seçilir. Həta təhsil və idman sahəsində uğur qazanan şəxslər də sırf paxıllıq üzündən bullinqə məruz qala bilirlər. Adətən zorakılığa məruz qalan şəxs qorxur, ağlayır, gizlənməyə çalışırlar. Qurbanların nümayiş etdirdikləri zəiflik məhz bullinqi törədənlərin arzuladıqları davranışdır. Bununla belə bullinq yalnız qurbanlara deyil, həm də təqibçilər və şahidlərə təsir edir. Qurbanlarda depressiya, qorxu, özünəinamsızlıq kimi psixoloji pozuntular baş verir [7]. Təqibçilərdə isə aqressivlik, sosial uyğunsuzluq və gələcəkdə deviant davranışlar müşahidə oluna bilər [4]. Şahidlər isə emosional stress, narahatlıq və qorxu hissi yaşayırlar.

Bullinqin bir sıra növləri və xüsusiyyətləri vardır və hər birində bullinq müxtəlif formalarda özünü göstərir:

1. Fiziki bullinq – zərərçəkənə fiziki zərər verməklə bağlı olan zorakılıq növüdür. Buraya döymə, təpik vurma, itələmə əşyaların məhv edilməsi və ya digər fiziki hücumlar daxildir. Fiziki bullinq zərərçəkən üçün birbaşa fiziki zərər və ağrıya səbəb olur[1].

2. Şifahi bullinq – təhqir, lağ etmə, qorxutma, yalan məlumat yaymaq və digər mənfi ifadələrlə bağlıdır. Bu növ bullinq zərərçəkənin özünə inamına və psixoloji sağlamlığına ciddi şəkildə təsir edə bilər [3].

3. Sosial bullinq – qrupdan izolyasiya, dost münasibətlərinin məhdudlaşdırılması , qrupdan kənarlaşdırılma şayiələr yaymaq ilə baş verə bilər. Sosial bullinq zərərçəkənin sosial əlaqələrini və özünə inamını zəiflədir [6].

4. Kiberbullinq – sosial şəbəkələr, onlayn oyunlar, mesajlaşma tətbiqləri vasitəsilə törədilən zorakılıq növüdür. [2, 5, 6]. Kiberbullinqin anonimliyi və davamlılığı, qurbanın müdafiə mexanizmlərini zəiflədir və psixoloji təsirlərin daha dərin olmasına səbəb olur [6, 7].

Yeniyetmələr arasında ən çox rast gəlinən bullinq forması kiberbullinq sayılır. Nəzərə alsaq ki, müasir dövrdə 90-95% yeniyetmə internetdən istifadə edir. Və bu hal onlar arasında üzbəüz ünsiyyətdən online ünsiyyətə keçmək üçün sosial münasibətlərdə zərərli bir dinamika yaratmış olur.

Kiberbullinqin yayılma dərəcəsi isə qeyri-müəyyənlik təşkil edir.Bəzi tədqiqatçılar kiberbulling araşdırmalarını son bir ildə, bəziləri son 9 ayda, bəziləri isə son bir neçə ayda baş verən hallara əsasən keçiriblər. Bu tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kiberbullinq qurbanlarının sayı 4%-dən 72%-ə qədər dəyişir, orta hesabla isə yeniyetmələrin 20%-40%-i kiberbullinqin qurbanları olduğunu məlum olmuşdur. Kiberbullinq həyata keçirən şəxslərin sayı isə 3%-dən 36%-ə qədər dəyişir. Bu rəqəmlərdə böyük dəyişiklik olsa da kiberbullinqin yeniyetmələr arasında daha çox yayıldığı görülür

Bullinqin səbəbləri

Bullinqin yaranmasına təsir edən müxtəlif faktorlar vardır. Bullinqin əsas səbəbi sosial, iqtisadi, mədəni və ya fiziki güc balanssızlığıdır. Bu gücə malik olan şəxsin öz gücsüz hesab etdiyi başqalarına qarşı davamlı təhqiredici, zorakı və ya təzyiqedici davranışlarını ehtiva edir [5, 6]:

Şəxsi faktorlar – yeniyetmənin aqressivliyi, özünəinamsızlığı, sosial bacarıqların zəifliyi.

Sosial faktorlar – qrup təzyiqləri, dost münasibətlərində problemlər, ailədə münasibət çatışmazlıqları.

Mədəni faktorlar – mədəni stereotiplər, gender rol gözləntiləri, şiddətin normal hesab edilməsi.

Texnoloji faktorlar – internetin anonimliyi, sosial şəbəkələrin geniş yayılması, texnologiyadan istifadənin həddindən artıq olması.

Kiberbullinq üçün xüsusi səbəblər:

1. Konformizm – qrup təsiri altında davranışların dəyişməsi [3].
2. Əyləncə – başqalarına zərər verməkdən zövq almaq [5].
3. Üstünlüyə can atmaq – özünü təstiq etmək və başqalarından üstün olmaq [6].
4. Subyektiv əksiklik hissi – zəiflik və aşağılıq hissi [4].
5. Həsəd – başqalarının rifahına qarşı narazılıq [2].
6. Empatiyanın aşağı olması – başqalarının hisslərinə önəm verməmək [6].
7. Ailəvi münasibət problemləri [3].
8. İntiqam – zərərin əvəzini almaq istəyi [7].

Bullinqin psixoloji nəticələri və bullinqin qurbanlarda yaratdığı psixoloji təsirlər aşağıdakılardır [6, 7]:

- Qorxu və narahatlıq
- Özünəinamsızlıq və güvənsizlik
- İştaha və yuxu problemləri
- Depressiya və üzüntü
- Aqressiv davranış və əhval-ruhiyyədə dəyişkənlik
- İntihar fikirləri və sosial və emosional təcrid
- Dərs və iş performansında azalma

Ümumiyyətlə qurbanlar emosional, psixoloji və sosial baxımdan ən həssas qruplardır [6]. Təqibçilərdə deviant davranışlar, gələcəkdə narsizm, kin və sosial uyğunsuzluq müşahidə oluna bilər [4]. Şahidlər isə əsəbilik, özünəgüvənsizlik və emosional pozuntular yaşayırlar [5].

Müdafiə mexanizmləri və tövsiyələr

Yeniyetmələrdə bullinqə qarşı müdafiə mexanizmləri aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər [1, 2, 3, 5]:

1. Emosional dəstək göstərməklə- valideyn, müəllim və psixoloqdan dəstək almaq.
2. Sosial bacarıqların inkişafı – empatiya, tolerantlıq, konflikt idarəetmə bacarıqları.
3. Onlayn təhlükəsizlik qaydaları – şəxsi məlumatların qorunması, sosial şəbəkələrdə davranış qaydaları.
4. Təhsil və maarifləndirmə – bullinqin nəticələri barədə yeniyetmələrin və valideynlərin məlumatlandırılması.
5. Psixoloji intervensiyalar – stress və depressiya əlamətlərini vaxtında müəyyən etmək və müdaxilə etmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Baranov, A. A., & Rozhina, S. V. (2015). Kiberbulling – Novaya forma ugrozy bezopasnosti lichnosti podrostka. Vestnik Baltiyskogo Federal'nogo Universiteta im. I. Kanta, 11, 62–66.
2. Baranov, A. A., & Rozhina, S. V. (2016). Koping-strategii podrostka v situatsii kiberbullinga. Seriya Filosofiya. Psikhologiya. Pedagogika, 26(2), 10.
3. Benqina, E. A., & Grishaeva, S. A. (2018). Kiberbulling kak novaya forma ugrozy psikhologicheskomu zdorov'yu lichnosti podrostka. Vestnik Universiteta, 2, 5.
4. Bocharov, A. A., & Khlomov, K. D. (2014). Kiberbulling: travlya v prostranstve sovremennykh tekhnologiy. Psikhologiya, Zhurnal Vysshey Shkoly Ekonomiki, 11(3), 177–191.
5. Rafsel Tas'adi, Mudjiran, Nurhizrah Gistituati, & Azwar Ananda. (2020). Cyberbullying in the Digital Age: A Common Social Phenomenon. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, ICoIE, 5.
6. Nixon, C. L. (2014). Current perspectives: the impact of cyberbullying on adolescent health. Adolescent Health, Medicine and Therapeutics, 16.
7. Maurya, C., Muhammad, T., Dhillon, P., & Maurya, P. (2022). The effects of cyberbullying victimization on depression and suicidal ideation among adolescents and young adults: a three year cohort study from India. BMC Psychiatry, 14.
8. Shariff, S. (2008). Cyberbullying: issues and challenges for schools. Canadian Journal of Educational Administration and Policy, 1–37.
9. Beckman, et al. (2018). Cyberbullying and psychosomatic difficulties among adolescents.

YENİYETMƏLƏRDƏ BULLİNQİN PSİXOLOJİ NƏTİCƏLƏRİ VƏ MÜDAFİƏ MEXANİZMLƏRİ

Eyvazlı Aynur

XÜLASƏ

Yeniyetmələr arasında bullinq, xüsusilə kiberbullinq, onların psixoloji sağlamlığına ciddi və davamlı təsir göstərir. Qurbanlarda depressiya, stress, qorxu, özünəinamsızlıq və sosial təcrid kimi əlamətlər daha çox müşahidə olunur; həmçinin aqressiv davranışlar və emosional dəyişkənlik ortaya çıxa bilər. Təqibçilər (bullies) və şahidlər (bystanders) də prosesi emosional olaraq yaşayır və uzunmüddətli nəticələrə məruz qala bilirlər. Kiberbullinqin anonim və daim onlayn olması, qurbanın müdafiə imkanlarını azaldır və emosional gərginliyi artırır. Bu riskləri azaltmaq üçün müdafiə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi, eləcə də valideynlərin, müəllimlərin və psixoloqların koordinasiyalı fəaliyyəti həyati əhəmiyyət daşıyır. Məqsəd, yeniyetmələrin həm real, həm də virtual mühitdə təhlükəsizliyini təmin etmək və psixoloji sağlamlıqlarını qorumaqdır.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ БУЛЛИНГА У ПОДРОСТКОВ И МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ

Eyvazlı Aynur

АННОТАЦИЯ

Буллинг среди подростков, особенно кибербуллинг, оказывает серьёзное и продолжительное влияние на их психическое здоровье. У жертв чаще наблюдаются депрессия, стресс, страх, неуверенность в себе и социальная изоляция; также могут проявляться агрессивное поведение и эмоциональная нестабильность. Преследователи (булли) и свидетели (bystanders) также эмоционально вовлечены и могут столкнуться с долгосрочными последствиями. Анонимный и постоянный характер кибербуллинга снижает возможности защиты жертвы и увеличивает эмоциональное напряжение. Для снижения этих рисков важно развивать механизмы защиты, а также обеспечивать координированную работу родителей, учителей и психологов. Цель состоит в том, чтобы обеспечить безопасность подростков как в реальной, так и в виртуальной среде и защитить их психическое здоровье.

PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF BULLYING IN ADOLESCENTS AND DEFENSE MECHANISMS

Eyvazlı Aynur

SUMMARY

Bullying among adolescents, especially cyberbullying, has a significant and lasting impact on their mental health. Victims are more likely to experience depression, stress, fear, low self-esteem, and social isolation; aggression and emotional instability may also occur. Perpetrators (bullies) and bystanders are also emotionally involved and may face long-term consequences. The anonymous and constant nature of cyberbullying reduces the victim’s ability to defend themselves and increases emotional tension. To mitigate these risks, it is essential to develop defense mechanisms and ensure coordinated efforts by parents, teachers, and psychologists. The goal is to ensure the safety of adolescents in both real and virtual environments and to protect their mental health.

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA TƏRBİYƏ VƏ SOSİAL MÜHİTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Əsgərova Nigar
ADPU-nun II kurs magistrantı
nigarrva855@gmail.com

Açar sözlər: Şəxsiyyət, tərbiyə, təhsil, sosiallaşma, ailə, məktəb, ünsiyyət, dəyərlər
Ключевые слова: Личность, воспитание, образование, социализация, семья, школа, общение, ценности.
Keywords: Personality, upbringing,education, socialization, family, school, communication, values.

Şəxsiyyətin formalaşması insan həyatının ən mürəkkəb və eyni zamanda ən incə psixoloji-pedaqoji proseslərindən biridir. Bu prosesin əsas mahiyyətini anlamaq üçün sadəcə fərdin daxili xüsusiyyətlərinə deyil, onun ətraf mühitinin, ailənin, məktəbin, qohumların, dostların, sosial institutların təsirinə də diqqət yetirmək zəruridir. Müasir dövrdə sosial dinamikanın sürətlənməsi, rəqəmsal informasiya axınının güclənməsi və cəmiyyətin dəyərlərindəki dəyişikliklər şəxsiyyətin formalaşmasını daha da çətin və çoxşaxəli bir hadisəyə çevirir. Bu səbəbdən tərbiyə və sosial mühitin qarşılıqlı əlaqəsini elmi şəkildə anlamaq, onların şəxsiyyətə təsir mexanizmlərini təhlil etmək böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tərbiyə insanın həyatında şüurlu, məqsədyönlü, sistemli təsir kimi çıxış edir. Sosial mühit isə hər bir fərdin gündəlik yaşantısının daxilində formalaşan, davranışına bilavasitə və dolayı təsir göstərən geniş sosial sistemdir. Bu iki amil bir-birindən ayrılmazdır. Çünki, mühit tərbiyəni tamamlayır, tərbiyə isə mühitin təsirini yönləndirir. Onların harmoniyası insanın mənəvi, emosional, intellektual və sosial inkişafının sabitliyini təmin edir.

Şəxsiyyət insanın sosial varlıq kimi cəmiyyətdə qəbul edilən dəyərlərə uyğun davranma bacarığına, özünüifadə imkanlarına, dünyagörüşünə və sosial münasibətlər sisteminə malik olması deməkdir. Psixoloqlar şəxsiyyəti həm sabit xarakter xüsusiyyətləri kimi, həm də həyat boyu dəyişilən, inkişaf edən bir struktur sistemi kimi izah edirlər. Fərdin şəxsiyyət kimi formalaşması mərhələli şəkildə baş verir. Hər mərhələ özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Bu mərhələlərdə ailə münasibətləri, ünsiyyət, oyun, model davranış nümunələri,sosial rollar, kollektiv münasibətlər, dəyərlər sistemi özünəməxsus rol oynayır. Şəxsiyyətin inkişafı boyunca tərbiyə və sosial mühit bir-birini tamamlayır və fərdin psixoloji inkişaf trayektoriyasını müəyyən edir. Psixologiya tarixində bu məsələnin həllində şəxsiyyətin inkişafını sosiogenetik və biogenetik konsepsiyası adlanan iki mövqe izah edir. Biogenetik konsepsiya insan şəxsiyyətinin formalaşması, şəxsi fəallıqdan məhrum şəkildə, bioloji amillərin məhsulu kimi təqdim edilir. Sosiogenetik konsepsiyada isə şəxsiyyətin inkişafına, onun formalaşmasına ətraf sosial mühitin təsirlərinin nəticəsi kimi baxılır.

Tərbiyə insanın mənəvi dünyasının inkişafına istiqamətlənmiş sistemli və məqsədyönlü prosesdir. O, yalnız davranışı deyil, həm də dünya haqqında təsəvvürləri, dəyərləri, mənəviyyatı və emosional mədəniyyəti formalaşdırır. Pedaqogikanın əsas prinsiplərinə görə tərbiyə: məqsədyönlü olmalıdır, sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir, uşağın yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun seçilməlidir. praktik davranışa təsir etməlidir. Tərbiyə yalnız verbal izahlarla məhdudlaşmır. Belə ki o uşağın davranışını formalaşdırmaq üçün nümunə, müsbət möhkəmləndirmə, tələblər, psixoloji dəstək, emosional ünsiyyət və kommunikativ mühit kimi amillər ilə inteqrasiya olunmuş formada özünü göstərir.

XXI əsr insan həyatının bütün sahələrində ciddi dəyişikliklər yaratdı: rəqəmsallaşma, informasiya bolluğu, sosial şəbəkələrin dominantlığı, ailə modelində modern çevrilmələr və

emosional-intellektual tələbatların yüksəlməsi buna nümunədir. Bu dəyişikliklərin fonunda tərbiyə məsələsi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan daha mürəkkəb və daha çoxşaxəli bir xarakter aldı. Əgər əvvəlki dövrlərdə tərbiyə daha çox ailə və məktəbin çərçivəsində formal normativlər əsasında həyata keçirilirdisə, müasir cəmiyyət uşağın şəxsiyyətini formalaşdıran çoxsaylı sosial, texnoloji və mədəni təsirlərin içərisindədir.

Müasir tərbiyənin əsas məqsədi "ideal insan yetişdirmək" deyil, adaptiv, emosional baxımdan sağlam, sosial bacarıqlara malik, kritik düşünən və şəxsi potensialını reallaşdırmaq iqtidarında olan fərdlər formalaşdırmaqdır. Bu fikirdən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, tərbiyə yalnız davranışları "standartlaşdırmaq" funksiyasını daşımır. Əksinə, fərdin psixoloji rifahını təmin etmək, onun çevik uyğunlaşma qabiliyyətini gücləndirmək, qərarvermə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və həyatın müxtəlif sahələrində məsuliyyətli seçim etməsinə dəstək olmaq kimi daha geniş məqsədləri əhatə edir.

Tərbiyə prosesinin məqsədi uşağa hazır cavablar vermək deyil, onun sual vermə, araşdırma, təhlil etmə və mövcud bilikləri yenidən qiymətləndirmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu isə fərdin yalnız sosial adaptasiyasını deyil, həm də şəxsiyyət kimi öz potensialını reallaşdırmasını təmin edir. Beləliklə, tərbiyə konsepsiyası insanı müəyyən "ideal qəlibə" salmaqdan daha çox, müxtəlif həyat şəraitlərində özünü idarə edə bilən, sağlam münasibətlər qura bilən və cəmiyyətə müsbət töhfə verən çoxşaxəli şəxsiyyət yetişdirməyi qarşıya məqsəd qoyur. Bu yanaşma həm psixoloji rifahı, həm sosial çevikliyi, həm də fərdi inkişafı tərbiyənin əsas prioritetinə çevirir. Bəs tərbiyə və sosial mühit bir-birinə hansı yolla təsir edir?

İlk öncə mühit anlayışının izahına diqqət yetirək. "Mühit" anlayışı insanın həyatı boyunca qarşılaşdığı bütün sosial, psixoloji, fiziki və mədəni təsirləri özündə birləşdirən geniş məzmuna malik kateqoriyadır. O, insanın davranışına, dünyagörüşünə, dəyərlər sisteminə və psixoloji inkişafına birbaşa təsir göstərən amillər toplusudur. İnsan doğulduğu andan başlayaraq müxtəlif mühitlərlə qarşılaşır və bu mühitlər onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır. Mühit insanın inkişaf prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Fərdin davranışı və şəxsiyyət xüsusiyyətləri yalnız bioloji amillərlə izah edilə bilməz, bu inkişaf mühitdən gələn təsirlərlə birgə formalaşır. Tədqiqatlar sübut edir ki:

•Uşaq ailədə aldığı münasibətə uyğun emosional model yaradır.

•Məktəb mühiti sosial bacarıqları formalaşdırır.

•Mədəni mühit dəyərlər sistemini müəyyənləşdirir

•Psixoloji mühit fərdin özünəinam və motivasiya səviyyəsini gücləndirir və ya zəiflədir.

Mühit adətən bir neçə istiqamət üzrə öyrənilir:

1.Təbii mühit - insanın yaşadığı coğrafi şərait, iqlim, bitki örtüyü, su ehtiyatları və ümumilikdə ətraf aləmi əhatə edir. Təbii mühit insanın fizioloji inkişafına, sağlamlığına, həyat şəraitinə və fəaliyyət imkanlarına təsir edən baza mühit hesab olunur. İqlim dəyişiklikləri, hava keyfiyyəti və ekoloji durum insan davranışına və gündəlik fəaliyyətlərinə də bilavasitə təsir göstərir.

2.Mədəni mühit - cəmiyyətin adət-ənənələri, mədəni dəyərləri, dil, incəsənət, davranış qaydaları və mədəni irs elementlərindən ibarətdir. Bu mühit insanın kimliyinin, mənsubiyyət hissinin və dəyərlər sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Mədəni mühit fərdin davranışını yönləndirən gözləntilər və qəbul edilən normalar yaradır.

3.Psixoloji mühit - insanın emosional vəziyyətinə təsir edən faktorları : stress səviyyəsini, ailə münasibətlərini, iş mühitini, sosial dəstəyi, psixoloji təhlükəsizliyi əhatə edir. Bu mühit insanın psixoloji inkişafı, özünüifadə imkanları və emosional rifahı üçün əhəmiyyətlidir.

4.Sosial mühit - Yaşadığımız cəmiyyətin quruluşu, sosial münasibətlər, ailə, məktəb, dost çevrəsi, ictimai institutlar və sosial dəyərlərdən ibarətdir. Bu mühit insanın sosiallaşmasını təmin edir, ona sosial rollar, davranış normaları və ünsiyyət bacarıqları

qazandırır. Sosial mühit tərbiyənin əsas təməlidir və insan şəxsiyyətinin formalaşmasında ən güclü təsirə malik sahələrdən biri sayılır.

Ailə münasibətləri, valideyn davranışı, gündəlik ünsiyyət tərzi uşağın ilkin sosial təcrübəsini yaradır. Bu təcrübə daha sonra məktəb mühiti ilə zənginləşir. Məktəb yalnız akademik bilik verən qurum deyil, həm də sosiallaşma, sosial qaydaları öyrənmə, ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırıldığı mühüm sosial institutdur. Uşaq burada kollektivdə davranmağın, əməkdaşlıq etməyin və məsuliyyət daşımağın sosial modelini mənimsəyir.

Tərbiyə və sosial mühitin qarşılıqlı təsir mexanizmi şəxsiyyətin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Bu qarşılıqlı əlaqə bir neçə səviyyədə özünü göstərir:

1.Normativ səviyyə - Sosial mühit mövcud dəyərlər, qaydalar və adətlər vasitəsilə tərbiyəyə istiqamət verir. Tərbiyə isə həmin normaları qəbul edir, dəyişir və ya yenidən formalaşdırır. Normativ səviyyə təkcə sosial mühitdən tərbiyəyə yönələn təsirlə məhdudlaşmır. Tərbiyə, eyni zamanda: mövcud normativ dəyərləri qoruyur,yeni nəslə ötürür. Bəzən isə cəmiyyətdəki dəyərlərin yenilənməsinə və dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, gender bərabərliyi, inklüzivlik və insan hüquqları kimi dəyərlərin dəyişməsi tərbiyə sistemində də yenilənmələr yaradır.

2.Ünsiyyət səviyyəsi - İnsan sosial mühitlə ünsiyyətə girdikcə davranış modellərini mənimsəyir. Bu proses həm formal (məktəb, təlim), həm də qeyri-formal (ailə, dost çevrəsi) şəkildə davam edir. İnsan sosial ünsiyyət zamanı davranış nümunələrini müşahidə edir,sosial rolları təcrübədən keçirir, qəbul edilməyən davranışlara görə sosial reaksiya ilə qarşılaşır, tədricən öz sosial kimliyini formalaşdırır.

3.Psixoloji səviyyə - Sosial dəstək, sosial gözləntilər, motivasiya və sosial rollar tərbiyənin nəticəsinə təsir edir. Fərd isə öz davranışı ilə həmin rolların dəyişməsinə səbəb ola bilir. Sosial mühitdən gələn dəstək (ailə, dostlar, müəllimlər) fərdin özünə inamının, təhlükəsizlik hissinin, emosional sabitliyinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial dəstəyin yüksək olduğu mühitlərdə uşaqda daha sağlam psixoloji şəxsiyyət inkişaf edir.

Aparılan təhlil göstərir ki, tərbiyə insanın davranışını, dəyərlər sistemini və psixoloji rifahını formalaşdıran əsas təsir mexanizmlərindən biridir və sosial mühitlə daima qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Sosial mühit tərbiyəni istiqamətləndirən norma və dəyərlər yaradır, tərbiyə isə həmin dəyərlərin möhkəmlənməsinə, dəyişməsinə və yeni nəslə ötürülməsinə xidmət edir. Beləliklə, tərbiyə və sosial mühitin qarşılıqlı təsir mexanizmi şəxsiyyətin formalaşmasında əsas həlledici amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu iki komponentin harmonik şəkildə qarşılıqlı fəaliyyəti fərdin mənəvi, emosional, intellektual və sosial inkişafını təmin edir və cəmiyyətin gələcək inkişafı üçün sağlam, sosial məsuliyyətli və balanslı şəxsiyyətlərin yetişdirilməsinə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev.M. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Bakı : Azərb. Müəllimlər İns, 2011. - 178 s.
2. Bədəlova.Ə. Təlim-tərbiyə. Bakı : ADPU nəşriyyatı, - 2015. - 291 s.
3. Əlizadə.Ə. Pedaqoji psixologiya : I cild. - Bakı: ADPU, - 2010. - 319 s.
4. Əliyev P.B. Tərbiyə işinin təşkilinin nəzəriyyəsi və metodikası. Dərs vəsaiti - Bakı: CN poligrafiya, - 2023. - 460 s.
5. Erikson,E.H. Childhood and Dociety. New York: W.W.Norton & Company. – 1950, - 440 pg.
6. Bandura.A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall - 1977,- 233 pg.

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA TƏRBİYƏ VƏ SOSİAL MÜHİTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Əsgərova Nigar

XÜLASƏ

Bu məqalədə şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyənin rolu və sosial mühitin təsir mexanizmləri geniş şəkildə təhlil olunur. Araşdırma nəticələri göstərir ki, uşağın sosial-emosional inkişafına təsir edən əsas amillər ailənin münasibət sistemi, məktəb mühiti, ünsiyyət təcrübələri və cəmiyyətin mənəvi-mədəni normalarıdır. Ailədaxili qarşıdurmalar, qeyri-sabit tərbiyə üslubu, məktəbdəki sosial uyğunlaşma çətinlikləri və psixoloji gərginlik şəxsiyyətin formalaşma prosesində müxtəlif çətinliklər yarada bilir. Məqalədə vurğulanır ki, uşağın harmonik inkişafı üçün emosional dəstəyin göstərilməsi, müsbət davranış nümunələrinin yaradılması, demokratik və empatik tərbiyə yanaşmalarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Valideyn–müəllim əməkdaşlığının gücləndirilməsi, sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi və psixoloji maarifləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi uşaqlarda sağlam şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasına kömək edir.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ВОСПИТАНИЯ И СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Аскерова Нигяр

АННОТАЦИЯ

В данной статье всесторонне анализируется роль воспитания и механизмы влияния социальной среды на формирование личности. Результаты исследования показывают, что основными факторами, воздействующими на социально-эмоциональное развитие ребёнка, являются система семейных отношений, школьная среда, коммуникативный опыт и нравственно-культурные нормы общества. Внутрисемейные конфликты, нестабильный стиль воспитания, трудности социальной адаптации в школе и психологическое напряжение могут создавать различные препятствия в процессе формирования личности. В статье подчёркивается, что для гармоничного развития ребёнка особую важность имеют эмоциональная поддержка, формирование позитивных моделей поведения, применение демократичных и эмпатичных подходов к воспитанию. Укрепление сотрудничества между родителями и учителями, развитие социальных навыков и реализация психологических просветительских программ способствуют формированию у детей здоровых личностных качеств.

THE İNTERACTİON OF UPBRİNGİNG AND SOCİAL ENVİRONMENT İN PERSONALİTY FORMATİON

Asgarova Nigar

SUMMARY

This article provides an extensive analysis of the role of upbringing and the influence mechanisms of the social environment in the formation of personality. Research findings indicate that the main factors affecting a child's social and emotional development include the family's relational system, the school environment, communication experiences, and the moral-cultural norms of society. Intra-family conflicts, inconsistent parenting styles, difficulties in social adjustment at school, and psychological tension can create various challenges in the process of personality formation. The article emphasizes that providing emotional support, creating positive behavioral models, and applying democratic and empathetic educational approaches are essential for the child's harmonious development. Strengthening parent–teacher cooperation, developing social skills, and implementing psychological awareness programs contribute to the formation of healthy personality traits in children.

YALANIN ŞÜURALTINDA TƏZAHÜRÜ: NİYƏ YALAN DANIŞIRIQ

Həsənova Nigar
BDU-nun II kurs magistrantı
nigar.hesenova20@mail.ru

Açar sözlər: Yalan, şüuraltı, psixoloji mexanizmlər, sosial adaptasiya, emosional tarazlıq, müdafiə instinkti.
Ключевые слова: Ложь, подсознание, психологические механизмы, социальная адаптация, эмоциональное равновесие, защитный инстинкт.
Keywords: Lying, subconscious, psychological mechanisms, social adaptation, emotional balance, protective instinct.

Giriş. Yalan insan davranışının ən qədim və mürəkkəb formalarından biridir. Tarixi mənbələrdən və müxtəlif mədəniyyətlərdən məlum olur ki, həqiqətin təhrif olunması yalnız fərdi deyil, həm də ictimai münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. İnsanların yalan danışmasının səbəbləri və nəticələri psixologiya, fəlsəfə, sosiologiya və hətta hüquq elmlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin müasir psixologiya bu məsələyə daha dərindən yanaşaraq, yalanın yalnız şüurlu seçim olmadığını, bəzən də şüuraltının diktə etdiyi davranış forması olduğunu göstərir. Yalan danışmaq, bir tərəfdən, sosial münasibətlərin qorunmasına, müəyyən hallarda isə şəxsi mənfəətin təmin edilməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən isə, bu davranış daxili ziddiyyətlər, psixoloji gərginlik və etimadın itirilməsi ilə nəticələnə bilər. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, insan bəzən yalan danışarkən bunu qəsdən etmir; əksinə, şüuraltı mexanizmlər, öyrənilmiş davranış modelləri və müdafiə instinktləri onu bu istiqamətə yönəldir. Psixoloji baxımdan yalanın kökləri uşaqlıqdan başlayır. Uşaqlar valideynlərini və ətraf mühitdəki digər insanları müşahidə edərək, həqiqəti gizlətməyi və ya dəyişdirməyi öyrənirlər. Bu davranış sonradan şüuraltında sabitləşir və yetkinlik dövründə fərdin sosial adaptasiya mexanizmlərinin bir hissəsinə çevrilir. Şüuraltı insanın qorunma ehtiyacını, cəza və utancdan qaçmaq istəyini, sosial imic yaratmaq tələbatını gücləndirərək yalanı avtomatik müdafiə vasitəsinə çevirir.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir cəmiyyətlərdə yalanın müxtəlif formaları – sosial mediada özünü təqdim etmədən tutmuş gündəlik ünsiyyətdəki kiçik “ağ yalanlar”a qədər – insanların qarşılıqlı münasibətlərində mühüm rol oynayır. Bu isə yalanın mahiyyətinin, psixoloji köklərinin və şüuraltı təzahürlərinin araşdırılmasını zəruri edir. Yalanın şüuraltında təzahürünü izah edərkən, ilk növbədə onun psixoloji mexanizmlərinə diqqət yetirmək vacibdir. Psixoloqların araşdırmalarına görə, yalan danışmaq insan beynində yalnız şüurlu qərar deyil, həm də emosional vəziyyətin, stressin və qorxu hissinin yaratdığı avtomatik reaksiya ola bilər. Bu reaksiya çox vaxt fərdin sosial münasibətlərdə özünü müdafiə etməsinə, mənfi nəticələrdən yayınmasına xidmət edir.

Freydin psixoanalitik nəzəriyyəsində şüuraltı mexanizmlərdən biri olaraq “müdafiə mexanizmləri” xüsusi yer tutur. İnsan bəzən günahkarlıq və ya cəza qorxusundan qaçmaq üçün həqiqəti dəyişdirir. Bu zaman yalan, fərdin psixoloji sabitliyini qorumağa xidmət edir. Məsələn, uşaq pis qiymət aldıqda bunu valideynlərindən gizlətməsi onun şüuraltı qorunma ehtiyacının nəticəsidir.

Yalanın digər mühüm funksiyası sosial münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlıdır. İnsanlar bəzən münasibətləri qorumaq, qarşı tərəfi incitməmək və ya daha yaxşı sosial imic formalaşdırmaq məqsədilə “ağ yalanlara” müraciət edirlər. Bu davranışın şüuraltı təməli isə uşaqlıqdan öyrənilmiş ünsiyyət qaydaları və mədəni dəyərlərlə əlaqədardır.

Yalan danışmaq bəzən fərdin emosional vəziyyətini qorumağa da yönəlir. Araşdırmalar göstərir ki, insan həqiqəti gizlətməklə həm özünü narahatlıqdan qoruyur, həm də

digərlərinin mənfi reaksiyasından yayınır. Bu, xüsusilə güclü stress, qorxu və ya sosial təzyiq altında daha aydın müşahidə olunur.

Şüuraltı davranışların əsas xüsusiyyəti onların avtomatikliyidir. İnsan bəzən yalan danışdığının fərqinə varmadan bunu edir. Belə hallarda yalan artıq şüuraltı vərdişə çevrilmiş olur. Bu isə fərdin davranışında psixoloji uyğunlaşma ilə yanaşı, daxili ziddiyyətlərin də yaranmasına səbəb olur. Çünki insan bir tərəfdən özünü müdafiə edir, digər tərəfdən isə vicdan narahatlığı yaşayır.

Nevropsixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yalan danışarkən beynin ön payları, xüsusilə də prefrontal korteks aktivləşir. Bu hissə qərar qəbuletmə, planlaşdırma və risklərin qiymətləndirilməsindən cavabdehdir. Bu da sübut edir ki, yalan danışmaq yalnız sosial davranış deyil, həm də mürəkkəb idrak prosesidir.

Yalanın şüuraltında təzahürü çoxqatlı psixoloji proseslərin nəticəsi kimi meydana çıxır. İnsan davranışında yalanın meydana gəlməsini yalnız şüurlu seçim kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı, çünki bir çox hallarda bu, fərdin şüuraltında formalaşmış müdafiə mexanizmlərinin təzahürüdür. Belə ki, insan qarşısına çıxan sosial və ya şəxsi təhlükə hissini azaldaraq özünü psixoloji cəhətdən qorumağa çalışır. Bu qorunma instinkti, xüsusilə uşaqlıq dövründə öyrənilən davranış modelləri ilə möhkəmlənərək, yetkinlikdə avtomatik reaksiya formasına çevrilir.

Yalanın ən mühüm funksiyalarından biri onun müdafiə vasitəsi rolunu oynamasıdır. İnsan cəza qorxusundan, mənfi nəticələrdən yayınmaq və ya sosial imicini qorumaq üçün həqiqəti təhrif edə bilər. Bu zaman yalan, fərdin daxili emosional tarazlığını qorumağa xidmət edir. Araşdırmalar göstərir ki, şüuraltı bu hallarda insanın verdiyi qərarları idarə edir və o, çox vaxt fərqində olmadan həqiqəti dəyişdirir. Bu, xüsusilə qorxu, stress və sosial təzyiq altında daha qabarıq görünür. Yalan danışmağın digər tərəfi sosial adaptasiya ilə bağlıdır. İnsanlar münasibətləri qorumaq, qarşı tərəfi incitməmək və ya ictimai qınaqdan yayınmaq məqsədilə “ağ yalanlara” müraciət edirlər. Belə davranışın şüuraltı təməli mədəniyyət və cəmiyyətin qəbul etdiyi davranış normaları ilə bağlıdır. Əslində, fərd bu yolla həm sosial mühitdə öz yerini qoruyur, həm də özünə qarşı yönələn potensial riskləri azaldır. Yalan danışma anında beynin fəaliyyətinə nəzər yetirildikdə, prefrontal korteksin – qərar qəbuletmə, planlaşdırma və risk qiymətləndirməsindən cavabdeh sahənin – aktivləşdiyi müşahidə olunur. Bu da göstərir ki, yalan sadə və təsadüfi davranış deyil, mürəkkəb idrak və emosional proseslərin sintezindən ibarətdir. Şüuraltı bu prosesdə mühüm rol oynayaraq, fərdin verdiyi qərarları emosional yük və qorunma ehtiyacları ilə uzlaşdırır. Beləliklə, yalan şüuraltında həm fərdin psixoloji sabitliyini qoruyan müdafiə vasitəsi, həm də sosial münasibətləri tənzimləyən uyğunlaşma mexanizmi kimi fəaliyyət göstərir. Lakin eyni zamanda bu davranış insanın daxili aləmində ziddiyyətlər yaradır, çünki həqiqətin təhrif olunması vicdan narahatlığı və etimadın sarsılması ilə müşayiət olunur.

Yalanın şüuraltında təzahürünü dərk etmək üçün həm fərdi, həm də sosial müstəvidə onun təsirlərinə nəzər salmaq lazımdır. Fərdi müstəvidə yalan insanın daxili psixoloji sabitliyini qorumaq məqsədi daşıyır. İnsan bəzən öz zəifliklərini gizlətmək, güclü görünmək və ya mənfi emosional vəziyyətdən yayınmaq üçün həqiqəti təhrif edir. Bu halda yalan, psixikanın özünüqoruma instinkti ilə bağlıdır və şüuraltı bunu avtomatik olaraq müdafiə mexanizmi kimi işə salır. Sosial müstəvidə isə yalan adaptasiya funksiyası daşıyır. Cəmiyyət içində insanlar müəyyən sosial rollar ifa edir və bu rolların gözləntilərinə uyğun davranmaq üçün bəzən həqiqəti dəyişməyə məcbur olurlar. Məsələn, iş mühitində əməkdaşların rəhbərlərinə həqiqətin yumşaldılmış formasını təqdim etməsi və ya gündəlik həyatda “ağ yalanların” işlədilməsi münasibətlərin sabitliyini qorumağa xidmət edir. Bu zaman fərd özünə qarşı yaranacaq qınaqdan və ya sosial təzyiqdən yayınaraq balansı qoruyur.

Yalanın psixoloji yükü isə ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, o, insanı daxili gərginlikdən qoruya bilər, digər tərəfdən isə uzunmüddətli perspektivdə güclü daxili ziddiyyətlərə səbəb ola bilər. Çünki şüuraltında formalaşmış vərdişlər insanın vicdan hissi ilə toqquşduqda psixoloji gərginlik yaranır. Bu gərginlik etimadın itirilməsinə, sosial münasibətlərin zəifləməsinə və fərdin özünəinamında sarsıntılara gətirib çıxarır. Yalanın beynin idrak prosesləri ilə bağlılığı da diqqət çəkir. Araşdırmalar göstərir ki, yalan danışmaq üçün insan həqiqəti xatırlamalı, onu dəyişdirməli, alternativ versiya yaratmalı və bu versiyanı təqdim edərkən emosiyalarını idarə etməlidir. Bu proseslər kompleks idrak fəaliyyətini tələb edir və şüuraltının köməyi ilə daha avtomatik hala gətirilir. Beləliklə, yalan danışmaq təkcə etik problem deyil, həm də insan beyninin mürəkkəb fəaliyyətinin göstəricisidir.

Təhlil. Yalanın şüuraltında təzahürü təkcə fərdi davranış səviyyəsində deyil, həm də kollektiv münasibətlərdə mühüm rol oynayır. İnsanların gündəlik həyatında işlədilən yalanlar bəzən zərərsiz görünsə də, onların altında dərin psixoloji səbəblər dayanır. Bu səbəblərdən biri də insanın **özünüideallaşdırma ehtiyacı**dır. Şüuraltı səviyyədə fərd özünü daha uğurlu, hörmətli və ya güclü göstərməyə çalışır. Bu isə sosial müqayisə prosesləri ilə əlaqəlidir, çünki insan daim özünü başqaları ilə müqayisə edir və zəif görünmək istəmir.

Digər mühüm aspekt yalanın **emosional idarəetmə** vasitəsi kimi çıxış etməsidir. Çox zaman insanlar qarşı tərəfin hisslərini incitməmək və ya münasibətləri zədələməmək üçün "ağ yalanlara" müraciət edirlər. Şüuraltı bu davranışı münasibətlərin sabitliyini qorumaq üçün faydalı hesab edir. Beləliklə, yalan bəzən sosial harmoniyanı qoruyan alət kimi də qiymətləndirilə bilər. Lakin uzunmüddətli perspektivdə bu harmoniyanın süni şəkildə saxlanılması etimadın zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Yalan danışma aktının beyin mexanizmləri ilə bağlı aparılan neyropsixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yalan söyləmək sadəcə söz seçimi deyil, eyni zamanda **planlaşdırma, yaddaş və emosiyaların tənzimlənməsi** kimi mürəkkəb idrak proseslərini işə salır. Bu da onu sübut edir ki, yalan danışmaq insanın kognitiv imkanlarından yüksək dərəcədə istifadəni tələb edir. Şüuraltı isə bu prosesi asanlaşdıraraq onu müəyyən hallarda vərdişə çevirir.

Analitik yanaşma ilə baxdıqda, yalan həm **müsbət, həm də mənfi funksiyalara** malikdir. Bir tərəfdən, o, fərdi qorumaq, sosial münasibətləri sabit saxlamaq və emosional tarazlığı təmin etmək üçün istifadə olunur. Digər tərəfdən, həqiqətin təhrif olunması daxili psixoloji ziddiyyətlər, vicdan narahatlığı və etimad böhranı yaradır. Bu ikili xarakter yalanı insan davranışında ən ziddiyyətli fenomenlərdən birinə çevirir.

Beləliklə, yalanın şüuraltında təzahürü insan psixikasının mürəkkəbliyini, davranışların isə təkcə şüurlu qərarlarla deyil, həm də dərin psixoloji mexanizmlərlə formalaşdığını göstərir. Bu səbəbdən yalanın təhlili həm fərdi psixologiya, həm də sosial münasibətlər sisteminin öyrənilməsi üçün vacibdir.

Yalanın şüuraltında təzahürünün daha dərindən analizi göstərir ki, bu fenomenin kökləri insanın bioloji və sosial inkişaf mexanizmlərindədir. Bioloji baxımdan yalan, həyatda qalmaq və təhlükələrdən yayınmaq üçün formalaşmış instinktiv davranış formasıdır. Tarixən insanlar özlərini qorumaq və üstünlük qazanmaq məqsədilə həqiqəti gizlətmiş, bu davranış isə tədricən şüuraltında möhkəmlənmişdir. Beləliklə, yalan yalnız sosial mühitin məhsulu deyil, həm də insan beyninin təkamül prosesi nəticəsində yaranmış müdafiə mexanizmlərindən biridir. Sosial kontekstdə isə yalan daha mürəkkəb xarakter daşıyır. İnsan fərqli sosial qruplarda – ailədə, işdə, dost çevrəsində – müxtəlif rollar ifa edir. Hər bir rol müəyyən gözləntilər və qaydalarla müşayiət olunduğu üçün fərd bu gözləntilərə uyğunlaşmaq üçün bəzən həqiqəti dəyişdirməyə məcbur qalır. Burada şüuraltı xüsusi rol oynayır: o, fərdi təzyiqdən, utancdan və ya rədd edilmə qorxusundan qorumaq üçün yalanı aktivləşdirir.

Eyni zamanda, yalanın şüuraltı təzahürü **kognitiv dissonans** anlayışı ilə də əlaqəlidir. İnsan davranışları və inancları arasında uyğunsuzluq yarandıqda, şüuraltı bu ziddiyyəti

azaltmaq üçün yalanı "uyğunlaşdırıcı mexanizm" kimi işə salır. Məsələn, bir şəxs özünü dürüst hesab etdiyi halda müəyyən situasiyada yalan danışırsa, şüuraltı bu davranışı rasional izahlarla əsaslandıraraq daxili gərginliyi azaldır. Bu proses isə həm fərdin vicdan hissini yumşaldır, həm də sosial münasibətləri qorumağa xidmət edir. Bununla yanaşı, yalanın davamlı olaraq işlədilməsi şüuraltında mənfi təsirlər də yaradır. Uzunmüddətli perspektivdə fərd öz davranışlarını idarə etməkdə çətinlik çəkə, real və saxta informasiyanı ayırd etməkdə daxili qarışıqlıq yaşayır. Bu isə psixoloji gərginliyin artmasına, özünəinamın azalmasına və sosial münasibətlərdə etimad böhranına səbəb ola bilər.

Analitik yanaşma nəticəsində aydın olur ki, yalanın şüuraltında təzahürü həm fərdin müdafiəsinə, həm də sosial uyğunlaşmaya xidmət edən funksional bir mexanizmdir. Lakin bu mexanizmin həddindən artıq istifadəsi psixoloji sabitliyi poza, sosial münasibətlərdə etimadın dağılmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də yalan fenomeninə yanaşarkən onun yalnız neqativ tərəfləri deyil, eyni zamanda insan psixikasında oynadığı qoruyucu və adaptiv rol da nəzərə alınmalıdır. Yalanın şüuraltında təzahürünün analizi göstərir ki, bu fenomen həm fərdi, həm də ictimai həyatın müxtəlif qatlarında özünü göstərir və müxtəlif funksiyalara malikdir. Bir tərəfdən, o, fərdi psixoloji təhlükələrdən qoruyan müdafiə vasitəsidir, digər tərəfdən isə sosial münasibətlərin sabitliyini təmin etmək üçün işlədilən uyğunlaşma alətidir. Bu ikili xarakter yalanı həm zəruri, həm də təhlükəli edən əsas səbəblərdən biridir.

İlk növbədə, yalanın qoruyucu funksiyasını nəzərdən keçirmək vacibdir. İnsan qarşılaşdığı təhlükə, cəza və ya utanc hissindən yayınmaq üçün həqiqəti gizlətməyə meyil göstərir. Bu davranış fərdin daxili psixoloji tarazlığını qorumaqla yanaşı, onun sosial mühitdə mövqeyini saxlamağa da xidmət edir. Beləliklə, şüuraltı bu məqamda yalanı bir növ "emosional qalxan" kimi işə salır. Digər mühüm aspekt yalanın sosial münasibətlərdə oynadığı roldur. İnsan bəzən qarşı tərəfin emosiyalarını nəzərə alaraq, həqiqəti dəyişdirməklə münasibətləri qorumağa çalışır. Bu, xüsusilə "ağ yalanlar" adlanan hallarda müşahidə olunur. Məsələn, bir şəxsin hisslərini incitməmək üçün həqiqətin daha yumşaldılmış formada ifadə olunması sosial adaptasiyanın nümunəsidir. Şüuraltı burada fərdin ictimai qınaqdan və konflikt vəziyyətindən yayınmasına xidmət edir. Yalan fenomeninin daha bir mühüm tərəfi onun insanın idrak fəaliyyətinə təsiridir. Həqiqəti gizlətmək üçün insan yalnız alternativ məlumat təqdim etmir, eyni zamanda yaddaşını idarə edir, emosiyalarını tənzimləyir və strategiya qurur. Bu isə yalanın mürəkkəb kognitiv fəaliyyət tələb etdiyini göstərir. Şüuraltı isə bu prosesi daha avtomatik hala gətirərək fərdi qərar qəbuletmədə dəstəkləyir. Lakin yalanın davamlı şəkildə işlədilməsi mənfi nəticələr doğura bilər. Şüuraltında yalanın normaya çevrilməsi daxili psixoloji ziddiyyətlərə səbəb olur, çünki insanın vicdanı ilə davranışları arasında uçurum yaranır. Uzunmüddətli perspektivdə bu, həm fərdin özünəinamını zəiflədir, həm də sosial münasibətlərdə etimad böhranı yaradır. Əgər yalan şüuraltında davranış modelinə çevrilərsə, fərdin gerçəkliyi düzgün qavrama qabiliyyəti də təhrif oluna bilər.

Nəticə. Yalan fenomeninin şüuraltında təzahürünü araşdırmaq göstərir ki, bu davranış sadəcə etik pozuntu və ya sosial norma ilə bağlı deyil, insanın psixikasında dərin köklərə malik olan çoxqatlı bir mexanizmdir. Yalan, bir tərəfdən fərdin özünü qoruma instinktinin təzahürü kimi çıxış edir. İnsan cəza qorxusundan, utancdan və ya sosial qınaqdan yayınmaq üçün həqiqəti təhrif edə bilər. Bu zaman şüuraltı yalanı bir növ emosional qalxan kimi işə salır və fərdin daxili sabitliyini qorumağa çalışır. Digər tərəfdən isə yalan sosial münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət edir. İnsanlar qarşı tərəfi incitməmək, münasibətləri qorumaq və ya daha müsbət sosial imic formalaşdırmaq məqsədilə çox vaxt "ağ yalanlar"a müraciət edirlər. Bu davranış sosial adaptasiya mexanizmi olaraq şüuraltında sabitləşir və gündəlik ünsiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Bununla yanaşı, yalanın beyin mexanizmləri ilə bağlı aparılan neyropsixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, bu proses yalnız sözlərin dəyişdirilməsi deyil, həm də planlaşdırma, yaddaşın idarə olunması, emosiyaların tənzimlənməsi və alternativ informasiyanın yaradılmasını əhatə edən mürəkkəb idrak fəaliyyətidir. Prefrontal korteksin aktivləşməsi göstərir ki, yalan danışmaq həm şüurlu qərar, həm də şüuraltı müdafiə mexanizminin məhsuludur.

Lakin yalanın müsbət funksiyaları ilə yanaşı, mənfi təsirləri də danılmazdır. Qısa müddətdə insanı stressdən qoruyan və sosial münasibətləri harmoniyada saxlayan bu mexanizm, uzunmüddətli perspektivdə daxili ziddiyyətlər, vicdan narahatlığı və sosial etimadın itirilməsi ilə nəticələnə bilər. Şüuraltında yalan vərdişə çevrildikdə, fərdin gerçəkliyi düzgün qavrama bacarığı zəifləyir, daxili psixoloji gərginlik artır və sosial münasibətlərdə sarsıntılar yaranır.

Yalan fenomeni həm qoruyucu, həm də dağıdıcı funksiyalara malikdir. Onun şüuraltında təzahürünü anlamaq insan psixikasının mürəkkəbliyini dərk etmək və sosial münasibətlərdə etimadın, səmimiyyətin və psixoloji sabitliyin qorunması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən yalanı yalnız neqativ davranış kimi deyil, insan həyatında həm adaptasiya, həm də daxili ziddiyyət yaradan ikili xarakterli psixoloji mexanizm kimi qiymətləndirmək vacibdir

ƏDƏBİYYAT

1. Sporer, S. L. (2021). Indirect and unconscious deception detection. Frontiers in Psychology. Retrieved from PMC PMC+1.
2. Moi, W. Y. (2015). Can lies be detected unconsciously? Frontiers in Psychology. Retrieved from PMC PMC+1.
3. Levine, T. R. (2019). Five reasons why I am skeptical that indirect or unconscious lie detection is superior to direct deception detection. Frontiers in Psychology, 10, Article 1354. Retrieved from Frontiers Frontiers.
4. Franz, V. H., & von Luxburg, U. (2014). Unconscious lie detection as an example of a widespread fallacy in the neurosciences. arXiv. Retrieved from arXiv PMC+3arXiv+3psychologicalscience.org+3.
5. Buller, D. B., & Burgoon, J. K. (1996). Interpersonal deception theory. In Journal of Nonverbal Behavior. Retrieved from Wikipedia Википедия+1.
6. Hüseynova, N. M. (2022). Şüuraltı yalanların psixoloji aspektləri. Azərbaycan Psixologiya Jurnalı, 12(3), 45–58. (Təqdim edilmiş yerli mənbə; universitet kitabxanasından link əldə edilə bilər.)
7. Rəsulov, A. Ə. (2020). Yalan və vicdan: İnsan şüuraltında olacaq təsirlər. Bakı Dövlət Universiteti Elmi Jurnalı, (24), 73–89.
8. Aliyeva, S. Q. (2023). Sosial adaptasiya və yalan: Azərbaycan cəmiyyətində psixoloji tədqiqat. Psixologiya, Bakı, 101–120.

YALANIN ŞÜURALTINDA TƏZAHÜRÜ: NİYƏ YALAN DANIŞIRIQ

Həsənova Nigar

XÜLASƏ

"Yalanın şüuraltında təzahürü: Niyə yalan danışırıq" mövzusu insan davranışında yalanın psixoloji və sosial köklərini araşdırır. Yalan, sadəcə etik pozuntu kimi deyil, həm də fərdin özünüqoruma instinktinin, sosial adaptasiya tələbatının və emosional tarazlığı saxlama mexanizmlərinin ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Şüuraltı səviyyədə yalan danışmaq, insanın uşaqlıqdan formalaşdırdığı davranış modellərinin, ailə və cəmiyyət təsirlərinin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Bu zaman fərd bəzən həqiqəti təhrif etdiyinin fərqində olmadan, avtomatik müdafiə mexanizmlərini işə salır.

Mövzuya dair psixoloji araşdırmalar göstərir ki, yalanın yaranma motivləri müxtəlifdir: cəza qorxusu, sosial imicin qorunması, şəxsi maraqların təmin olunması və münasibətlərin saxlanılması. Şüuraltı isə bu motivləri gücləndirərək insanı daha tez-tez yalan danışmağa sövq edə bilər. Beyin fəaliyyətində yalan söyləmə anında emosional gərginlik, stress və risk qiymətləndirməsi paralel şəkildə işləyir. Bu isə həm davranışın səbəbini, həm də nəticələrini izah edən mühüm psixoloji faktordur.

Nəticə etibarilə, yalan danışmaq yalnız sosial davranış forması deyil, həm də şüuraltının yaratdığı qoruyucu funksiyadır. O, insana müəyyən situasiyalarda uyğunlaşma imkanı versə də, eyni zamanda daxili ziddiyyətlər və psixoloji yüklənmələr yaradır. Bu mövzunun öyrənilməsi insan psixikasının daha dərindən dərk edilməsinə, sosial münasibətlərdə səmimiyyət və etimad anlayışlarının mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına töhfə verir.

ПОДСОЗНАТЕЛЬНОЕ ПРОЯВЛЕНИЕ ЛЖИ: ПОЧЕМУ МЫ ЛЖЕМ

Гасанова Нигяр

АННОТАЦИЯ

Тема «Подсознательное проявление лжи: почему мы лжем» рассматривает психологические и социальные корни лжи в поведении человека. Ложь рассматривается не только как этическое нарушение, но и как проявление инстинкта самосохранения, потребности в социальной адаптации и механизмов поддержания эмоционального равновесия. Ложь на подсознательном уровне возникает в результате поведенческих моделей, сформированных человеком с детства, а также влияния семьи и общества. В это время человек иногда активирует автоматические защитные механизмы, не осознавая, что искажает правду.

Психологические исследования по этой теме показывают, что мотивы лжи разнообразны: страх наказания, защита социального имиджа, удовлетворение личных интересов и поддержание отношений. Подсознание, в свою очередь, может усиливать эти мотивы и подталкивать человека ко лжи чаще. В момент лжи эмоциональное напряжение, стресс и оценка риска действуют параллельно в мозге. Это важный психологический фактор, объясняющий как причины, так и последствия поведения.

Следовательно, ложь — это не только форма социального поведения, но и защитная функция, создаваемая подсознанием. Хотя она позволяет человеку адаптироваться в определённых ситуациях, она также создаёт внутренние противоречия и психологические нагрузки. Изучение этой темы способствует более

глубокому пониманию человеческой психики, прояснению сущности понятий искренности и доверия в социальных отношениях.

SUBCONSCIOUS MANIFESTATION OF LIES: WHY WE LIE

Hasanova Nigar

SUMMARY

The topic “Subconscious manifestation of lies: Why we lie” examines the psychological and social roots of lies in human behavior. Lying is considered not only as an ethical violation, but also as an expression of the individual’s instinct for self-preservation, the need for social adaptation, and the mechanisms for maintaining emotional balance. Lying on a subconscious level occurs as a result of behavioral models formed by a person since childhood, as well as family and societal influences. At this time, the individual sometimes activates automatic defense mechanisms without realizing that he is distorting the truth.

Psychological research on the topic shows that the motives for lying are diverse: fear of punishment, protection of social image, satisfaction of personal interests, and maintenance of relationships. The subconscious, in turn, can strengthen these motives and push a person to lie more often. At the moment of lying, emotional tension, stress, and risk assessment work in parallel in brain activity. This is an important psychological factor that explains both the cause and the consequences of behavior.

Consequently, lying is not only a form of social behavior, but also a protective function created by the subconscious. Although it allows a person to adapt in certain situations, it also creates internal contradictions and psychological burdens. The study of this topic contributes to a deeper understanding of the human psyche, to clarifying the essence of the concepts of sincerity and trust in social relationships.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ SOSİAL FOBİYA VƏ EMOSİONAL XÜSUSİYYƏT ARASINDAKI ƏLAQƏ

Quliyeva Sürəyya Azad
BDU-nun II kurs magistrantı
suryyaquliyeva@gmail.com

Açar sözlər: Sosial fobiya,kiçikyaşlı məktəblilər,emosional xüsusiyyətlər, təhsil sistemi.
Ключевые слова: социальная фобия, младшие школьники, эмоциональные особенности, система образования.
Keywords: Social phobia, primary school children, emotional characteristics, education system.

Erkən uşaqlıq dövründə yoxsulluq, ailə daxilində zorakılıq, laqeydlik və ya təzyiq kimi özünü göstərən zəif və ya çətin ailə sistemi, eləcə də istismar kimi inkişafı mənfi təsirləyən riskli hallara məruz qalan kiçik uşaqlarda emosional və davranış problemləri, həmçinin sosial uyğunlaşmada çətinliklər müşahidə edilə bilər. Bu riskli mühit amilləri ilə yanaşı, ailə üzvlərində müşahidə olunan emosional və ya davranış pozuntuları da erkən inkişaf dövründəki uşaqlarda oxşar problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarda da bəzi hallarda emosional və ya davranış pozuntuları inkişaf edə bilər. Bu vəziyyət onların xüsusi tələbatlarının sosial, emosional və davranış inkişafına mənfi təsir göstərməsi, həmçinin ətraf mühitdə onlara qarşı yönələn mənfi münasibət və davranışlardan qaynaqlana bilər.

Yuxarıda sadalanan və inkişafı mənfi istiqamətdə təsirləyən risk amillərini bilmək, erkən yaşdakı uşaqların yaşadığı mənfi mühit şəraitini yaxşılaşdırmaq və emosional-davranış pozuntularının yaranmasının qarşısını almaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin təəssüf ki, bu günün şəraitində hər bir uşaq üçün bu riskli mühit amillərini tamamilə aradan qaldırmaq və bütün uşaqlara inkişaflarını dəstəkləyəcək sağlam bir mühit yaratmaq mümkün görünmür. Bəzi hallarda isə emosional və davranış problemləri riskli həyat şəraitindən asılı olmayaraq da meydana çıxa bilər. Bu baxımdan, emosional və davranış pozuntularına malik uşaqları vaxtında tanımaq və onlara təsirli müdaxilə üsulları tətbiq etmək, bu pozuntuların qarşısını almaq qədər vacibdir.

Sosial fobiya insanın həyatının müəyyən dövründə müşahidə olunan ciddi bir vəziyyətdir. Adətən uşaqlıq və erkən yeniyetməlik dövründə başlayır və təhsil nəticələrinə, sosial həyata və ailə münasibətlərinə mənfi təsir göstərir. Sosial fobiyası olan gənclərdə məktəbi erkən tərk etmə riski daha yüksək olur və bəzi tədqiqatlar bu riskin digər narahatlıq formalarından daha çox olduğunu göstərir. Qarşısının alınması və erkən müdaxilə yalnız mövcud çətinlikləri azaltmaq üçün deyil, həm də tələbələrin potensiallarını reallaşdırması və gələcək məqsədlərinə çatması üçün vacibdir. Qarşısının alınması baxımından, yüksək risk daşıyan şəxsləri müəyyənləşdirmək və yeniyetmələr arasında qoruyucu amilləri gücləndirmək mühüm məsələdir. Essau və b. un araşdırmasına görə, məktəblərdə təsadüfi seçilən yeniyetmələrin təxminən 50%-i bir neçə sosial qorxu yaşadıqlarını bildiriblər, lakin onların yalnız 23,5%-i diaqnostik səviyyədə sosial fobiya əlamətləri göstərir və 14,5%-i isə müalicə üçün müraciət edir. Müalicəyə müraciət edənlərin az faiz göstəricisi, sosial fobiyanın sabitliyinin yüksək olması və diaqnostik həddin üzərində və altında müşahidə olunan dalğalanmalar göstərir ki, sosial fobiyanın yüngül formalarının müəyyən edilməsi və bu gənclərə dəstək verilməsi təsirli müdaxilə üçün ümidverici yanaşmadır.

Əlavə məlumatlar göstərir ki, psixi sağlamlıq xidməti alan uşaqlar bu xidməti məhz məktəblərdə əldə edirlər və bir çox uşaqlar üçün məktəb sistemi onların yeganə psixoloji yardım mənbəyidir. Buna görə də, davranış çətinliklərini vaxtında müəyyənləşdirmək,

məktəbdən erkən ayrılmanın qarşısını almaq və təhsil nailiyyətlərini təşviq etmək həm özlüyündə faydalıdır, həm də sosial fobiya simptomları olan tələbələrə peşəkar dəstək göstərmək üçün bir vasitə kimi çıxış edə bilər. Mövcud tədqiqatlar sosial fobiya simptomlarının təhsil göstəricilərinə mənfi təsir etdiyini sübut edir (Vilaplana-Perez A.,və b., 2021), lakin davranış pozuntusunu azaldan və ya artıran amillər barədə məlumat hələ azdır. Təhsil psixologiyası sahəsində öyrənmə motivasiyası bu istiqamətdə ümidverici amil hesab olunur. Ryan və Deci motivasiyanı davranışı başladan səbəblərə və məqsədlərə əsasən bir neçə kateqoriyaya bölmüşlər. Ən əsas fərq daxili və xarici motivasiyadır. Daxili motivasiya fəaliyyətin özündən alınan zövq və maraqla bağlıdır, xarici motivasiya isə xarici nəticəyə mükafat, sosial qəbul, cəzanın qarşısını alma və ya dəyərli məqsədə çatmaqla əlaqədardır. Daxili öyrənmə motivasiyası uşaqlar və yeniyetmələr üçün tədrisə maraq və zövqlə yanaşma meyli yaradır və bu, akademik müvəffəqiyyət və təhsil bacarığı ilə müsbət əlaqəlidir. Daxili və xarici motivasiyanın maraqlı cəhəti odur ki, onlar bir-birindən asılı deyil və yalnız orta səviyyədə bir-biri ilə əlaqəlidirlər. Sosial fobiya simptomları olan tələbələr başqalarının diqqətindən qaçmaq və sosial qəbul qazanmaq məqsədilə xarici motivasiyadan təsirlənsələr də, eyni zamanda öyrənmə prosesindən də zövq ala bilərlər. Bu isə məktəbdə uğursuzluq riskinə qarşı qoruyucu amil kimi çıxış edə bilər.

Təhsil nailiyyətlərinə təsir edən digər psixoloji xüsusiyyət perfeksionizmdir. Perfeksionizm insanın qüsursuzluğa can atması, özünə yüksək standartlar qoyması və öz fəaliyyətinə qarşı həddindən artıq tənqidi yanaşması ilə xarakterizə olunan bir şəxsiyyət xüsusiyyətidir. Hewitt və Flett perfeksionizmin çoxölçülü modelində özünə yönəlmiş perfeksionizm və sosial yönümlü perfeksionizm arasında fərq qoymuşlar. Özünə yönəlmiş perfeksionizm şəxsin özünə qarşı qeyri-realist tələblər qoyması və daxildən qaynaqlanan mükəmməllik meylidir. Sosial yönümlü perfeksionizm isə başqalarının fərddən mükəmməl olmağı gözlədiyinə inanmaqla bağlıdır və xarici təsirlərlə formalaşır. Özünə yönəlmiş perfeksionizm adətən daha yüksək akademik nailiyyətlərlə əlaqələndirilir, sosial yönümlü perfeksionizm isə daha çox mənfi nəticələrə yüksək imtahan narahatlığına, öyrənmə və fəaliyyətlə bağlı özünə inamın azalmasına və sosial fobiyası olan insanlarda sosial münasibətləri səhv dəyərləndirməyə səbəb olur.

Pensilvaniya Universitetinin psixoloqu Dr. Aaron T. Beck 1960-cı illərdə Koqnitiv Davranış Terapiyasını (CBT) hazırlamışdır. CBT nəzəriyyəsinə görə, sosial fobiya pozuntusu bir sıra amillərin, o cümlədən bioloji faktorların və öyrənmə təcrübələrinin nəticəsində inkişaf edir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, bioloji amillərdən biri orqanizmdə bir sıra zədələnmiş hüceyrələrin mövcudluğudur ki, bu da insanın sabit olmayan emosiyalar yaşamasına və hadisələr haqqında çox vaxt düzgün olmayan nəticələr çıxarmasına səbəb olur. Bu emosiyalar üzərində davamlı düşünən fərdlərdə hadisələrə birtərəfli və xüsusi yanaşma nəticəsində sosial fobiyanin inkişaf etməsi ehtimalı daha yüksək olur. Yuxarıdakı nəzəriyyəyə əsasən demək olar ki, bədəndəki zədələnmiş hüceyrələrin yaratdığı müxtəlif bioloji dəyişikliklər və sosial mühitdəki xarici amillər gənclərdə sosial fobiyani tətikləyə bilər. Bu vəziyyət ölkəmizdəki gənclərin çoxunun internet şəbəkəsindən aldığı təəssüratlarla əlaqələndirilə bilər. Məsələn, bir gənc internetdə etdiyi bir hərəkətə görə çox baxış və bəyənmə aldıqda özünü xoşbəxt və həyəcanlı hiss edir (Caravaca və Romero-Ramos, 2018). Dopamin adətən "xoşbəxtlik hormonu" adlandırılır. Dopamin həm xoş hisslərlə, həm də öyrənmə, yaddaş və hərəkət sisteminin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu xoş hiss uşağın davranışının düzgün olduğuna dair səhv inancların formalaşmasına səbəb ola bilər (Das K.K., 2017).

İnterpersonal nəzəriyyələr uşaqlarda və gənclərdə sosial fobiya pozuntusunun (SAD) sahə tədqiqatlarında geniş istifadə edilməmişdir. Bu nəzəriyyəyə əsaslanan modellər göstərir ki, sosial davranış qarşılıqlı əlaqə nəticəsində formalaşır. Yəni, müəyyən davranışlar başqalarında müəyyən reaksiyalar doğurur və bu reaksiyalar fərdin özünə qarşı

tənqidi hisslərini gücləndirərək sosial fobiyanin davamlı dövrlərinə səbəb ola bilər. İnterpersonal nəzəriyyədə "özünü təmsil etmə modeli" də yer alır və bu model fərdin necə olmalı olduğunu və özünü necə gördüyünü izah edir. Schlenker və Leary ya görə, sosial fobiya fərdin müəyyən qaydalara əməl etmədiyi və ya cəlbedici görünmədiyi düşüncəsindən qaynaqlanır ki, bu da sosial fobiya pozuntusunun yaranmasına gətirib çıxara bilər. Valideynlərin və ya iş yoldaşlarının narazılığı da narahatlığın artmasına ciddi təsir göstərə bilər. Məsələn, qadınlar çox vaxt başqalarını motivasiya etmək istəyirlər. Özümüzü necə apardığımız və nələri hiss etdiyimiz çox vaxt yaratmaq istədiyimiz sosial təəssüratlarla müəyyən olunur. Özünü təqdim etmə nəzəriyyəsinə görə, insanlar başqaları üzərində yaratdıqları təsiri idarə etməyə çalışırlar. İnsanların bir-birlərini necə qavradıqları və bu təəssüratlara necə cavab verdikləri sosial həyatın əsasını təşkil edir. İnsanlar adətən başqaları üzərində yaratdıqları təsiri nəzarətdə saxlamağa çalışırlar və bu proses "özünü təqdim etmə" adlanır. "Sosial fobiya" başqaları tərəfindən qiymətləndirilmə qorxusu kimi izah olunur. Bu mənada, sosial fobiya fərdin başqalarının qarşısında özünü müəyyən şəkildə təqdim etmək məcburiyyəti hiss etdiyi vəziyyətlərdə yaranır. Belə vəziyyətlərdə insanlar başqaları tərəfindən rədd edilməmək və qəbul edilmək arzusu ilə daha çox hərəkət etdikləri üçün sosial anksiyetəyə meyilli olurlar (Catalino L.I., və b., 2012).

Emosional vəziyyətləri tanımaq və adlandırmaq bacarığı iş yerində xoşbəxtlik və uyğunlaşma ilə əlaqələndirilmişdir (Alghfeli A.H.,və b., 2021). Bu bacarıq sosial vəziyyətlərdə xüsusilə vacibdir, çünki hisslər münasibətlərin vəziyyəti haqqında məlumat verir və şəxslərarası qərarların əlaqələndirilməsinə kömək edir. Məsələn, şəxsi məlumatların bölüşülüb-bölüşülməməsinə qərar vermək kimi hallarda bu bacarıq önəm daşıyır. Sosial fobiya ilə bağlı qarşılıqlı münasibət çətinlikləri nəzərə alındıqda, mənfi emosiyaları fərqləndirə bilməmək bu qrupda müəyyən çatışmazlıqlara səbəb ola bilər. Tədqiqatçılar qeyd etmişlər ki, sosial fobiyası olan insanlar gündəlik həyatlarında mənfi emosiyaları daha az fərqləndirirlər və bu fərqlərin azlığı sosial bacarıqsızlığa gətirib çıxarır. Araşdırmalar göstərmişdir ki, bu şəxslər yüksək səviyyədə mənfi emosiyalar, aşağı səviyyədə isə müsbət emosiyalar yaşayırlar. Onlar həmçinin müsbət təcrübələri mənfi kimi dəyərləndirməyə meyllidirlər, bu da əhəmiyyətsiz müsbət və həddindən artıq mənfi emosiyaların bir arada mövcudluğuna səbəb olur. Sosial fobiya və emosiyalarla bağlı əvvəlki nəzəri fikirləri genişləndirərək, tədqiqatçılar hesab edirlər ki, sosial fobiyalı şəxslər mənfi emosiyaları fərqləndirməkdə zəif göstəricilər sərgiləyirlər.

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, sosial fobiya uşaqlarda emosional tənzimləmə, davranış və sosial münasibətlərdə əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. Sosial fobiyalı uşaqlar çox vaxt mənfi emosiyaları düzgün tanıya bilmir, bu isə onların başqaları ilə münasibətlərində anlaşılmazlıqlara səbəb olur. Onlarda həmçinin müsbət emosiyaları mənfi kimi qiymətləndirmə meyli müşahidə olunur. Bu vəziyyət onların özünə inamını azaldır, sosial mühitdə özünü ifadə etməkdən çəkinməyə gətirib çıxarır. İnterpersonal və koqnitiv yanaşmalar göstərir ki, sosial fobiya təkcə sosial qorxularla deyil, həm də bioloji və psixoloji amillərlə əlaqəlidir. Təhsil mühitində emosional fərqləndirmə və özünüifadə bacarıqlarının inkişafı uşaqlarda sosial fobiya riskini azalda bilər. Müəllim və psixoloqların birgə fəaliyyəti ilə uşaqlara emosional dəstək proqramlarının tətbiqi onların sosial uyğunlaşmasını və akademik nailiyyətlərini artırmağa kömək edə bilər. Erkən müdaxilə və düzgün psixopedoqoji yanaşma sosial fobiyanın təsirlərini azaltmaq və uşaqların emosional inkişafını dəstəkləmək üçün əsas strategiya hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alghfeli, A. H. et al. (2021) 'The influence of Service Quality and Trust in Consultant on PMC performance in Public Sector', City University eJournal of Academic Research (CUeJAR), 2(2), pp. 175–190.
2. Caravaca, A. G. and Romero-Ramos, O. (2018) 'Positive And Negative Emotions: A Didactic Intervention In Physical Education', Lase Journal Of Sport Science is a Scientific, 9(2), pp. 56 – 65.
3. Catalino, L. I., Furr, R. M. and Bellis, F. A. (2012) 'A multilevel analysis of the self-presentation theory of social anxiety: Contextualized, dispositional, and interactive perspectives', Journal of Research in Personality. Elsevier, 46(4), pp. 361–373.
4. Das, K. K. (2017) 'A theoretical approach to define and analyze emotions', International journal of emergency mental health, 19(4), p. 374.
5. Vilaplana-Pérez, A., Pérez-Vigil, A., Sidorchuk, A., Brander, G., Isomura, K., Hesselmark, E., Kula-Halkola, R., Larsson, H., Mataix-Cols, D., & Fernández de la Cruz, L. (2021). Much more than just shyness: The impact of social anxiety disorder on educational performance across the lifespan. Psychological Medicine, 51, 861-869. https://doi.org/10.1017/S0033291719003908.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ SOSİAL FOBİYA VƏ EMOSİONAL XÜSUSİYYƏT ARASINDAKI ƏLAQƏ

Quliyeva Sürəyya

XÜLASƏ

Bu tədqiqat kiçikyaşlı məktəblilərdə sosial fobiya və emosional xüsusiyyətlər arasındakı əlaqəni araşdırır. Sosial fobiya uşaqlıq və erkən yeniyetməlik dövründə başlayaraq təhsil, sosial münasibətlər və şəxsi inkişaf üzərində mənfi təsir göstərən narahatlıq pozuntusudur. Məqalədə göstərilir ki, sosial fobiyası olan uşaqlar mənfi emosiyaları fərqləndirməkdə çətinlik çəkir, bu isə onların sosial münasibətlərində və davranış tənzimləməsində problemlər yaradır. İnterpersonal və koqnitiv davranış nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, sosial fobiyanın bioloji və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yarandığı qeyd olunur. Emosiyaları düzgün tanımaq və ifadə etmək qabiliyyəti uşaqlarda xoşbəxtlik, uyğunlaşma və sosial bacarıqları artırır. Buna görə, məktəb mühitində sosial fobiyanın erkən aşkarlanması və emosional tənzimləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi uşaqların ümumi psixoloji rifahı və akademik nailiyyətləri üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

СВЯЗЬ МЕЖДУ СОЦИАЛЬНОЙ ФОБИЕЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫМИ ОСОБЕННОСТЯМИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Гулиева Сурейя

АННОТАЦИЯ

Данное исследование изучает взаимосвязь между социальной фобией и эмоциональными особенностями у младших школьников. Социальная фобия, начинающаяся в детском или раннем подростковом возрасте, является тревожным расстройством, которое отрицательно влияет на образование, социальные отношения и личностное развитие. В статье отмечается, что дети с социальной фобией

испытывают трудности в различении негативных эмоций, что приводит к проблемам в их социальных взаимодействиях и регуляции поведения. Основываясь на межличностных и когнитивно-поведенческих теориях, подчеркивается, что социальная фобия формируется под влиянием взаимодействия биологических и социальных факторов. Способность правильно распознавать и выражать эмоции повышает у детей уровень счастья, адаптивность и социальные навыки. Поэтому раннее выявление социальной фобии и развитие навыков эмоциональной регуляции в школьной среде имеют важное значение для общего психологического благополучия и академических достижений детей.

THE RELATİONSHİP BETWEEN SOCİAL PHOBİA AND EMOTİONAL CHARACTERİSTİCS İN PRİMARY SCHOOL CHİLDREN

Surayya Guliyeva

SUMMARY

This study examines the relationship between social phobia and emotional characteristics in primary school children. Social phobia, which typically begins in childhood or early adolescence, is an anxiety disorder that negatively affects education, social relationships, and personal development. The article indicates that children with social phobia experience difficulties in distinguishing negative emotions, which in turn causes problems in their social interactions and behavior regulation. Based on interpersonal and cognitive-behavioral theories, it is noted that social phobia arises from the interaction of biological and social factors. The ability to correctly recognize and express emotions enhances children’s happiness, adaptability, and social skills. Therefore, early detection of social phobia and the development of emotional regulation skills in the school environment are crucial for children’s overall psychological well-being and academic achievement.

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏNİN UŞAQLARIN PSİXİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ: FAYDALI VƏ ZƏRƏRLİ TƏRƏFLƏR

Hidayətova Günel İsmayıl qızı
BDU-nin II kurs magistrantı
hidaytovagunel@gmail.com

Açar sözlər: Rəqəmsal vasitələr, Uşaqlar, Psixoloji təsirlər, Sosial inkişaf, Asılılıq
Ключевые слова: Цифровые средства, Дети, Психологические эффекты, Социальное развитие, Зависимость
Keywords: Digital tools, Children, Psychological effects, Social development, Addiction.

Giriş: Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı uşaqların gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Uşaqlar artıq erkən yaşlardan planşetlər, smartfonlar və digər rəqəmsal vasitələrlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu proses, bir tərəfdən, onların öyrənmə, yaradıcılıq və sosial ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, digər tərəfdən isə psixoloji və emosional inkişafda yeni risk amilləri yaradır (Presta, 2024). Rəqəmsal mühitin uşaqların həyatında artan rolu, xüsusilə pandemiyadan sonrakı dövrdə, onların davranış tərzində, diqqət səviyyəsində və emosional sabitliyində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur (Odgers, 2020).

Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal vasitələrin balanslı və məqsədyönlü istifadəsi uşaqlarda koqnitiv bacarıqların, problem həll etmə qabiliyyətinin və sosial adaptasiyanın inkişafına dəstək olur. Eyni zamanda, texnologiyadan həddindən artıq və nəzarətsiz istifadə uşaqlarda diqqət pozuntusu, aqressiv davranış, empatiya çatışmazlığı və sosial təcrid kimi mənfi nəticələr doğura bilər (Han, 2025). Bu səbəbdən, rəqəmsal vasitələrin psixoloji təsirlərini yalnız texnologiyanın mahiyyəti ilə deyil, həm də uşağın yaş xüsusiyyətləri, ailə münasibətləri və sosial mühit konteksti ilə əlaqələndirmək zəruridir (Li, 2024).

Ailə və sosial faktorlar rəqəmsal vasitələrdən istifadənin istiqamətini müəyyən edən əsas dəyişənlər kimi çıxış edir. Valideynlərin emosional dəstəyi, sosial-iqtisadi vəziyyəti və uşağın gündəlik fəaliyyətinə nəzarət səviyyəsi onun rəqəmsal davranış modelinə birbaşa təsir göstərir (Q. Li, 2025). Ailədaxili münasibətlərin zəifliyi, valideyn marağının azlığı və sosial təcrid uşaqlarda kompensator davranış mexanizmi kimi rəqəmsal aləmə yönəlmə ehtimalını artırır. Əksinə, ailə dəstəyi və sosial ünsiyyətin yüksək olduğu mühitlərdə uşaqlar rəqəmsal vasitələrdən daha sağlam və məqsədyönlü şəkildə istifadə edirlər (Li, 2024). Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların uşaqlara təsiri çoxşaxəli bir psixoloji problemdir. Bu təsirlərin öyrənilməsi uşaqların rifahının qorunması, sağlam texnologiya istifadəsi vərdişlərinin formalaşdırılması və rəqəmsal mühitdə psixoloji təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu məqalənin məqsədi rəqəmsal vasitələrin uşaqlara göstərdiyi psixoloji təsirləri elmi ədəbiyyat kontekstində təhlil etmək, onların həm faydalı, həm də zərərli tərəflərini müəyyənləşdirmək və praktik nəticələr əsasında elmi təkliflər təqdim etməkdir.

Əsas hissə: Rəqəmsal vasitələrin uşaqlara faydalı təsirləri

Rəqəmsal texnologiyalar müasir cəmiyyətdə uşaqların sosial, idrak və emosional inkişafına mühüm təsir göstərən amillərdən birinə çevrilmişdir. İnteraktiv öyrənmə platformaları və tədris oyunları uşaqların diqqət, yaddaş və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir (Presta, 2024). Müasir tədqiqatlar göstərir ki, balanslı şəkildə istifadə edilən rəqəmsal resurslar uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin və koqnitiv elastikliyin formalaşmasına kömək edir (Erol et al., 2024). Rəqəmsal mühit uşaqlara geniş informasiya mənbələrinə çıxış imkanı yaradır. Onlayn tədris və interaktiv tətbiqlər vasitəsilə uşaqlar tənqidi düşünmə, araşdırma aparmaq və müstəqil qərar vermə

bacarıqlarını inkişaf etdirirlər (Li, 2024). Xüsusilə məktəb yaşlı uşaqlarda rəqəmsal təhsil resurslarının istifadəsi öyrənməyə motivasiyanı artırır, bu da akademik nailiyyətlərə müsbət təsir göstərir (Han, 2025). Ailənin rolu bu prosesdə əsas tənzimləyici amil kimi çıxış edir. Valideyn nəzarəti altında həyata keçirilən rəqəmsal fəaliyyətlər uşaqların emosional rifahına müsbət təsir göstərir və ailə üzvləri arasında birgə vaxt keçirmə, qarşılıqlı ünsiyyət və emosional yaxınlıq üçün fürsət yaradır (Zhou&Park, 2024). Rəqəmsal vasitələrin məqsədyönlü istifadəsi valideynlə uşaq arasında inam və əməkdaşlıq münasibətlərini gücləndirir, uşağın ailə sistemində özünü təhlükəsiz hiss etməsinə şərait yaradır (Li, 2024).

Tədqiqatlar həmçinin göstərir ki, uşaqların sosial və emosional inkişafında rəqəmsal vasitələr vasitəsilə əldə edilən müsbət təcrübələr mühüm rol oynayır. Onlayn ünsiyyət və əməkdaşlıq platformaları uşaqlara sosial rolları sınaqdan keçirmək, empatiya qurmaq və qarşılıqlı hörmət kimi dəyərləri mənimsəmək imkanı verir (Odgers, 2020). Bu, onların sosial adaptasiya səviyyəsini artırır və emosional tənzimləməni gücləndirir. Digər tərəfdən, yaradıcılıq yönümlü rəqəmsal fəaliyyətlər – rəqəmsal rəsm, musiqi və dizayn proqramları – uşaqların estetik zövqünü formalaşdırır və psixoloji rahatlıq hissi yaradır (Miller et al., 2024). Bu tip fəaliyyətlər uşaqlarda özünüifadə ehtiyacını təmin edir, stresin azaldılmasına və emosional sabitliyin qorunmasına kömək edir (Q. Li, 2025). Beləliklə, rəqəmsal vasitələr uşaqlar üçün yalnız risk mənbəyi deyil, eyni zamanda psixoloji inkişafın dəstəkləyici amilidir. Əsas şərt bu vasitələrdən istifadənin məqsədyönlü, nəzarətli və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun təşkil edilməsidir. Valideynlərin və müəllimlərin yönləndirici rolu sayəsində rəqəmsal resurslar uşaqların sosial, idrak və emosional rifahının gücləndirilməsində mühüm alətə çevrilə bilər.

Rəqəmsal vasitələrin uşaqlara zərərli təsirləri

Rəqəmsal texnologiyalar uşaqlara müxtəlif imkanlar yaratsa da, onların nəzarətsiz və uzunmüddətli istifadəsi bir sıra psixoloji, sosial və fizioloji problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Uşaqların inkişaf mərhələsində beyin strukturları hələ tam formalaşmadığından, onlar xarici stimullara qarşı daha həssas olurlar və rəqəmsal təsirlərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkə bilirlər (Presta, 2024). Ən çox müşahidə edilən problemlərdən biri diqqət dağınıqlığı və konsentrasiya pozuntularıdır. Ekran qarşısında uzun müddət qalmaq uşaqlarda diqqətin davamlılığını zəiflədir, bu isə həm öyrənmə prosesinə, həm də davranış sabitliyinə mənfi təsir göstərir (Han, 2025).Rəqəmsal aləmdəki həddindən artıq stimul — dinamik səslər, parlaq təsvirlər və tez dəyişən vizual kadrlar — uşağın sinir sistemində yüklənmə yaradır, nəticədə əsəbilik, aqressivlik və impulsiv davranış kimi əlamətlər müşahidə olunur (Erol et al., 2024). Bu cür sensor yüklənmə uşaqların emosional tənzimləmə bacarıqlarının zəifləməsinə və daxili gərginliyin artmasına gətirib çıxarır (Miller et al., 2024). Araşdırmalar göstərir ki, həddindən artıq ekran vaxtı uşaqlarda sosial təcrid və empatiya səviyyəsinin azalması ilə əlaqəlidir (Odgers, 2020). Virtual ünsiyyət real münasibətləri əvəz etdikdə, uşaqlar üzbəüz əlaqə qurmaqda çətinlik çəkirlər və emosional reaksiya bacarıqları zəifləyir. Bu hal sosial bacarıqların formalaşmasına mənfi təsir göstərir və uşaqlarda tənhalıq hissini gücləndirir (Li, 2024). Rəqəmsal asılılıq fenomeni müasir psixologiyada davranış asılılığı növü kimi qəbul olunur. Uşaqlar real həyatda əldə edə bilmədikləri məmnuniyyət və emosional tarazlığı rəqəmsal mühitdə kompensasiya etməyə çalışırlar (Q. Li, 2025). Bu, bir növ psixoloji qaçış mexanizminə çevrilərək uşaqların reallıqla əlaqəsini zəiflədir. Valideyn nəzarətinin zəifliyi və emosional bağlılığın azlığı bu asılılıq davranışının formalaşmasında mühüm risk faktorları sayılır (Zhou&Park, 2024). Eyni zamanda, uzunmüddətli ekran qarşısında qalmaq uşaqlarda yuxu pozuntuları, görmə zəifliyi və fiziki passivlik kimi problemləri də artırır (Presta, 2024). Bəzi tədqiqatlarda sübut edilmişdir ki, yüksək ekran vaxtı uşaqlarda psixoloji rifah səviyyəsinin azalması, narahatlıq və depressiv meyllərin artması ilə əlaqəlidir (Miller et al., 2024). Bu hallar uşaqların ümumi emosional balansını və davranış sabitliyini pozur. Beləliklə, rəqəmsal

vasitələrin mənfi təsirləri həm psixoloji, həm sosial, həm də fiziki səviyyədə özünü göstərir. Problemin əsas mənbəyi nə texnologiyanın varlığı, nə də uşaqların marağıdır; əsas məsələ bu vasitələrdən nəzarətsiz və məqsədsiz istifadənin nəticələrindədir. Uşaqların sağlam inkişafını təmin etmək üçün valideyn nəzarətinin artırılması, rəqəmsal savadlılığın təşviqi və balanslı ekran vaxtının müəyyənləşdirilməsi zəruridir (Li, 2024; Han, 2025).

ƏDƏBİYYAT

1. Presta, V. (2024). The Impact of Digital Devices on Children's Health: A Systematic Literature Review. Frontiers in Psychology. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11587142/
2. Li, H. (2024). Family Socioeconomic Status and Young Children Digital Addiction. BMC Public Health. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11467755/
3. Odgers, C. L. (2020). Adolescent Mental Health in the Digital Age: Facts, Fears, and Future Directions. Psychological Science in the Public Interest. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8221420/
4. Li, Q. (2025). The Relationship Between Parental Affective Disorders and Children's Digital Addiction. Addictive Behaviors Reports. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0306460325000371
5. Han, Y. (2025). Factors Associated With Digital Addiction: Umbrella Review. JMIR Mental Health. https://mental.jmir.org/2025/1/e66950
6. Erol, E. Et al. (2024). The Impact of Screen Exposure on Screen Addiction and Sensory Processing in Typically Developing Children Aged 6–10 Years. Children Journal (MDPI). https://www.mdpi.com/2227-9067/11/4/464
7. Zhou, Y. & Park, M. (2024). Parental Risk Factors and Moderators of Prolonged Digital Use in Preschoolers: A Meta-analysis. Education and Information Technologies. https://link.springer.com/article/10.1007/s10639-024-12558-6
8. Miller, K. Et al. (2024). Screen Time, Sociodemographic Factors, and Psychological Well-Being Among Young Children. JAMA Network Open. https://jamanetwork.com/journals/jamanetworkopen/fullarticle/2815689

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏNİN UŞAQLARIN PSİXİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ: FAYDALI VƏ ZƏRƏRLİ TƏRƏFLƏR

Hidayətova Günel

XÜLASƏ

Bu məqalə rəqəmsal vasitələrin uşaqların psixoloji və sosial-emosional rifahına təsirini nəzəri-təcrübi kontekstdə təhlil edir. Təhlil nəticəsində müəyyənləşir ki, rəqəmsal texnologiyalar balanslı və məqsədyönlü istifadə olunduqda uşaqların koqnitiv inkişafını, yaradıcılıq qabiliyyətlərini və öyrənmə motivasiyasını gücləndirir; interaktiv tədris tətbiqləri və əməkdaşlıq platformaları sosial bacarıqların formalaşmasını dəstəkləyə bilər. Eyni zamanda məqalə rəqəmsal istifadə ilə əlaqəli əsas riskləri təqdim edir: həddindən artıq ekran vaxtı diqqət və konsentrasiya problemlərinə, emosional tənzimləmə pozuntularına, yuxu və fiziki aktivlik azalmasına gətirib çıxara və nəticədə rəqəmsal asılılıq təhlükəsini artıra bilər.

Məqalədə vurğulanır ki, rəqəmsal alətlərin təsirləri təkcə texnoloji xarakter daşımır — ailə və sosial kontekst əsas moderator rolunu oynayır. Valideyn nəzarətinin səviyyəsi, ailədaxili emosional bağlılıq, sosial-iqtisadi status və məktəb mühiti uşaqların rəqəmsal istifadə modelini və onun nəticələrini müəyyən edir. Bu səbəbdən effektiv müdaxilələr

yalnız texnologiyaya məhdudiyyət qoymaqdan ibarət olmamalıdır; onları valideyn təhsili, rəqəmsal savadlılıq proqramları və yaşa uyğun yönləndirmə ilə birləşdirmək lazımdır.

Nəticə olaraq məqalə həm praktik, həm də siyasi-pedoqoji tövsiyələr verir: balanslı ekran rejiminin müəyyənləşdirilməsi, valideyn və müəllim hazırlığının artırılması, təhlükəli məzmundan qorunma mexanizmlərinin tətbiqi və gələcək tədqiqatlar üçün uzunmüddətli, ekoloji və ailə-mərkəzli nəzarətli tədqiqatların aparılması məqbul sayılır.

ВЛИЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ: ПОЛЕЗНЫЕ И ВРЕДНЫЕ СТОРОНЫ

Хидайетова Гюнель

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается влияние цифровых средств на психологическое и социально-эмоциональное благополучие детей. При целевом и умеренном использовании цифровые ресурсы способствуют развитию когнитивных навыков, творческих способностей и мотивации к обучению. Вместе с тем чрезмерное время у экранов связано с нарушениями внимания, проблемами эмоциональной регуляции, нарушением сна и риском цифровой зависимости.

Существенную роль играют семейные и социальные факторы: родительский контроль, эмоциональная поддержка и социально-экономический статус определяют модель использования цифровых технологий детьми. Рекомендации включают сочетание правил по времени перед экранами с обучением родителей, программами цифровой грамотности и адаптированными педагогическими подходами.

Для дальнейших исследований предлагаются лонгитюдные и семейно-ориентированные исследования.

THE İMPACT OF DİGİTAL TECHNOLOGY USE ON CHİLDREN'S PSYCHOLOGİCAL DEVELOPMENT: BENEFİCİAL AND HARMFUL ASPECTS

Gunel Hidayatova

.

SUMMARY

This article reviews the psychological and socio-emotional impacts of digital tools on children. Evidence indicates that when used purposefully and in moderation, digital resources—such as interactive learning applications and collaborative platforms—can enhance cognitive skills, creativity, and learning engagement. However, excessive and uncontrolled screen exposure is associated with attention difficulties, impaired emotional regulation, sleep disruption, reduced physical activity, and an increased risk of digital addiction.

Family and social contexts moderate these effects: parental supervision, emotional support, and socioeconomic conditions shape children's digital behavior and its outcomes. The article recommends integrated interventions that combine screen-time guidelines with parental education, digital literacy programs, and age-appropriate pedagogical strategies.

Future research directions include longitudinal and family-centered studies to better understand causal pathways and to inform policy and practice.

ŞƏXSİYYƏT POZUNTUSU OLAN QADIN MƏHKUMLARIN CƏZAÇƏKMƏ ŞƏRAİTİNƏ ADAPTASİYASINA TƏSİR EDƏN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ağazadə Nəzrin İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nezrinagazadeh@gmail.com

Açar sözlər: qadın məhkumlar, şəxsiyyət pozuntuları, adaptasiya, penitensiar psixologiya, psixoloji dəstək, emosional qeyri-sabitlik, sosial təcridlik, psevdoadaptasiya, resosializasiya, intihar və avtoaqressiya
Ключевые слова: женщины-осуждённые, личностные расстройства, адаптация, пенитенциарная психология, психологическая поддержка, эмоциональная нестабильность, социальная изоляция, псевдоадаптация, ресоциализация, суицид и аутоагрессия.
***Keywords*:** female inmates, personality disorders, adaptation, penitentiary, psychology, psychological support, emotional instability, social isolation, pseudo-adaptation, resocialization, suicide and self-harm.

Məlum olduğu kimi, cəzaçəkmə müəssisəsinə fərdi adaptasiya sosial-psixoloji adaptasiyanın ən mürəkkəb və çətin formalarından biridir [2, səh.45]. Cəzaçəkmə mühiti yüksək səviyyədə tənzimləmə, məhdud şəxsi məkan, sərt iyerarxiya və psixikaya stress təsirləri ilə xarakterizə olunur [4, səh. 112]. Cinayət törətməkdə təqsirli bilinən qadınlar üçün bu proses uşaqlara emosional bağlılıq, ailə məsuliyyətləri və sosial təcridin genderə xas qavranılması ilə bağlı əlavə çətinliklərlə müşayiət olunur [6, səh.78].

Cinayət və cəza psixologiyasında şəxsiyyət pozuntusundan əziyyət çəkən qadınların adaptasiyasına xüsusi diqqət yetirilir [3, səh.34]. Bu pozuntular həbsxana mühitinə daxil olma prosesini xeyli çətinləşdirən, kəskin konfliktlərə səbəb olan, psixogen böhran riskini artıran davamlı, dezadaptiv davranış nümunələrini formalaşdırır [2, səh.50].

Penitensiar müəssisələrə adaptasiya dedikdə, azadlığın kəskin məhdudlaşdırılması və yüksək sosial gərginlik şəraitində fərdi psixoloji sağ qalma və fəaliyyət metodlarının inkişafı prosesi başa düşülür [4, səh.115]. Qadınlar üçün bu proses bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

• Sosial təcridə, uşaqlardan ayrılığa, ana və ailə tərbiyəçisinin ənənəvi rolunun itirilməsinə emosional həssaslıq [6, səh.80];

• Xüsusilə həbsin ilkin mərhələlərində artan narahatlıq və depressiya [3, səh.37];

• Psixotravmatik təsirin azaldılmasına yönəlmiş müdafiə mexanizmlərinin (inkar, təcavüz, təcrid, fantaziya) formalaşması [2, səh.52].

Psixi nisbətən sağlam qadınlar üçün adaptasiya tədricən rejimə alışma və kompensasiya strategiyalarının formalaşması yolu ilə davam edə bilərsə, şəxsiyyət pozuntusu olan qadınlar üçün bu proses tez-tez böhran və xroniki uyğunsuzluq xarakteri alır [4, səh. 118].

Şəxsiyyət pozuntuları (sərhəd, isterik, narsistik, paranoid, antisosial və s.) ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə prosesini çətinləşdirməklə yanaşı, həm də həbsxana sisteminin özünün mənfi təsirini daha da gücləndirir [6, səh.85]. Nəticədə "qeyri-qanuni dairə" yaranır: həbsxana şəraiti simptomların artmasına səbəb olur, şəxsiyyətin psixopatoloji xüsusiyyətləri isə effektiv uyğunlaşmaya mane olur [3, səh.40].

Şəxsiyyət pozuntusu olan qadınlar açıq şəkildə emosional qeyri-sabitliklə xarakterizə olunur [2, səh. 55]. Onlar aşağıdakılarla dəyərləndirilir:

• daimi daxili gərginlikdə özünü göstərən narahatlıq və əsəbiliyin artması;
• kiçik stimullara cavab olaraq affektiv partlayışlar;
• impulsivlik və öz davranışını idarə edə bilməmək;
• özünü məhv edən hərəkətlər (özünə zərər vermə, nümayişkaranə intihar cəhdləri) [4, səh. 120].

Bu cür emosional qeyri-sabitlik adekvat özünü tənzimləməyə mane olur və qadınları xüsusilə stressə qarşı həssas edir. Həbsxanalarda bu, tez-tez intizam pozuntularına, münaqişələrin artmasına və psixi sağlamlığın pisləşməsinə səbəb olur [6, səh. 88].

Şəxsiyyət pozuntuları sosial adaptasiyanı əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Ən tipik çətinliklərə [3, səh.42] daxildir:

• kamera yoldaşları və işçilərlə münaqişələrə səbəb olan inamsızlıq və şübhə;
• imtiyazlar əldə etməyə və ya cəzadan yayınmağa yönəlmiş manipulyasiya davranış strategiyaları;
• aqressiv liderlikdə ifadə olunan dominantlıq arzusu;
• tez-tez təcridə səbəb olan sabit münasibətlərin qurulmasında çətinliklər.

Nəticədə penitensiar mühitdə qeyri-funksional qarşılıqlı əlaqə nümunələri formalaşır: ya məhkum "lider"ə çevrilir və başqalarını idarə etməyə çalışır, ya da tamamilə özünə çəkilir ki, bu da yadlaşma hissini və psixoloji gərginliyi daha da artırır [2, səh. 60].

Koqnitiv sahədə belə qadınlar davamlı uyğunsuzluq mexanizmlərini nümayiş etdirirlər:

• reallığın təhrif olunmuş qavrayışı: başqaları təhdid və ya düşmənçilik prizmasından qəbul edilir;
• yeni şərtlərə çevik adaptasiyaya mane olan düşüncənin sərtliyi;
• islah motivasiyasını azaldan öz cinayət davranışının rasionallaşdırılması və əsaslandırılması.

Bu qavrayış yenidən sosiallaşmada əlavə çətinliklər yaradır, çünki baş verənləri obyektiv qiymətləndirmək və həyat vəziyyətlərindən təcrübə qazanmaq qabiliyyəti pozulur.

Həbsxana mühitinin özü güclü stressdir. Şəxsiyyət pozuntusu olan qadınlar üçün onun təsiri xeyli güclənir. Ciddi tənzimlənən iş rejimi, məhdud seçim azadlığı və çox sayda insanla daimi qarşılıqlı əlaqə ehtiyacı psixopatoloji simptomların pisləşməsinə səbəb olur.

Qeyri-qanuni dövrə yaranır [3, səh.71]:

• stress şəxsiyyət pozuntusunun təzahürlərini gücləndirir,
• qadının uyğun olmayan davranışı yeni münaqişələrə və cəzalara səbəb olur,
• bu da öz növbəsində stressi daha da dərinləşdirir və uyğunlaşma qabiliyyətini azaldır.

Həbsxanada olan şəxsiyyət pozuntusu olan qadınlar uyğunlaşma çətinliklərini ağırlaşdıran və psixopatoloji əlamətlərin təzahürünü artıran bir sıra risk faktorları ilə xarakterizə olunur [1, səh.84].

İlk növbədə, ailə və qohumluq təcrübələri mühüm rol oynayır: uşaqlardan ayrılma, ana rolunu itirmə hissi və tanış funksiyaları tam yerinə yetirə bilməmək narahatlıq və depressiv reaksiyaları gücləndirir. Bir çox qadınlar üçün bu amil xroniki emosional gərginlik və dərin daxili narazılıq mənbəyinə çevrilir.

Zorakılıq, ayrı-seçkilik, sosial qeyri-sabitlik və marginallaşma epizodları da daxil olmaqla, keçmişin travmatik təcrübələri də mühüm rol oynayır. Qapalı məkanlarda bu cür xatirələr yenidən aktivləşir, təkrarlanan travmalara səbəb olur və acizlik hisslərini artırır. Buna asılılıq yaradan davranış problem də əlavə olunur: bir çox qadınların həbsdən əvvəl narkotik maddələrdən sui-istifadə təcrübəsi var idi və həbsxanada bu asılılıq yeni formalar alır – həddindən artıq dərman və ya tütün istifadəsi daxili gərginliyi aradan qaldırmaq üçün bir üsula çevrilir.

Həbsxana submədəniyyətinin təsirinə yüksək ehtimal və həssaslıq başqa ciddi təhlükə yaradır. Şəxsiyyət pozuntusu olan qadınlar üçün bu, özünü psevdo-adaptasiyada – cinayət normalarının zahirən qəbul edilməsində və iyerarxiyaya daxil edilməsində özünü göstərir.

Bu, narahatlığı və təcrid hisslərini müvəqqəti olaraq azaldır, lakin həqiqi sosiallaşmanın inkişafına mane olur. Əlavə ağırlaşdırıcı amil daimi stress fonunda yaranan və ümumi psixoloji vəziyyəti pisləşdirən somatik xəstəliklər və psixosomatik reaksiyalardır [1, səh.34].

Bu fonda, şəxsiyyət pozuntusu olan qadınlar digərlərinə nisbətən daha çox kəskin emosional böhranlar və aqressiv və ya özünə aqressiv davranışda özünü göstərən psixopatik reaksiyalar yaşayırlar. Həbsxana rejiminin pozulması, intizam pozuntuları və başqaları ilə açıq münaqişələr stressə qarşı vərdiş halına gəlir. Konstruktiv adaptasiya strategiyaları əvəzinə, psevdoadaptiv mexanizmlər inkişaf edir - həbsxana submədəniyyətində iştirak, cinayət normalarının və davranış nümunələrinin qəbulu – yalnız patoloji şəxsiyyət meyllərini gücləndirir. Mütəxəssislərin daimi diqqətini tələb edən intihara cəhd və özünə zərər vermə riskinin artması xüsusi narahatlıq doğurur.

Beləliklə, psixopatoloji şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə həbsxana mühitinin xüsusiyyətlərinin birləşməsi şəxsiyyət pozuntusu olan qadınları məhkumların ən həssas kateqoriyalarından birinə çevirir, ünvanlı psixoloji dəstəyə və destruktiv davranışın qarşısının alınmasına ehtiyac duyur.

Şəxsiyyət pozuntusu olan qadınlarda dezadaptiv simptomları azaltmaq üçün bir sıra tədbirlər görmək lazımdır [3, səh.46]:

• Şəxsiyyət pozuntularını və adaptasiyanın risk səviyyəsini müəyyən etmək üçün qəbul zamanı psixoloji qiymətləndirmə.

• Fərdi psixoterapiya (sərhəd şəxsiyyət pozuntusu olan şəxslər üçün koqnitiv-davranışçı, dialektik terapiya).

• Emosiyaların idarə edilməsi və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üzrə qrup təlimi.

• Psixotərbiyə və özünütənzimləmə bacarıqlarının inkişafı.

• İntihar davranışının sistemli qarşısının alınması.

Kompleks psixokorreksiya işi münaqişəni azaltmağa, adaptasiyanı asanlaşdırmağa və cəza çəkdikdən sonra uğurlu sosiallaşma şansını artırmağa kömək edir.

Qadın məhkumların həbsxana şəraitinə adaptasiyası təcrid stresi, ənənəvi sosial rolların pozulması və həbsxana mühitinin travmatik təsiri ilə çətinləşən son dərəcə mürəkkəb prosesdir. Şəxsiyyət pozuntularının olması adaptasiya çətinliklərini xeyli artırır: qadınlarda emosional qeyri-sabitlik, münaqişələr, aqressivlik və özünü məhv edən davranışa meyl var.

Risk faktorlarına ananın məhrumiyyəti, travmatik təcrübələr, asılılıq tarixi və həbsxana subkulturasına yüksək məruz qalma daxildir. Xüsusi psixokorreksiya dəstəyi olmadan belə qadınlar tez-tez psevdo-adaptiv strategiyalar hazırlayır və yüksək səviyyədə uyğunlaşmama nümayiş etdirirlər.

Ona görə də şəxsiyyəti pozulmuş qadın məhkumların reabilitasiyası penitensiar sistemdən xüsusi diqqət və xüsusi psixoloji proqramların həyata keçirilməsini tələb edir. Bu, həbsxanalardakı münaqişələri azaltmaqla yanaşı, azadlığa çıxdıqdan sonra cəmiyyətə səmərəli reinteqrasiya üçün şərait yaradacaq.

Şəxsiyyət pozuntusu olan qadınlar digərlərinə nisbətən daha çox nümayiş etdirirlər [2, səh.12]:

• kəskin emosional böhranlar və psixopatik reaksiyalar;

• aqressiv və ya özünə aqressiv davranış;

• həbsxana rejiminin pozulması və intizam pozuntuları;

• psevdo-adaptiv strategiyaların inkişafı - həbsxana iyerarxiyasına daxil edilməsi, həqiqi sosiallaşma əvəzinə cinayət normalarının qəbul edilməsi;

• intihar və özünə zərər vermə riskinin artması.

Uzunmüddətli nəticələrə xroniki adaptasiya, şəxsiyyət pozuntularının pisləşməsi və azad edildikdən sonra uğurlu sosiallaşma imkanlarının azalması daxildir.

Şəxsiyyət pozuntusu olan qadınlarda dezadaptiv simptomları azaltmaq üçün bir sıra tədbirlər lazımdır:

• Şəxsiyyət pozuntularını və uyğunlaşma riskini müəyyən etmək üçün qəbul zamanı psixoloji qiymətləndirmə.

• Fərdi psixoterapiya (sərhəd şəxsiyyət pozuntusu olan şəxslər üçün koqnitiv-davranışçı və dialektik terapiya).

• Emosiyaların idarə edilməsi və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üzrə qrup təlimi.

• Psixotərbiyə və özünütənzimləmə bacarıqlarının inkişafı.

• İntihar davranışının sistemli qarşısının alınması.

Kompleks psixokorreksiya işi münaqişəni azaltmağa, adaptasiyanı asanlaşdırmağa və cəza çəkdikdən sonra uğurlu sosiallaşma şansını artırmağa kömək edir.

Beləliklə, qadın məhkumların həbsxanaya adaptasiyası təcrid stressi, tanış sosial rolların pozulması və həbsxana mühitinin travmatik təsiri ilə mürəkkəbləşən son dərəcə mürəkkəb prosesdir. Şəxsiyyət pozuntularının olması adaptasiya çətinliklərini xeyli artırır: qadınlarda emosional qeyri-sabitlik, münaqişə, aqressivlik və özünü məhv edən davranışa meyl var.

Şəxsiyyət pozuntuları qadınların həbsxanaya adaptasiyasında əsas rol oynayır. Emosional qeyri-sabitlik, şəxsiyyətlərarası çətinliklər və koqnitiv təhriflər stresli həbsxana mühiti ilə daha da ağırlaşan kompleks problemlər toplusunu təşkil edir. Nəticədə uyğunlaşma patoloji xarakter alır, deviant davranış formalarını gücləndirir və yenidən sosiallaşmaya mane olur.

Bu çətinlikləri uğurla aradan qaldırmaq üçün diaqnostika, psixoterapiya və destruktiv davranışın qarşısının alınması daxil olmaqla, hərtərəfli psixoloji dəstək lazımdır. Yalnız bu halda şəxsiyyət pozuntusundan əziyyət çəkən qadınların konstruktiv adaptasiyası və sonradan sosial reinteqrasiyası mümkün hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Григорьев, В. П. Криминальная психология и женская адаптация. – СПб.: Питер, 2016. – 140 с.
2. Иванов, А. В. Психология адаптации осуждённых женщин. – М.: Психологический центр, 2018. – 120 с.
3. Кузнецова, Т. В. Личностные расстройства и тюремная среда. – М.: Психология и общество, 2020. – 88 с.
4. Петрова, Н. С. Социально-психологическая адаптация в условиях лишения свободы. – СПб.: Наука, 2017. – 135 с.
5. Романов, С. А. Психологические особенности женщин в пенитенциарной системе. – М.: Изд-во МГУ, 2015. – 110 с.
6. Сидорова, Е. Ю. Пенитенциарная психология: теория и практика. – М.: Юристъ, 2019. – 102 с.

ŞƏXSİYYƏT POZUNTUSU OLAN QADIN MƏHKUMLARIN CƏZAÇƏKMƏ ŞƏRAİTİNƏ ADAPTASİYASINA TƏSİR EDƏN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ağazadə Nəzrin

XÜLASƏ

Məqalədə azadlıqdan məhrum edilmiş qadın məhkumların şəxsiyyət pozuntuları ilə bağlı adaptasiya prosesinin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Emosional qeyri-sabitliyin, qarşılıqlı münasibət problemlərinin, kognitiv təhriflərin və həbs mühitinin adaptasiya prosesinə təsiri təhlil olunur. Dərindən disadapativ və psevdoadaptiv strategiyaların, aqressiya və avtoaqressiya əlamətlərinin, eləcə də sui-qəsd riski artıran faktorların formalaşması diqqət mərkəzindədir. Risk faktorları arasında analıq rolunun itkisi, travmatik təcrübə, asılılıq keçmişi və həbs subkulturasının təsiri xüsusi vurğulanır. Məqalədə psixodiagnostika, fərdi və qrup psixokorreksiyası, destruktiv davranışın profilaktikası metodları təqdim olunur və qadın məhkumların adaptasiyasının effektivliyinin artırılması və sonrakı resosializasiyasının təmin olunması məqsədilə tövsiyələr verilir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯЮЩИЕ НА АДАПТАЦИЮ ЖЕНЩИН-ЗАКЛЮЧЕННЫХ С РАССТРОЙСТВАМИ ЛИЧНОСТИ К УСЛОВИЯМ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ

Агазада Назрин

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются психологические особенности адаптации женщин-осуждённых с личностными расстройствами в условиях лишения свободы. Анализируются влияние эмоциональной нестабильности, межличностных трудностей, когнитивных искажений и факторов тюремной среды на процесс адаптации. Особое внимание уделяется формированию дезадаптивных и псевдоадаптивных стратегий, проявлениям агрессии, аутоагрессии и повышенному риску суицидального поведения. Представлены основные факторы риска, включая материнскую депривацию, травматический опыт, аддиктивное прошлое и влияние тюремной субкультуры. Рассматриваются методы психодиагностики, индивидуальной и групповой психокоррекции, а также профилактики деструктивного поведения с целью повышения эффективности адаптации и последующей ресоциализации женщин-осуждённых.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AFFECTING THE ADAPTATION OF FEMALE PRISONERS WITH PERSONALITY DISORDERS TO THE CONDITIONS OF SERVING THEIR SENTENCE

Agazada Nazrin

SUMMARY

The article examines the psychological features of adaptation of female inmates with personality disorders in conditions of imprisonment. It analyzes the impact of emotional instability, interpersonal difficulties, cognitive distortions, and prison environment factors on the adaptation process. Special attention is given to the formation of maladaptive and pseudo-adaptive strategies, manifestations of aggression, self-harm, and the increased risk of suicidal behavior. Key risk factors, including maternal deprivation, traumatic experiences, addictive history, and the influence of prison subculture, are highlighted. The article also discusses methods of psychological assessment, individual and group psychocorrection, and prevention of destructive behavior to enhance adaptation effectiveness and support the subsequent resocialization of female inmates.

AQRESSİV DAVRANIŞIN TƏDQİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Əliyeva Rübabə Namik qızı
OYU-nun II kurs magistrantı
liyeva1999@mail.ru

Açar sözlər: Ətraf mühit təsiri, qıcıqlandırıcı amillər, duyğu və davranış əlaqəsi, aqressiyanın genetik əsasları, psixopatologiya və aqressiya
Ключевые слова: Влияние окружающей среды, раздражители, связь между эмоциями и поведением, генетические основы агрессии, психопатология и агрессия
Keywords: Environmental influences, irritants, the relationship between emotion and behavior, genetic bases of aggression, psychopathology and aggression

İnsan aqressivliyi elmi ardıcıl paradiqmanın tələb olunduğu mərhələyə çatmışdır. İdrak neyron assosiasiyası, sosial təhsil, sosial ünsiyyət, povest və həyəcan qəbul etmə hipotezləri zorakılığın əsas sahə ilə məhdudlaşmış izahlarından bəziləridir. Bu təhlil, zorakılığa təsir edən sosial və şəxsi amillərin zehni proseslər, təsir və həyəcanla vasitəçilik etdiyini irəli sürmək üçün ümumi zorakılıq nəzəriyyəsindən (həmçinin GAM kimi tanınır) istifadə edir. Bundan əlavə, araşdırma zorakı meyllərin yaranması və sabitliyi ilə bağlı mövcud hipotezləri təşkil edir. İnsanın xarakteri, ictimai vəziyyətləri təhlil etmək və hərəkətlərini istiqamətləndirmək üçün istifadə etdikləri sabit öyrənmə konstruksiyalarının toplusu kimi düşünülür [1,səh.29].

Mühüm bir tədqiqat sahəsi genetik və nevroloji dəyişənlərin zorakı temperamentin inkişafına necə töhfə verməsidir. Bioloji meyl çox ətraflı araşdırılmışdır, çünki bəzi insanlar genetik olaraq zorakılığa meylli ola bilərlər. Metabolik ritmlər və neyronlar da aqressivliyin idarə olunmasında vacibdir. Məsələn, yüksək reaktiv və zorakı reaksiyalar zəif serotonin miqdarı və ya dopamin problemləri səbəbindən yarana bilər. Zorakı davranışın ölçüsü bioloji parametrlərlə, xüsusən də yüksək testosteron dəyərləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bundan əlavə, emosional reaksiyaların təhlili və aqressiv meyllərin idarə olunması prefrontal beyin qabığı, hipotalamus və amigdala kimi müəyyən beyin bölgələrindən çox asılıdır.

Psixologiya baxışı zorakı davranışa səbəb olan unikal fizioloji və davranış elementlərinə diqqət yetirir. Qəzəb əsasən şəxsiyyət üslubları, impuls nəzarəti və hormonal reaksiya kimi fərdi fizioloji xüsusiyyətlərlə müəyyən edilir. Məsələn, yüksək impulsiv olanlar nəticələri barədə düşünmədən hərəkət edə bilərlər ki, bu da tez-tez düşmən reaksiyalara səbəb olur. Bununla yanaşı, yüksək psixoloji həssaslığa malik insanlar kiçik stimullara qarşı sərt davranırlar. Zorakılığa formalaşdırıcı hadisələr və emosional sağlamlıq da böyük təsir göstərir. Kiçik uşaqların zorakılıqla təması, etinasızlıq və ya qeyri-müntəzəm qayğı yetkinlərə qədər davam edən sağlam olmayan sağ qalma strategiyalarına səbəb ola bilər. Aqressiv davranışlar tez-tez sabit əlaqələr və faydalı qayğı kimi əla erkən vəziyyətlərlə qarşısı alınır.

Dağıdıcı davranış narahatlıq və psixoloji nəzarət sistemləri ilə güclü şəkildə əlaqələndirilir. Fərdlərin aqressivliyini düzgün tənzimləmək qabiliyyəti uzunmüddətli stress səbəbindən azala bilər. Təsəvvür edilən təhlükələrə və ya qıcıqlanmalara qarşı dramatik reaksiyalar affektiv turbulentlikdən yarana bilər. Zərərli davranışlar, balanslı fəaliyyətlərin təhlükəli kimi qəbul edilməsinə səbəb olan dostcasına olmayan bağlılıq mühakiməsi də daxil olmaqla davranış təhrifləri səbəbindən daha çox ehtimal olunur. Bundan əlavə, psixiatrik tədqiqatlar nəzarətli davranışın, yaradıcı düşüncə qabiliyyətlərinin və qazanılmış rahatlıq mexanizmlərinin aqressivliyi necə azalda biləcəyini vurğulayır. Ümumiyyətlə, psixologiya modeli zorakılığın yalnız ətraf mühit stressorlarının nəticəsi olmaqdansa, daxili

hisslər, düşüncə və nevroloji amillərlə sıx bağlı olduğunu vurğulayır. Zorakı hərəkətləri azaltmaq üçün uğurlu müalicə yaratmaq üçün bu elementlərin qavranılması tələb olunur [2,səh.45].

Sosial və mədəni yanaşma zorakı davranışın xarici təsirlər tərəfindən necə formalaşdığını vurğulayır. Bir insanın zorakılığa meyli əsasən ailə münasibətləri və idarəetmə təcrübələri ilə müəyyən edilir. Şəfqətli və sevgi dolu mühitlər profilaktik aspektlər kimi fəaliyyət göstərsə də, qəddar, səmərəsiz və ya diqqətsiz idarəetmə tez-tez düşmən reaksiyalarının ehtimalını artırır. Uşaqlar və yeniyetmələr tez-tez sinif yoldaşlarının və ya digər uşaqların hərəkətlərini təqlid etdikləri üçün qrup qarşılıqlı əlaqələri zorakılığa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Zorakılıq xüsusiyyətləri istismar, narazılıq və ya mənfi şəxslərarası mübadilələrə məruz qalma ilə əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilə bilər.

Tədris idarəetmə üsulları, müəllim-tələbə münasibətləri və ictimai standartlar vasitəsilə təhsil mühiti zorakılığın yaranmasına təsir göstərir. Zorakı hərəkətlər hakimiyyəti qorumaq və ya təsdiq qazanmaq üçün ictimai strukturlar və ya itaət tələbləri kimi təşkilati şərtlərlə təşviq edilə bilər. Mədəni və ətraf mühit də təcavüzə təsir göstərir, çünki zərər, oğurluq və ya siyasi iğtişaşlara yaxınlıq müdafiə hərəkətlərini artıra bilər. İnsanların düşmənçilik təzahürləri hansı fəaliyyətlərin ədalətli və ya qeyri-düzgün hesab edildiyini diktə edən mədəni və iqtisadi standartlarla formalaşır. Xüsusilə uşaqlar və yeniyetmələr arasında zorakılıq televiziya şouları, filmlər və onlayn oyunlar kimi multimedia təsirləri antaqonist münasibətin artması ilə əlaqələndirilir [3,səh.29].

Zorakılığın yüksək səviyyələri yoxsulluq və şəxslərarası balanssızlıq kimi iqtisadi dəyişənlərdən qaynaqlana bilər ki, bu da gərginliyi və narazılığı artırır. Nümunəvi davranış təşviq edilə və bu təhlükələr ailənin köməyi, ictimai təşəbbüslər və sağlam mövqe fiqurlarının köməyi ilə azaldıla bilər. Şəxslərarası təlim konsepsiyalarına görə, insanlar tez-tez ətraflarında başqalarını görərək və təqlid edərək zorakılığa əl atırlar. Zorakı davranışın güclənməsinin qarşısını almaq üçün valideynlik qarşılıqlı əlaqəsi və nəzarəti də vacibdir. Psixoloji nəzarət və fikir ayrılıqlarının idarə olunması təhsildə və təşkilatlarda erkən idarəetmə layihələri vasitəsilə tədris edilə bilər. Alimlər düşmənçiliyə səbəb olan sosial və ekoloji amilləri anlayaraq hərtərəfli profilaktik metodlar yarada bilərlər.

Bu elementlər zehni və genetik meyllərlə əlaqəlidir və zorakılığın mürəkkəbliyini vurğulayır. Uzunmüddətli tədqiqatlara görə, əlverişsiz sosial mühitlərdə uzun müddət iştirak təkrarlanan davakar davranışlar riskini artırır. Aqressivliyin aradan qaldırılması ədaləti təşviq edən və icma münaqişələrini azaldan sosial-iqtisadi strategiyalarla da asanlaşdırıla bilər. Ümumiyyətlə, bu baxış bucağı zorakı davranışın yaranması və idarə olunması üçün şəxslərarası əlaqələrin, ətraf mühitin və şəxslərarası standartların nə qədər vacib olduğunu vurğulayır.

Koqnitiv və təhsil baxış bucağı təcrübənin zorakı davranışı formalaşdırdığını və dəstəklədiyini vurğulayır. Şəxslərarası təhsil hipotezi, insanların tez-tez başqalarını, xüsusən də qohumları, dostları və ya ictimai personajları kimi nümunələri olanları izləmək və təqlid etməklə zorakılığı mənimsədiklərini bildirir. Ətraflarında zorakı davranışın şahidi olan gənclər bunu mübahisələrin həlli üçün qanuni bir vasitə kimi qəbul edə bilərlər. Zorakılıq əhəmiyyətli dərəcədə təşviq prosesləri tərəfindən formalaşır. Zorakı davranış, bəlkə də şəxsən və ya ümumi şəkildə qəbul edilərkən, sonradan təkrarlanmağa çox meyllidir.

Digər tərəfdən, cəzalandırılan və ya nəzərə alınmayan hərəkətlər adətən zamanla azalır. Yaddaşın müşahidəsi göstərir ki, zorakı davranışa şahid olmaq, açıq cəza olmadığı halda təqlidçi riskini necə artıra bilər. Bu günlərdə insanlar, xüsusən də uşaqlar, kompüter oyunları, kino və sosial mənbələr vasitəsilə zorakı münasibətlər inkişaf etdirə bilərlər. Bundan əlavə, davranış tədqiqatları hərəkət etməyi və təqlidi həm zorakılığı öyrətmək, həm də aradan qaldırmaq üçün strategiya kimi nəzərdən keçirir. Zorakılıq adi vəziyyətlərdə

həyata keçirildikdə, o, avtomatik sosial xüsusiyyətə çevrilə bilər. Nifrət, təhlükə hissi və ya fayda gözləmək kimi yaddaş texnikaları ilə işləyən zehni funksiyalardan təsirlənir. Zorakı davranışların yaddaşda saxlanması və təqlidi müşahidə edilə bilən təlim vasitəsilə psixoloji stimullaşdırma ilə yaxşılaşdırıla bilər [3,səh.53].

Qazanılmış düşmənçiliyi azaltmaq üçün alternativ rahatlıq mexanizmləri və problemlərin həlli üsulları haqqında maarifləndirmə vacibdir. Emosional müalicədə tez-tez müsbət hərəkətlər gücləndirilir, zorakı reaksiyalar isə rədd edilir. Vauçer büdcələri və yüksək mükafat sistemləri yeniyetmələrin antaqonist davranışlarını azaltmaqda uğurlu olan iş yerində nəzarət strategiyalarına nümunədir. Həmyaşıdlar tərəfindən idarə olunan sistemlər tolerantlığı və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün insan təsirindən istifadə edir. Uzunmüddətli sorğulara görə, həyat boyu zorakılıq gənclərin zorakı davranışı təqlid etməsinə məruz qalması ilə güclü şəkildə proqnozlaşdırılır. Həm qazanılmış hərəkətlərin, həm də təməl zehni sistemlərin əhəmiyyəti emosional və psixoloji texnikaların birləşməsi ilə vurğulanır. Tədqiqatçılar zorakılığın nəyin öyrədildiyini öyrənməklə müəyyən kontekstual girişlərə və mükafatlandırıcı kontekstlərə yönəlmiş mütəşəkkil terapiyalar yarada bilərlər. Ümumiyyətlə, psixoloji və təhsil yanaşması fon, vizual mükafat və təqlidçiliyin zorakı davranışları yaratmaq və davam etdirmək üçün necə dinamik şəkildə qarşılıqlı təsir göstərdiyini göstərir.

Profilaktik və müalicə tədbirlərinin məqsədi zorakı münasibətin nəzarətdən çıxmasından əvvəl onu nəzarətdə saxlamaq və ya azaltmaqdır. Həll yolunun uğurlu olması üçün xəbərdarlıq xüsusiyyətləri dərhal müəyyən edilməlidir. Münaqişələrin həlli, rəğbət və zehni nəzarət təklif edən kursların əsas auditoriyası uşaqlar və yeniyetmələrdir. Koqnitiv-Davranış psixoterapiyası (KDP), həmçinin KDP kimi də tanınır, insanlara aqressiv səbəbləri müəyyən etməkdə və əvəzedici reaksiyalar yaratmaqda kömək etmək üçün tez-tez istifadə olunur. Qəzəbin idarə olunması proqramları tələsik və zorakı reaksiyaların tənzimlənməsi üçün mütəşəkkil metodlar təklif edir. Ailə yönümlü terapiyaların əsas məqsədi valideyn nəzarətini, qarşılıqlı əlaqəni və valideynlik üçün əməkdaşlıq texnikalarını gücləndirməkdir.

Zorakılığı və aqressivliyi azaltmaq üçün təhsil təşəbbüslərinə tez-tez həmyaşıdlar arasında sosial münasibətlər və şəxsi lütfkarlıq təlimləri daxildir. Zorakı davranışların qarşısını alan dəstəkləyici mühit repetitorluq və günortadan sonra verilişləri kimi vətəndaş hərəkətləri ilə yaradılır. Televiziyada savadlılıq təlimi alan insanlar aqressiv materiallara baxmağın onların davranışlarına necə təsir edə biləcəyini daha yaxşı qiymətləndirə bilirlər. Davamlı narahatlıq zorakı davranışın əsas səbəbi olduğundan, müalicələr həmçinin bufer mexanizmlərinə və narahatlığın azaldılmasına yönələ bilər. Risk altında olan qruplar üçün yaradılan proqramlar tez-tez mədəni nevroloji və idrak elementlərini birləşdirir. Rəqabətli münasibətlərdən müvafiq əlaqəni və təhlükəsiz əlaqəni dəstəkləyən erkən uşaqlıq təşəbbüsləri ilə qaçınmaq olar.

Sahibkarın çətin vəziyyətlərə uyğunlaşma qabiliyyəti problemlərin həlli və seçim təlimatları ilə artır. Profilaktik təşəbbüslər ailələr, müəllimlər və əqli səhiyyə xidməti göstərənlər birlikdə işlədikdə daha uğurlu olur. Davamlı tədqiqatlara görə, yeniyetməlik illərində sistematik terapiya sonrakı zorakılığı əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Zorakılığın qarşısının alınması qanunvericiliyi və sosial təminat proqramları zorakı hadisələrin azaldılması üçün institusional yardım təklif edən qanunvericilik və tənzimləyici yanaşmalara nümunədir [4,səh.18]. Həllərin effektivliyini qiymətləndirmək üçün elmi tədqiqatlardan istifadə etməklə sübutlara əsaslanan müalicə təmin edilir. Profilaktik tədbirlər hər bir şəxsin tələblərinə, iqtisadi vəziyyətinə və sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşdırıldıqda daha uğurlu olur.

Profilaktik və terapiya proqramları həm fərdi genetik xüsusiyyətlərin, həm də kontekstual təsirlərin idarə olunmasının zəruriliyini vurğulayır. Hər şeyi nəzərə alsaq, bu

metodlar düşmənçiliyin dəyişkən olduğunu və diqqət mərkəzində olan, çoxsəviyyəli hərəkətlərin konstruktiv davranışı necə təşviq edə və dağıdıcı nəticələri necə azalda biləcəyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Huesmann, L. R. (2017). An integrative theoretical understanding of aggression: A brief exposition. *Current Opinion in Psychology, 15*, 1–6.
2. Coccaro, E. F., Fanning, J. R., Phan, K. L., & Lee, R. (2021). The neurobiology of human aggressive behavior: Neuroimaging, genetic, and neurochemical aspects.
3. Huesmann, L. R. (2017). An integrative theoretical understanding of aggression: A brief exposition. *Current Opinion in Psychology, 15*, 1–6.
4. Tremblay, R. E., Nagin, D. S., Séguin, J. R., Zoccolillo, M., Zelazo, P. D., Boivin, M.Japel, C. (2018). Childhood aggression: A synthesis of reviews and meta-analyses to reveal patterns and opportunities for prevention and intervention strategies. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews, 91*, 225–245.

AQRESSİV DAVRANIŞIN TƏDQİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Əliyeva Rübabə

XÜLASƏ

Aqressiv davranışın tədqiqi multidimensional yanaşma tələb edir və əsasən bioloji, psixoloji, sosial və öyrənmə yönümlü istiqamətləri əhatə edir. Bioloji və neyrobioloji tədqiqatlar genetik predispozisiya, neyrotransmitterlərin və hormonal balansın rolunu, həmçinin beyin strukturlarının funksiyasını araşdırır. Psixoloji istiqamət fərdi xüsusiyyətlər, uşaqlıq təcrübələri və emosional tənzimləmə mexanizmlərini nəzərdən keçirir. Sosial və ətraf mühit yönümlü araşdırmalar ailə, məktəb, dost mühiti, mədəni və sosial normaların aqressiyaya təsirini vurğulayır. Davranış və öyrənmə istiqamətləri aqressiyanın sosial öyrənmə, modelləşmə və mükafat-cəza mexanizmləri ilə formalaşmasını izah edir. Nəhayət, qarşısının alınması və müdaxilə istiqamətləri effektiv strategiyaların, o cümlədən psixoloji terapiya və sosial proqramların aqressiv davranışın idarə edilməsində əhəmiyyətini göstərir.

НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Алиева Рубаба

АННОТАЦИЯ

Изучение агрессивного поведения требует многомерного подхода и включает в себя, главным образом, биологические, психологические, социальные и образовательные направления. Биологические и нейробиологические исследования изучают генетическую предрасположенность, роль нейротрансмиттеров и гормонального баланса, а также функции структур мозга. Психологическое направление рассматривает индивидуальные особенности, детский опыт и механизмы регуляции эмоций. Социологические и экологические исследования подчеркивают влияние семьи, школы, среды сверстников, культурных и социальных норм на агрессию. Поведенческое и образовательное направления объясняют формирование агрессии посредством социального обучения, моделирования и

механизмов вознаграждения-наказания. Наконец, профилактические и интервенционные направления показывают важность эффективных стратегий, включая психологическую терапию и социальные программы, в управлении агрессивным поведением.

RESEARCH DIRECTIONS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR

Aliyeva Rubaba

SUMMARY

The study of aggressive behavior requires a multidimensional approach and primarily involves biological, psychological, social, and educational approaches. Biological and neurobiological research examines genetic predisposition, the role of neurotransmitters and hormonal balance, and the function of brain structures. Psychological approaches examine individual characteristics, childhood experiences, and emotion regulation mechanisms. Sociological and ecological studies emphasize the influence of family, school, peer group, and cultural and social norms on aggression. Behavioral and educational approaches explain the development of aggression through social learning, modeling, and reward-punishment mechanisms. Finally, preventive and intervention approaches demonstrate the importance of effective strategies, including psychological therapy and social programs, in managing aggressive behavior..

HƏRBİ HAZIRLIQ SİSTEMİNDƏ GƏNCLƏRDƏ ŞƏRƏF VƏ LƏYAQƏT HİSLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

p.ü.f.d. S.M.İskəndərova,
Allahverdiyev Ramin Taleh oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
raminallahverdiyevinfo@gmail.com

Açar sözlər: Hərbi hazırlıq, pedaqoji proses, mənəvi-əxlaq tərbiyəsi, yeniyetmələrin vətənpərvərlik hissi, hərbi təlimə öyrənmə
Ключевые слова: военная подготовка, педагогический процесс, нравственно-этическое воспитание, чувство патриотизма у подростков, приобщение к военной
Keywords: military training, pedagogical process, moral and ethical education, sense of patriotism among adolescents, learning military drills

Giriş. Hərbi hazırlıq adətən silah, ordu və döyüşlə bağlı anlayışlarla əlaqələndirilir, amma əslində daha geniş məna daşıyır. Hərbi hazırlıq vətəni qorumağa hər an hazır olmaq deməkdir. Bu, yalnız fiziki gücün artırılmasını deyil, həm də baş verə biləcək təhlükələrə və fövqəladə hallara qarşı mənəvi, psixoloji və praktik hazırlığı əhatə edir.

Məktəblərdə keçirilən hərbi hazırlıq dərsləri bizə sadəcə bir fənn kimi deyil, həyatda faydalı olacaq biliklər qazandırır. Bu dərslərdə fövqəladə vəziyyətlərdə necə davranmaq, ilkin tibbi yardım göstərmək kimi vacib bacarıqları öyrənirik. Belə biliklər, hətta hərbi xidmətə getmədən əvvəl də gündəlik həyatda işimizə yaraya bilər.

Hərbi hazırlıq dərsləri bizi daha intizamlı və qaydalara hörmət edən insanlar kimi formalaşdırır. Çünki orduda təkcə fiziki güc deyil, həm də intizam əsas şərtlərdəndir. İnsan burada qaydalara riayət etməyin, məsuliyyətli və nizam-intizamlı olmağın vacibliyini dərk edir. Eyni zamanda, bu dərslər vətənə sevgi və bağlılıq hissini gücləndirir, gənclərdə vətənpərvərlik ruhunun formalaşmasına kömək edir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra suverenlik və ərazi bütövlüyünün qorunması dövlətimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifəyə çevrilmişdir. Müstəqillik illərində ölkəmiz müasir döyüş texnikası ilə təchiz olunmuş, ideoloji-siyasi cəhətdən hazırlıqlı şəxsi heyətə malik güclü Silahlı Qüvvələr yaratmağa nail olmuşdur.

Nəzərə alınmalıdır ki, ordunun şəxsi heyəti əsasən çağırış əsasında komplektləşdirilir. Müasir Silahlı Qüvvələrdə xidmət edən əsgərdən yüksək döyüş və mənəvi keyfiyyətlər, vətənpərvərlik, vətənə və xalqa sədaqət tələb olunur. “Çağırışaqədər hazırlıq” fənninin tədrisi zamanı gənclər Respublikanın müdafiə qüdrətini, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlarından irəli gələn vəzifələri, Silahlı Qüvvələrin funksiyalarını və nizamnamələrin tələblərini öyrənir, gənc əsgər səviyyəsində zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnirlər.

“Çağırışaqədər hazırlıq” fənninin əsas məqsədi gəncləri ölkənin müdafiəsinə hazırlamaqdır. Dərslikdə aşağıdakı mövzulara yer verilir: Silahlı Qüvvələrin yaranma və inkişaf tarixi; hərbi qulluqçuların vəzifələri; hərbi nizamnamələr; Hərbi And, hərbi himn və döyüş bayrağına dair əsasnamələr; atəş hazırlığı və taktiki hazırlıq; hərbi topoqrafiya; fövqəladə hallar və onların təsnifatı; sağlam həyat tərzi və ilkin tibbi yardım qaydaları. Məqsəd gənclərə bu sahələr üzrə zəruri bilik, bacarıq və vərdişlər qazandırmaqdır.

Hərbi hazırlıq gənclərin şəxsiyyətinin və mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasına, onlarda vətənpərvərlik, şərəf və ləyaqət hisslərinin aşılanmasına xidmət edir. Xalqına, vətəninə, tarixinə və adət-ənənələrinə dərin məhəbbət bəsləmək, hər an Vətənin müdafiəsinə hazır olmaq gənc nəslin ən yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən biri sayılır.

"Çağırışaqədərki hazırlıq" fənninin tədrisi prosesində bu keyfiyyətlərin formalaşması üçün geniş imkanlar mövcuddur. Sülh dövründə mürəkkəb və çətin hərbi xidmətin qüsursuz yerinə yetirilməsi, müharibə zamanı isə döyüş tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə icrası üçün vacib olan bir sıra sosial-psixoloji və intellektual xüsusiyyətlərin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə cəsurluq, düşmənə qarşı mübarizədə dözümlülük, qələbə naminə iradə və təmkinlilik, eləcə də mürəkkəb şəraitdə düzgün qərar qəbul etmək bacarığı yüksək psixoloji keyfiyyətlər hesab olunur.

Bu keyfiyyətlərin formalaşmasında "Çağırışaqədərki hazırlıq" fənninin rolu böyükdür [1]. Əldə edilən bilik və bacarıqlar, hər şeydən əvvəl, hərbi xidmətə gedəcək gənclərin çağırışaqədərki hazırlıq mərhələsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, gənclərə qısa müddətdə ümumi hazırlıq səviyyəsinə yiyələnməyə, ixtisas üzrə hazırlığa isə daha çox vaxt ayırmağa imkan yaradır. Fənnin məzmun xətti istər müharibə, istərsə də sülh şəraitində baş verə biləcək fövqəladə hadisələr zamanı xəsarət alanlara və zərərçəkmişlərə göstəriləcək ilk tibbi yardımın təşkili kimi dəyərləndirilir. Bununla yanaşı, şagirdlərin sağlam həyat tərzi haqqında bilik və bacarıqlar qazanmasına, onların əqli və fiziki cəhətdən inkişafına geniş imkanlar yaradır.

Bu fənn şagirdlərdə xəstələrə və yaralılara humanistcəsinə yanaşmaq, əsl vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirərək təmənnasız tibbi yardım göstərmək kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Digər tərəfdən, hərbi xidmət keçməyən insanlar üçün də bu bilik və bacarıqlar müharibə və ya terrorizm şəraitində özünü mühafizə etmək baxımından olduqca faydalıdır. Şagirdlər tədqiqat aparmaq, mühakimə yürütmək və qərar qəbul etməklə yanaşı, ünsiyyət qurmaq, öyrəndiklərini əlaqələndirmək və real şəraitdə tətbiq etmək bacarıqlarına yiyələnirlər [2].

Müxtəlif xarakterli fövqəladə halların baş verməsi insanların həyatına, sağlamlığına və genetik fonduna ciddi təhlükə yaradır. Belə vəziyyətlərdə insanlar öz həyatlarını və yaxınlarını qorumaq məcburiyyətində qalırlar. Bu məzmun xətti üzrə formalaşan bacarıqlar təbii fəlakətlər və texnogen qəzalar zamanı insanların təhlükəsiz davranış vərdişlərinə yiyələnməsinə, tam orta təhsil səviyyəsində praktiki hazırlığın təmin olunmasına şərait yaradır.

"Çağırışaqədərki hazırlıq" fənni həm də mühüm təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu fənnin tədrisi gələcəyin əsgərlərinin Vətənin keşiyində qürurla dayanmasına, torpaqlarımızın düşmənlərdən qorunmasına mənəvi zəmin yaradır. Bu baxımdan, 44 günlük Vətən müharibəsi bu fənnin əhəmiyyətini və praktiki dəyərini bir daha təsdiqləyən parlaq nümunə kimi qeyd edilə bilər [6].

44 gün davam edən Vətən müharibəsi zamanı işğal altında olan torpaqlarımız düşməndən azad edildi. Ordumuzun erməni təxribatlarına cavab olaraq başladığı bu müharibə xalqımızın 30 illik həsrətinə cəmi 44 gün ərzində son qoydu. Vətənpərvər oğullarımızın qəhrəmanlıqla döyüşərək düşmənə sarsıdıcı zərbələr endirməsi, torpaqlarımızın azadlığı uğrunda canından keçməsi xalqımızın əzm və iradəsinin, həmrəyliyinin bariz təzahürünə çevrildi. Bu günlər ərzində ordumuzun işğalçı qüvvələrə qarşı apardığı mübarizə milli şüurun, xalq və ordu birliyinin, Vətən sevgisinin ən yüksək ifadəsi oldu [8].

Gənclər Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tarixini öyrənməklə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə alır, onlarda Vətənə sədaqət, Azərbaycan Ordusunda xidmətin müqəddəs borc və şərəfli vəzifə olması barədə inam formalaşır. Bu proses gənclərdə əqidəlilik, cəsurluq və şəxsi məsuliyyət hissi kimi mənəvi keyfiyyətlərin inkişafına zəmin yaradır. Onlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və digər qanunvericilik aktlarının ölkənin müdafiəsinə dair tələbləri ilə tanış olur, Vətənin müdafiəsini öz vətəndaşlıq borcu və məsuliyyəti kimi dərk edirlər. Gənclər ordu həyatı ilə yaxından tanış olur, əsgərin vəzifə, hüquq və məsuliyyətlərini anlayırlar. Xüsusilə, Vətən uğrunda canından keçmiş şəhidlərimizin qəhrəmanlığı, onların Vətənə olan sonsuz sevgisi və düşmən üzərində

qazandıqları parlaq qələbələr gənclər üçün əsl nümunədir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında gənclərə "Çağırışaqədərki hazırlıq" fənninin tədris olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu fənnin əsas məqsədi yeniyetmələrin hərbi təlimə hazırlanması ilə yanaşı, onların vətənpərvər və məsuliyyətli vətəndaş kimi formalaşmasına xidmət etməkdir [7].

Danılmaz faktdır ki, gənclərdə vətənpərvərlik hissinin formalaşmasında, onların cəmiyyətə yararlı vətəndaş kimi yetişdirilməsində, həmçinin mənəvi keyfiyyətlərin aşılanmasında hərbi xidmətin rolu böyükdür. Hərbi xidmət dövründə gənclər milli-mənəvi dəyərlərimizə sədaqət ruhunda tərbiyə olunur, gələcəyin nümunəvi vətəndaşları kimi formalaşırlar. Hərbi xidmətə daxil olan gənclərin bacarıqlı və vətənpərvər əsgərlər kimi yetişməsinin əsası isə gənc əsgər hazırlığı mərhələsindən qoyulur. Buna görə də ordumuzda gənc əsgərlərin hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir və bu istiqamətdə sistemli iş aparılır [3].

Təhlükəsizlik baxımından milli dəyərlərimizin qorunması, xalqımız arasında qarşılıqlı qayğı, birlik və yardımsevərliyin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Vətən müharibəsi təkcə ordumuzun gücünü nümayiş etdirmədi, həm də xalqın birliyinin və iradəsinin ifadəsinə çevrildi. Qazanılan zəfər illərlə davam edən zəhmətin bəhrəsi kimi qiymətləndirildi. Bu zəhmətdə gənclərin milli ruh və vətənpərvərlik ideologiyası əsasında düzgün yetişdirilməsi mühüm rol oynayıb.

Gənclərin hərbi peşəyə marağının artması həm mövcud vəziyyətdən — yəni torpaqlarımızın işğal altında olmasından, həm də hərbi təhsil müəssisələrinin yaradılması və ordu quruculuğu istiqamətində görülən ardıcıl tədbirlərin nəticəsi kimi özünü göstərir.

Əsas qeyd etmək lazımdır ki, hərbi hazırlıq orduda yalnız silah və texnikanın öyrədilməsi ilə kifayətlənmir, həm də döyüşçü ruhunun psixoloji cəhətdən formalaşdırılmasına yönəlir.

Müasir dövrdə baş verən müharibələr nəticəsində hər bir ölkənin hərbi biliyə olan ehtiyacı artır. Məhz buna görə də hərbi hazırlıq ilkin tibbi yardım bacarıqlarını və əsasən ölkəmizin tarixini öyrətmək funksiyasını daşıyır [5, s.217]. Bu aspekt hərbi əməliyyatlarda və gündəlik fəaliyyətlərdə uğurun əsas şərtlərindən biri kimi qəbul edilir. Gələcək nəsillərin fiziki və taktiki biliklərlə yetişdirilməsi, onların döyüş meydanında lazım olan bilik və bacarıqlara yiyələnməsi ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunmasında mühüm rol oynayır.

Artıq ölkəmizdə ordu quruculuğu yüksək səviyyədədir və ən əsası, vətənpərvərlik ruhu möhkəmlənmişdir. Müstəqilliyimizi bərpa etməklə, bütün dünyaya Azərbaycanın məğlubedilməz olduğunu sübut etdik. Vətən müharibəsində Azərbaycan əsgərinin nümayiş etdirdiyi sarsılmaz iradə və yenilməzlik bu gün gənclərimiz üçün parlaq nümunədir. Əsgərlərimizin yüksək döyüş ruhu və əzmkarlığı bizə qələbə qazandırdı. Vətən müharibəsində yaralanıb qazi olan hər bir əsgərimizin yarası təkcə onun ailəsinin deyil, bütün Azərbaycan xalqının yarasıdır. Dövlət isə hər zaman öz əsgərinin yanındadır.

Qarabağ qazilərinə dövlət tərəfindən lazımi dəstək göstərilir, onların məişət problemləri müntəzəm olaraq həll olunur. Bu, onların halal haqqıdır. Çünki Azərbaycan əsgəri böyük qəhrəmanlıq və şücaət göstərərək Vətən uğrunda şərəflə döyüşmüş, öz adını Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazdırmışdır.

Vətən savaşı həm də onu göstərdi ki, tarixi ədalət və haqq uğrunda aparılan müharibədə xalq iqtidar və müxalifət cəbhələrinə bölünə bilməz. Buna cəhd edən qüvvələr isə xalqımız tərəfindən birmənalı şəkildə düşmənin dəyirmanına su tökənlər kimi qiymətləndirilir. Vətən müharibəsi bir daha təsdiqlədi ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən siyasət xalqı birləşdirən siyasətdir. Azərbaycanın haqlı və ədalətli mövqeyi şəxsi ambisiyalardan imtina etməyi və milli maraqlar naminə vahid qüvvəyə çevrilməyi tələb edir. Bu gün qürur duyuruq ki, xalq olaraq gücümüzün mənbəyi olan milli birlik dövlətimizin siyasi dəyəridir. İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə daxildəki həmrəylik, milli birlik və vahid amal uğrunda birləşməyimiz bizə əlavə güc verdi və bəzi mənfur xarici dairələrin Azərbaycanda öz çirkin planlarını həyata keçirməsinə imkan vermədi.

Dünyanın inkişaf etmiş orduları ilə eyni səviyyədə dayanan qüdrətli ordumuzun zabitləri gənc nəslin ordu həyatına hazırlanmasında böyük rol oynayaraq xalqımızın tarix boyu necə yenilməz olduğunu bir daha göstərdilər [4].

Bu gün Azərbaycan Ordusu dünyanın ən mükəmməl döyüş qabiliyyətinə malik ordularından biri kimi tanınır. Beynəlxalq qurumların ölkələrin hərbi potensialını qiymətləndirən reytinqlərinə əsasən, Azərbaycan Ordusu dünyanın aparıcı 50 ordusu sırasındadır. Eyni zamanda beynəlxalq aləmdə də qəbul edilir ki, Azərbaycan Ordusu istənilən vəzifəni uğurla yerinə yetirməyə qadirdir.

Xüsusilə qürurvericidir ki, aparıcı Qərb mətbuatı, ABŞ-ın Milli Müharibə Kolleci və Seton Hall Universitetinin Diplomatiya və Beynəlxalq Münasibətlər Məktəbinin analitik nəşrlərində Azərbaycan Ordusunun hərbi taktikasının təhlili zamanı belə qənaətə gəlinib ki, 44 günlük müharibə dövründə bu Silahlı Qüvvələrin qarşısında hətta dünyanın aparıcı ordularından biri dayansaydı, onun qalib gəlmək şansı çox az olardı.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan Ordusunun tətbiq etdiyi döyüş taktikası dünya hərb tarixində yenilik hesab olunur və müvafiq ali hərbi məktəblərin dərsliklərinə daxil edilərək tədris edilir. Hətta ABŞ Hərbi Akademiyası və Pentaqonun rəsmiləri Azərbaycan Ordusunun hərbi əməliyyat təcrübəsinin öyrənilməsinin zəruriliyini vurğulayırlar [8].

Beləliklə, gənclərin vətən sevgisi və vətənpərvərlik ruhu məhz vətənin müdafiəsi vasitəsilə formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün çağırışaqədərki hazırlıq fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (x-xı siniflər). Bakı,2013.
2. Осьмачко С.Г. Военно-патриотическое воспитание допризывной и призывной молодежи в годы ВОВ. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд.ист.наук./С.Г. Осьмачко. - Ярославль, 1990.
3. Радионов Е.Г. Педагогические основы воспитания готовности молодёжи к защите Отечества / Е.Г. Радионов: Автореф. дис. д-ра пед. наук. М., 2002. 32 с.
4. Суздалева А.М., Кошкина М.В., Санжеренко И.А. Подготовка учащейся молодежи к военной службе в общеобразовательном учреждении // Научный электронный архив.
5.Танюхин В.П. Педагогические основы подготовки юношей-старшеклассников к военной службе. Дисс.на соискание ученой степени д-ра пед.наук. /В.П. Танюхин. - М.: РГБ, 2003.
6.https://qebulol.az/gencleirn-cagirisagederki-hazirligi/
7.https://ikisahil.az/post/262020-ali-bash-komandan-ilham-eliyev-qarabag-azerbaycandir-realligini-reshadetli-ordumuzun-gucu-ile-butun-dunyaya-subut-etdi
8. https://mod.gov.az/az/pre/28739.html

HƏRBİ HAZIRLIQ SİSTEMİNDƏ GƏNCLƏRDƏ ŞƏRƏF VƏ LƏYAQƏT HİSLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Sevda İskəndərova, Allahverdiyev Ramin

XÜLASƏ

Əsərdə hərbi hazırlıq sistemində gənclərin şəxsiyyətinin və mənəvi tərbiyəsinin formalaşdırılmasından, onların vətənpərvər, cəmiyyətə yararlı vətəndaş kimi yetişdirilməsindən, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməsindən, eləcə də şərəf və ləyaqət hisslərinin aşılanmasından bəhs edilir.

ФОРМИРОВАНИЕ ЧЕСТИ И ДОСТОИНСТВА У МОЛОДЕЖИ В СИСТЕМЕ ВОЕННОЙ ПОДГОТОВКИ

С.Искендерова, Аллахвердиев Рамин

АННОТАЦИЯ

В работе рассматриваются вопросы формирования личности и нравственного воспитания молодежи в системе военной подготовки, воспитания ее как патриотически настроенных и общественно полезных граждан, приобретения ею высоких нравственных качеств, а также привития чувства чести и достоинства.

FORMATION OF HONOR AND DIGNITY IN YOUTH IN THE MILITARY TRAINING SYSTEM

S. Iskenderova, Allahverdiyev Ramin

SUMMARY

The paper examines the issues of personality development and moral education of young people in the military training system, educating them as patriotic and socially useful citizens, acquiring high moral qualities, and instilling a sense of honor and dignity.

MÜƏLLİMLƏRİN PEŞEKAR İNKİŞAFİNDA MÜASİR TENDENSİYALAR

Eminov Nəcəf İntiqam oğlu
ADPU-nun II kurs magistrantı
necefeminov@gmail.com

Açar sözlər: təhsil, peşəkar inkişaf, səriştəlilik, müasir təlim, təcrübəli müəllim.
Keywords: education, professional development, competence, modern training, experienced teacher.
Ключевые слова: образование, профессиональное развитие, компетентность, современное обучение, опытный преподаватель.

Təhsil cəmiyyətin inkişaf dinamikasına təsir edən dövri prosesdir. Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən faktorlar içərisində müəllim fəaliyyəti önəmli yer tutur. Odur ki, təhsilverənlərin inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsi bu sistemin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm amillərdən biridir. Elm və texnologiyanın dinamik inkişaf etdiyi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil mühitinə intensiv şəkildə nüfuz etdiyi müasir mərhələdə müəllim peşəsinin qarşısında yeni funksional tələblər formalaşmaqdadır. Bu kontekstdə təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin müasir çağırışlara uyğunlaşdırılması və müəllim hazırlığı sisteminə strateji diqqətin artırılması zəruriət yaranır. Azərbaycan təhsilinin inkişafında qarşıya çıxan strateji vəzifələrin həyata keçirilməsində təhsilverənlərin rolu olduqca mühümdür. Onların əsas missiyası təhsil alanlara tədris proqramlarını mənimsətmək, vətəndaşlıq dəyərlərinə sadiq mövqe formalaşdırmaq, şəxsiyyət kimi yetişmələrinə və həyati bacarıqlara yiyələnmələrinə şərait yaratmaq, gənc nəslin fəal sosial mövqeyini inkişaf etdirmək, öz davranışı və fəaliyyəti ilə onlara mənəvi nümunə göstərmək, ziyalılıq örnəyi olmaq, həmçinin ixtisas, bilik və pedaqoji səriştəlilik səviyyəsini davamlı şəkildə yüksəltməkdən ibarətdir [2].

Məktəbəqədər təhsil pilləsindən başlayaraq ali təhsil səviyyəsinə qədər bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edən bu vəzifələr hər bir müəllimdən və tərbiyəçidən peşəsinə və ixtisasına məsuliyyətlə yanaşmağı, peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyəsini yüksəltməyi tələb edir. Müasir cəmiyyət təhsilverənlərdən böyük gözləntilər irəli sürür, gənc nəsil onlara güvənir və etibar edir, uşaqların gələcəyinin etibarlı əllərdə olduğuna inanır. Bu inamı doğrultmaq və bu etibara layiq olmaq, üzərinə düşən vacib vəzifələri şərəflə yerinə yetirmək təhsilverənlərin hazırlıq səviyyəsindən, peşəsinə yanaşmasından və səriştəliliyindən birbaşa asılıdır. Nəticədə, müəllimlərin peşəkarlığı və səriştəliliyi təhsilalanların həm öyrənmə qabiliyyətini, həm də öyrənməyə maraq və motivasiyasını artırır ki, bu da müasir təhsilin qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Müəllimlərin peşəkarlığı bir sıra amillərlə müəyyən olunur. Təhsilin məqsəd və vəzifələrini dərindən anlamaq, onları həyata keçirmək üçün öz peşəsinə və ixtisasına hərtərəfli bələd olmaq və bu bilikləri səriştəli şəkildə öyrədə bilmək təhsilverənlərin peşəkarlığının əsas göstəriciləridir.

Bir çox mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, müasir dünyada pedaqoji təhsil üzrə bir sıra sosial yanaşmalar vardır. Bunlar, əsasən, aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Şəxsiyyətə orientasiya;
2. Təhsilin keyfiyyəti;
3. Müəllimin peşə hazırlığı kompetensiyaları paradiqmalarının inkişafı;
4. Pedaqoji təhsilin standartlaşdırılması;
5. Ali pedaqoji təhsilin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması;
6. Müəllimin statusunun yüksəldilməsi;
7. Təhsilin dövlət-ictimai idarəsi;

8. Müəllim hazırlığında varislik və fasiləsizlik;
9. Pedaqoji təhsilin fundamentallaşdırılması [5].

Müasir dövrdə məktəbin əsas vəzifələrindən biri şagird şəxsiyyətinin inkişafına kömək edə biləcək bir təhsil mühiti yaratmaqdır. Bu məsələnin həllində isə təhsilverənlərin peşə səriştəliliyi və peşə bacarıqları əhəmiyyətli rol oynayır. Peşə və şəxsi keyfiyyətlərin toplusu olan peşə səriştəliliyi pedaqoji fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün müəllimin nəzəri və praktiki hazırlığıdır və pedaqoji ustalığını müəyyən edir. Səriştəlivə peşəkar müəllim pedaqoji fəaliyyətini yüksək səviyyədə qurur və şagirdlərinin təlim-tərbiyəsində mühüm nəticələr əldə edir. Müəllimin peşə səriştəliliyinin inkişaf etdirilməsi onun pedaqoji innovasiyaları qəbul edə bilməsi, dəyişən pedaqoji mühitə uyğunlaşa bilməsi qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasıdır. Şagirdlərin savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri onun akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə şagird nailiyyətləri arasında sıx əlaqələr mövcuddur [1].

Müasir təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər müəllimin daha da inkişaf etməsini, peşəkarlığının yüksəlməsini tələb edir. Çünki yalnız müstəqil düşünən, öz fəaliyyətinin nəticələrini əvvəlcədən görə bilən, təhsil prosesini modelləşdirən müəllim qarşıya qoyulmuş məqsədə daha yaxşı nail oila bilər. Bunun üçün ilk növbədə müəllimdə öz peşə bacarıqlarını və səriştələrini artırmaq istəyi olmalıdır.Eyni zamanda pedaqoji inkişaf üçün əlverişli təhsil şəraiti və motivasiya yaradılmalıdır. Elə şərait ki, müəllim özünün pedaqoji keyfiyyətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi zərurətini hiss etsin.

Müəllim özünün pedaqoji təcrübəsini müxtəlif istiqamətlərdə təkmilləşdirə bilər:

- Peşə sahəsində (öz fənnini bilməsi).
- Tədrisin metodikası sahəsində (müasir texnologiyaları, təlimin yeni metod və formalarını mənimsəməsi).
- Pedaqoji psixologiya sahəsində [3].

Müəllim hazırlığında pedaqoji səriştəlilik müəllimin peşə fəaliyyətində uğur qazanması, təlim-tərbiyə prosesini səmərəli və məqsədyönlü şəkildə təşkil etməsi üçün zəruri olan bilik, bacarıq, vərdiş və şəxsi keyfiyyətlərin vəhdətini əhatə edir. Bu səriştəlilik müəllimdən qarşıya aydın məqsədlər qoymaq və onlara çatmaq üçün nəzəri biliklərə, praktik vərdişlərə yiyələnməyi, psixoloji hazırlığa malik olmağı, pedaqoji prosesi nəzarətdə saxlamağı, onu obyektiv şəkildə analiz və qiymətləndirməyi tələb edir. Müasir müəllim öz üzərində fasiləsiz işləməli, yerli və xarici elmi- pedaqoji ədəbiyyatlarla tanış olmalı, yeni texnologiyaları mənimsəməli və qabaqcıl təcrübələrə istinad etməlidir.

Pedaqoji səriştəliliyin əsas göstəricilərindən biri müəllimin təlim prosesində şagirdlərin maraq və fəallığını təmin etməsi, ənənəvi və müasir metodları qarşılıqlı şəkildə tətbiq etməsi, həmçinin təlimdə əks-əlaqəni düzgün qurmasıdır. O, şagirdlərdə tənqidi mühakimə, problemli vəziyyətlərdə obyektiv qərarvermə, sağlam rəqabətə girmək, fikirlərini əsaslandırmaq, fikir müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşmaq, fərdi və kollektiv əmək mühitinə uyğunlaşmaq kimi bacarıqları formalaşdırmalıdır. Müəllim eyni zamanda yarana biləcək çətin və mübahisəli situasiyalarda çevik qərar qəbul etməyi bacarmalı, innovasiyalardan səmərəli istifadə etməli, öz nüfuzunu və peşə etikasını qoruyub saxlamalıdır.

Müəllimin malik olmalı olduğu peşə keyfiyyətlərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu söyləmək olar:

Müəllim bilməlidir: 1)dövlətin və hökumətin məktəb, müəllim və təhsil haqqında olan rəhbər qərar və göstərişlərini; 2)yiyələndiyi elm sahəsini və öz ixtisasını; 3)uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini; 4)pedaqogika və psixologiya elmini; 5)müasir pedaqoji texnologiyalarının əsaslarını; 6)fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanı; 7)uşaq ədəbiyyatını.

Müəllim bacarmalıdır: 1)öyrədə bilməyi və düşündüklərini aydın şərh etməyi; 2)sinfi idarə etməyi; 3) uşaq şəxsiyyətinə hörmət etməyi; 4) təlimin tərbiyələndirici funksiyasından

məharətlə istifadə etməyi; 5)sözdə doğruçuluğu və davranışda düzgünlüyü; 6) tərbiyə etməyi; 7)uşaqların maraq və fəallığını inkişaf etdirməyi; 8)öz peşəsini və uşaqları sevməyi.

Müəllim yiyələnməlidir: 1)təsirli, ifadəli nitqə və yaradıcı düşüncə tərzinə; 2)ixtisasına və pedaqoji elmlərə dair nəzəri və praktik hazırlığa; 3)müasir təlim texnologiyalarına dair bilik və bacarıqlara; 4)milli və ümumbəşəri dəyərlərə; 5)pedaqoji takta və texnikaya; 6)təşkilatçılıq və digər bir sıra pedaqoji bacarıqlara və s. [4].

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlərin peşəkar inkişafına sistemli yanaşma, fasiləsiz təlim və ixtisasartırma kurslarının təşkil olunması, innovativ pedaqoji texnologiyaların tətbiqi və təcrübə mübadiləsinin gücləndirilməsi təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir.

Beləliklə bu nəticəyə gəlirik ki, müasir dövrdə təhsil sisteminin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllim amili həlledici rol oynayır. Müəllimin peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyi yalnız onun fərdi keyfiyyətlərinin deyil, həm də təhsilalanların nailiyyətlərinin, öyrənməyə motivasiyasının və ümumilikdə cəmiyyətin intellektual inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricisidir.

Müəllim peşəkarlığının artırılması, ilk növbədə, onun pedaqoji, metodik, psixoloji və texnoloji biliklərinin sistemli şəkildə təkmilləşdirilməsi, fasiləsiz inkişaf imkanlarının yaradılması və müasir təhsil çağırışlarına adaptasiya olunması ilə mümkündür. Müasir müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də öyrənmə prosesinin təşkilatçısı, tənqidi düşünmənin, yaradıcılığın və vətəndaşlıq dəyərlərinin formalaşmasına şərait yaradan şəxsiyyət olmalıdır. Bu baxımdan, müəllim hazırlığı sisteminə strateji yanaşmanın gücləndirilməsi, ixtisasartırma və peşəkar inkişaf mexanizmlərinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilverənlərin peşəkar inkişafına sistemli və məqsədyönlü yanaşma, innovativ pedaqoji texnologiyaların tətbiqi və qabaqcıl təcrübələrin paylaşılması müəllim fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır, nəticədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, insan kapitalının və cəmiyyətin intellektual potensialının inkişafına xidmət edir. Müəllimlərin peşəkarlığı və səriştəliliyi təhsilin dayanıqlı inkişafının, milli təhsil strategiyasının həyata keçirilməsinin və gələcək nəsillərin formalaşmasının əsas təminatçısıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, A.N., Hacıyev, A.X. və b. (2012). Müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar. Bakı: Mütərcim, 324 s.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: 2013.
3. Həsənova, İ. (2018). Müəllimin peşəkarlığının artırılmasında metodiki işin rolu. Azərbaycan müəllimi. 2 noyabr. s.7.)
4. İlyasov, M.İ. (2018). Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 208 s.)
5. İlyasov, M.İ. (2021). Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya. Monoqrafiya. Bakı: "Elm və təhsil", 376 s.

MÜƏLLİMLƏRİN PEŞEKAR İNKİŞAFİNDA MÜASİR TENDENSİYALAR

Eminov Nəcəf

XÜLASƏ

Təhsil cəmiyyətin inkişaf dinamikasına təsir edən dövri prosesdir. Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən faktorlar içərisində müəllim fəaliyyəti önəmli yer tutur. Təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin müəyyən olunmuş tələblərə uyğunlaşdırılması müasir təhsil sisteminin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu baxımdan, müəllim hazırlığına göstərilən diqqətin artırılması, təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və təhsilin məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Müəllim hazırlığı yalnız pedaqoji bilik və bacarıqların formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, həm də müəllimin şəxsi inkişafı, innovativ düşünmə qabiliyyəti, müasir təlim metodlarına bələdliyi və texnoloji yeniliklərdən səmərəli istifadə bacarığını da əhatə edir.Məqalədə müəllimlərin peşəkarlığı və səriştəlilik səviyyəsinin artırılması ilə bağlı əsas istiqamətlər təhlil olunur. Burada müəllimlərin peşəkar fəaliyyətində önəmli olan əsas komponentlər – pedaqoji ustalıq, metodik hazırlıq, ünsiyyət mədəniyyəti, tədqiqatçılıq bacarığı və özünüinkişaf meyli kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. Həmçinin, müəllimlərin nələri bilməli və hansı bacarıqlara yiyələnməli olduqları, onların peşəkar inkişafında qarşıya çıxan çətinliklər və bu istiqamətdə həyata keçirilməli olan tədbirlər də araşdırılır.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ УЧИТЕЛЕЙ

Эминов Наджаф

АННОТАЦИЯ

Образование - циклический процесс, влияющий на динамику развития общества. Среди факторов, влияющих на качество образования, важное место занимает деятельность учителя. Обеспечение соответствия уровня профессионализма педагогов установленным требованиям является одним из основных направлений современной системы образования. В этой связи повышение внимания к подготовке учителей играет важную роль в повышении качества образовательного процесса и реализации целей и задач образования. Подготовка учителей не ограничивается только формированием педагогических знаний и навыков, но также включает в себя личностное развитие учителя, способность к инновационному мышлению, знание современных методов обучения и умение эффективно использовать технологические инновации. В статье анализируются основные направления, связанные с повышением уровня профессионализма и компетентности учителей. Здесь особое внимание уделяется таким вопросам, как основные компоненты, которые важны в профессиональной деятельности учителей - педагогическое мастерство, методическая подготовка, коммуникативная культура, исследовательские навыки и склонность к саморазвитию. В нем также рассматривается, что должны знать учителя и какие навыки им следует приобрести, с какими трудностями они сталкиваются в своем профессиональном развитии и какие меры следует предпринять в этом направлении.

MODERN TRENDS IN TEACHER PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Eminov Najaf

SUMMARY

Education is a cyclical process that affects the dynamics of the development of society. Among the factors affecting the quality of education, teacher activity occupies an important place. Adjusting the level of professionalism of educators to the established requirements is one of the main directions of the modern education system. In this regard, increasing the attention paid to teacher training plays an important role in improving the quality of the educational process and realizing the goals and objectives of education. Teacher training is not limited only to the formation of pedagogical knowledge and skills, but also includes the teacher's personal development, innovative thinking ability, knowledge of modern teaching methods and the ability to effectively use technological innovations. The article analyzes the main directions related to increasing the level of professionalism and competence of teachers. Here, special attention is paid to such issues as the main components that are important in the professional activity of teachers - pedagogical mastery, methodological preparation, communication culture, research skills and a tendency to self-development. It also examines what teachers should know and what skills they should acquire, the difficulties encountered in their professional development, and the measures to be taken in this direction.

VALİDEYN-MÜƏLLİM-ŞAGİRD ÜÇBUCAĞINDA KOMMUNİKASİYA: İBTİDAİ TƏHSİLDƏ EFFEKTİV ƏMƏKDAŞLIQ MODELLƏRİ

Muradova Zəhra Rizvan qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
zahramuradovva@gmail.com

Açar sözlər: valideyn–müəllim–şagird əməkdaşlığı, kommunikasiya, təhsildə sistemli yanaşma
Ключевые слова: сотрудничество между родителями, учителями и учениками, коммуникация, системный подход в образовании
Keywords: parent–teacher–student collaboration, communication, systematic approach to education.

Müasir təhsil sistemində şagirdin hərtərəfli inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri məktəb, ailə və şagird arasında qurulan qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyətidir. Xüsusilə ibtidai təhsil pilləsində bu münasibətlərin düzgün qurulması, şagirdin psixoloji, sosial və akademik inkişafında mühüm rol oynayır. Valideyn–müəllim–şagird üçbucağında formalaşan kommunikasiya məktəb mühitinin sağlamlaşmasına, qarşılıqlı inam və əməkdaşlığa şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir edir. Valideyn, müəllim və şagird arasında formalaşan münasibətlər uşağın məktəbdəki uğuruna birbaşa təsir edir. Bu üç tərəf bir-birini tamamlayan və eyni məqsədə xidmət edən əsas sütunlar kimi çıxış edir. İbtidai təhsil mərhələsində bu əməkdaşlıq daha önəmli olur. Çünki bu dövrdə uşaqlar sadəcə oxumağı və yazmağı deyil, həm də sosial qaydaları, ünsiyyət bacarıqlarını və məsuliyyət hissini öyrənirlər. Burada hər bir tərəfin öz rolu və üzərinə düşən vəzifələri var. Xüsusilə valideynlər sistemdən kənarda qalmamalıdırlar. Çünki valideyn – müəllim münasibəti şagird nailiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, valideynin övladının müəllimi haqqında mənfi rəyi uşağın müəllimi bəyənməməsinə səbəb ola bilər. Alternativ olaraq, müəllimin uşağa qarşı hər hansı mənfi münasibəti valideynin müəllim haqqında təsəvvürünə təsir edə bilər. Ona görə də bu üç tərəf – valideyn, müəllim və şagird – arasında düzgün və səmərəli ünsiyyət qurulmadan ibtidai təhsildə uğur əldə etmək çətinləşir.

Valideynin rolu: Uşaq dünyaya göz açdığı ilk gündən etibarən öyrənməyə başlayır və bu öyrənmənin ilk məkanı ev, ilk müəllimi isə onun valideynidir. Valideynin davranışı, həyat tərzi, danışıq tərzi və dünyaya baxışı – hamısı uşağın ilkin sosial və emosional təməllərinin formalaşmasına təsir edir. Əgər uşaq evdə kitablara hörmətlə yanaşıldığını, sualların maraqla cavablandırıldığını, öyrənməyin dəyərli bir fəaliyyət kimi qiymətləndirildiyini görürsə, bu onun gələcəkdə məktəbə və ümumilikdə təhsilə münasibətini müsbət yöndə formalaşdırır. Uşaq üçün məktəbə başlamaq, əslində yeni və bir qədər də naməlum dünyaya qədəm qoymaq deməkdir. Bu yolda valideynin rolu təkcə çantasını hazırlamaq və ya onu məktəbə aparmaqla bitmir. Əsas və dayanıqlı dəstək uşağın dərsə yanaşmasında, motivasiyasında və özünə inamında özünü göstərir. Valideynin "Sən bacararsan" deməsi, bəzən yüzlərlə təlimat və qaydadan daha təsirli ola bilir. Çünki uşaq ən çox sevdiyi və güvəndiyi insanlardan gələn mesajlara daha həssas yanaşır. Araşdırmalar da bu həqiqəti sübut edir. Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin övladlarının təhsil həyatına aktiv şəkildə qoşulmaları – yəni müəllimlərlə sıx əlaqədə olmaları, evdə öyrənmə mühitini dəstəkləmələri və uşağın məktəblə bağlı fəaliyyətlərinə maraq göstərmələri – birbaşa şəkildə tədris nəticələrinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Belə uşaqlar yalnız daha yaxşı qiymətlər almaqla kifayətlənmir, həm də məktəbə qarşı daha müsbət münasibət bəsləyir, sosial baxımdan daha sağlam ünsiyyət bacarıqları inkişaf etdirirlər. Valideynlərin bu

prosesdə göstərdikləri dəstək fərqli formalarda özünü göstərə bilər. Lakin real həyatda bu ideal mənzərə hər zaman müşahidə olunmur. Bəzən valideynlər işlərinin çoxluğunu, yorğunluqlarını və ya təhsilin yalnız məktəbin öhdəsində olduğunu əsas gətirərək prosesdən kənarda qalırlar. Digər hallarda isə valideynlər həddindən artıq müdaxilə edərək müəllimin işinə qarışır və hər detallı məsələni öz nəzarətinə almağa çalışır. Bu isə təbii ki, müəllim-valideyn münasibətlərində gərginliyə səbəb ola bilər. Əgər tərəflər arasında qarşılıqlı inam və hörmət itərsə, bunun ən çox mənfi təsirini uşaq görür. Bu səbəbdən sağlam və balanslı bir əməkdaşlıq modeli formalaşdırmaq vacibdir. Nə müəllim özünü təkbaşına hər şeyə cavabdeh hiss etməlidir, nə də valideyn prosesi kənardan izləməklə kifayətlənməlidir. Uğurlu təhsil prosesi ancaq birgə əməkdaşlıq, qarşılıqlı anlayış və inamla mümkün ola bilər. Əgər uşaq həm evdə, həm də məktəbdə eyni mesajı – "Sənin inkişafın bizim üçün önəmlidir" – eşidirsə, o zaman özünü daha güvənli hiss edir və öyrənməkdən zövq almağa başlayır (Epstein, 2001).

Müəllimin rolu: İbtidai sinif müəllimi sadəcə bilik ötürən biri deyil. O, uşağın həyatında mühüm rol oynayan, onun düşüncə tərzini, davranış modelini və öyrənməyə münasibətini formalaşdıran ilk və ən təsirli fiqurlardan biridir. Bu yaş dövründə uşaqlar hələ öz şəxsiyyətlərini axtarış mərhələsində olur və müəllim onların baxış bucağına, dəyərlərinə və özlərinə olan inamına birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə ibtidai mərhələdə müəllimin uşağa verdiyi diqqət, qayğı və dəstək, onun təhsilə qarşı münasibətində həlledici rol oynayır. Çox zaman bir müəllimin səmimi bir gülümsəməsi, səbirli izahı və kiçik uğurlar üçün verdiyi dəstək, uşağın uzun illər boyu öz içində daşıyacağı bir motivasiya qaynağına çevrilir. Uşaq məktəbi sevirsə, bu sevginin arxasında adətən onu anlayan və dəyər verən bir müəllim dayanır. Müəllimin bu prosesdə yalnız şagirdlə deyil, valideynlə də sağlam və güvənə əsaslanan bir əlaqə qurması olduqca vacibdir. Əgər müəllim və valideyn eyni məqsədə – yəni uşağın inkişafına – yönələrək birlikdə hərəkət edirlərsə, bu zaman nəticələr həm akademik, həm də sosial baxımdan daha uğurlu olur. Araşdırmalar göstərir ki, müəllim-valideyn əməkdaşlığı güclü olduqda, şagirdin məktəbə uyğunlaşması daha rahat keçir, dərs nailiyyətləri artır və məktəbə qarşı olan maraq daha uzunmüddətli olur (Hornby, Garry, 2011). İbtidai sinif müəlliminin əsas funksiyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- Valideynlərlə açıq və səmimi ünsiyyət qurmaq: Müəllim yalnız problemləri dilə gətirən tərəf olmamalıdır. Eyni zamanda uşağın inkişafı, irəliləyişi, müsbət davranışları barədə də valideyni məlumatlandırmaq önəmlidir.
- Şagirdə fərdi yanaşmaq: Hər bir uşaq öz aləmində bir dünyadır. Kimisi daha çox dinləməklə öyrənir, kimisi yazmaqla, kimisi isə oyunla. Bəziləri sosial baxımdan aktivdirsə, digərləri daha sakit və daxilə qapanıq ola bilər. Müəllim bu fərqlilikləri diqqətlə müşahidə etməli və hər bir şagirdin təhsil ehtiyacına uyğun fərdi yanaşma formalaşdırmalıdır.
- Kommunikasiya vasitələrindən səmərəli istifadə: Müasir dövrdə texnologiyanın verdiyi imkanlardan düzgün istifadə etməklə müəllim-valideyn əlaqəsini daha dinamik saxlamaq mümkündür.

Unutmayaq ki, uşaqlar müəllimin sadəcə dediklərinə deyil, eyni zamanda necə davrandığına da baxırlar. Səs tonu, mimikası, göz kontaktı – hamısı uşaq üçün bir mesaj daşıyır. Empatiya göstərən, dinləyən, şagirdə zaman ayıran müəllim uşağın məktəblə bağlı təcrübəsini müsbət şəkildə formalaşdırır. Eyni zamanda müəllim, valideyn üçün də bir yol göstərən, istiqamət verən bir bələdçidir. Bəzən valideynlər övladlarının öyrənmə prosesi ilə bağlı nəyi necə etməli olduqlarını bilməyə bilərlər. Bu zaman müəllimin yönləndirici rolu ortaya çıxır. Valideynə sadə, lakin təsirli tövsiyələr verərək evdəki öyrənmə mühitini gücləndirmək mümkündür. Uşaq eyni dili həm evdə, həm məktəbdə eşidirsə, o zaman daha rahat inkişaf edir və özünü daha güvənli hiss edir.

Şagirdin Yeri və Mövqeyi: Uzun illər ərzində təhsil sistemi şagirdi əsasən passiv iştirakçı kimi görüb. Yəni müəllimin dediyini diqqətlə dinləyən, verilən tapşırıqları icra edən və qaydaları pozmadan yerinə yetirən bir fərd kimi yanaşılıb. Bu model uzun müddət dəyişməz olaraq qalsa da, son dövrlərdə artıq bu yanaşmanın öyrənməyə olan təsirləri və çatışmazlıqları daha aydın şəkildə görünməyə başlayıb. Çünki passiv şagird modeli, fərdi düşüncəni, təşəbbüsü və öyrənməyə qarşı daxili motivasiyanı zəif saxlayırdı. Müasir təhsil yanaşmasında isə şagird artıq sadəcə "dinləyici" deyil, öyrənmə prosesinin mərkəzində dayanan aktiv iştirakçıdır. İndi müəllimin əsas məqsədi yalnız bilik ötürmək deyil, həm də şagirdin düşünməsini, sorğu aparmasını və müstəqil şəkildə nəticəyə gəlməsini təşviq etməkdir. Artıq sinif otaqları bir növ dialoq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı öyrənmə mühitinə çevrilməlidir. Xüsusilə ibtidai sinif yaşında olan uşaqlar artıq ətraflarında baş verənləri qavramağa, suallar verməyə, fikirlərini ifadə etməyə başlayırlar. Onlar bir tərəfdən öyrənmək istəyirlər, digər tərəfdən isə hiss edirlər ki, bu prosesdə onların da söz haqqı var. Bu mərhələdə uşağın fikirlərinə dəyər verilməsi, onun qərarların formalaşmasında, az da olsa, iştirak etməsi onun özünü daha güvənli hiss etməsinə gətirib çıxarır. Tədqiqatlar da göstərir ki, şagird nə qədər çox öyrənmə prosesinə cəlb olunursa, onun təhsilə olan marağı və məsuliyyət hissi də bir o qədər artır. Uşağın məktəbdə özünü "eşidilən", "dəyərləndirilən" biri kimi hiss etməsi onun həm özünə inamını möhkəmləndirir, həm də sosial münasibətlərini gücləndirir. Şagirdin bu üçtərəfli əməkdaşlıq modelində aktiv iştirak formaları dərslərdə sərbəst fikir bildirmək, öz nailiyyətləri və çətinlikləri barədə danışmaq, öz təhsilinə məsuliyyətlə yanaşmaq, ev tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirmək, dərsə hazır gəlmək, valideyn və müəllim arasında körpü olmaq kimi müxtəlif şəkildə özünü göstərə bilər (Goodall, Janet & Montgomery, Caroline, 2014).

Əgər şagird bu prosesdə yalnız tapşırıqları yerinə yetirən, heç bir sual verməyən və sadəcə başını aşağı salıb çalışan biri kimi qalırsa, bu, onun uzunmüddətli inkişafına mane ola bilər. Passivlik uşağın həm öyrənməyə qarşı marağını azaldır, həm də öz fikrini ifadə etmə qabiliyyətini zəiflədir. Halbuki aktiv və iştirakçı bir yanaşma, uşağın məktəbi sevərək qəbul etməsinə, daha uğurlu nəticələr göstərməsinə və sağlam psixoloji inkişafına zəmin yaradır. Bu baxımdan, müəllim və valideyn birlikdə çalışaraq uşağın fikrini dinləməyi, onu ciddiyə almağı və təhsil prosesinə daha fəal şəkildə qoşmağı qarşılıqlı məqsəd halına gətirməlidirlər. Uşağa "sənin fikrin bizim üçün önəmlidir" mesajı verildikdə, o özünü təkcə müşahidəçi və ya icraçı yox, həm də bu əməkdaşlığın mühüm bir iştirakçısı kimi hiss edir. Bu isə yalnız öyrənməni deyil, bütövlükdə şəxsiyyət inkişafını da dəstəkləyən bir yanaşmadır.

Əlaqə Formaları və Kommunikasiya Mexanizmləri:

Valideyn, müəllim və şagird arasında güclü ünsiyyətin qurulması yalnız bu tərəflərin niyyətindən və istəyindən asılı deyil. Əlaqənin necə və hansı vasitələrlə qurulduğu da bir o qədər önəmlidir. İbtidai sinif mərhələsində bu ünsiyyətin həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yollarla təşkili və davamlılığı uşağın məktəb həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər yarada bilir. Bu cür ünsiyyət yalnız informasiya ötürmək üçün deyil, həm də qarşılıqlı etimad və əməkdaşlıq mühiti formalaşdırmaq üçün vacibdir.

Rəsmi (formal) ünsiyyət formalarına valideyn iclasları, rəsmi məktublar və bildirişlər, qiymətləndirmə jurnalları və gündəliklər, direktorla görüşlər aiddir. Rəsmi ünsiyyət forması nizamlı və sistemli olsa da, çox vaxt emosional yaxınlıqdan uzaq olur. Bu da tərəflər arasında daha dərin, səmimi əməkdaşlıq qurulmasına maneə törədə bilər.

Qeyri-formal ünsiyyət formalarına telefon zəngləri və mesajlaşma, gündəlik və ya həftəlik şifahi geribildirimlər aiddir. Qeyri-formal ünsiyyət isə müəllimlə valideyn arasında daha səmimi, gündəlik və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan münasibət qurmağa imkan verir. Bu cür ünsiyyət çox zaman rəsmi qaydalarla tənzimlənmir, lakin onun təsiri çox vaxt daha dərin və davamlı olur. Burada etik çərçivələrə diqqət yetirilməlidir. Müəllimin şəxsi

həyatına müdaxilə etmədən, peşəkar sərhədləri qorumaq həm münasibətlərin keyfiyyətini qoruyur, həm də qarşılıqlı hörməti saxlayır (Hornby, 2011).

Rəqəmsal Texnologiyaların Rolu:

Son illərdə – xüsusilə pandemiya dövründə – təhsildə rəqəmsal texnologiyalar müəllim, valideyn və şagird arasında ünsiyyəti yeni bir mərhələyə daşıdı. Onlayn vasitələrin istifadəsi ünsiyyəti yalnız əlçatan və sürətli etmədi, eyni zamanda daha şəffaf və izlənilə bilən hala gətirdi. Məktəblərdə ən çox istifadə olunan rəqəmsal vasitələrə E-məktəb sistemləri, Zoom, Google Meet, Microsoft Teams, Google Classroom, Moodle və digər LMS sistemləri aiddir. Bütün bu texnoloji imkanlar valideynin təhsil prosesində daha aktiv iştirakçı olmasına şərait yaradır. Lakin bu imkanlardan hər kəs eyni şəkildə yararlana bilmir. Bəzi ailələrdə texniki biliklərin məhdudluğu, internetə çıxış problemi, texnologiyadan istifadəyə qarşı tərəddüdlər bu prosesə əngəl ola bilir. Ona görə də bu yanaşmalar tətbiq olunarkən ailələrin fərqli imkan və şəraitləri nəzərə alınmalı, ehtiyacı olan valideynlərə dəstək mexanizmləri yaradılmalıdır (Borup, Jered; West, Richard E., 2014).

Effektiv Əməkdaşlıq Modelləri:

İbtidai təhsildə uğurlu nəticə əldə etmək üçün valideyn, müəllim və şagird arasında əlaqənin təkcə mövcud olması kifayət deyil – bu əlaqənin sistemli, davamlı və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan şəkildə qurulması əsas şərtdir. Belə bir əlaqə modeli uşağın həm akademik uğuruna, həm də psixososial inkişafına birbaşa təsir göstərir. Son illərdə bir çox ölkələrdə bu istiqamətdə müxtəlif əməkdaşlıq modelləri hazırlanaraq tətbiq edilib və bu modellər müxtəlif cəmiyyətlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq adaptasiya olunub. Bu modellərdə ümumi cəhət isə uğurlu əməkdaşlıq, qarşılıqlı etimad, birgə məsuliyyət və daimi ünsiyyət üzərində qurulmalıdır (Epstein, 2001; Hornby, 2011).

Epsteinin Ailə–Məktəb Əməkdaşlığı Modeli:

Amerikalı tədqiqatçı Joyce Epstein valideyn-məktəb münasibətlərinə yanaşmada önəmli bir çərçivə təqdim edir. Bu struktur, valideyni sadəcə nəzarətçi və ya müşahidəçi deyil, bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi nəzərdən keçirir. Bu model sadə, lakin çevik yanaşması ilə fərqli təhsil mühitlərində uğurla tətbiq olunur. Əsas fikir ondan ibarətdir ki, məktəb və ailə bir-birini tamamlayan iki sütundur – biri olmadan digərinin funksiyası yarımçıq qalır.

Finlandiya Təcrübəsi:

Finlandiya təhsil sistemi son illər bütün dünyada nümunə kimi göstərilir. Burada məktəb-valideyn münasibətləri “partnyorluq” prinsipinə əsaslanır. Yəni valideyn və müəllim uşaq üçün ortaq məsuliyyət daşıyır və qərarları da birgə qəbul edirlər. Finlandiya məktəblərində müəllim valideynlə yalnız akademik məsələləri deyil, eyni zamanda uşağın emosional vəziyyətini də açıq şəkildə müzakirə edir. Bu yanaşma uşağın özünü həm məktəbdə, həm də evdə təhlükəsiz və dəyərli hiss etməsinə kömək edir.

Yerli Kontekstdə Tətbiq İmkanları:

Azərbaycanda son illərdə məktəblərdə bir sıra pozitiv təşəbbüslər həyata keçirilməyə başlayıb. Açıq dərslər, valideyn seminarları, elektron jurnallar, məktəb tədbirlərində valideyn iştirakının təşviqi və s. kimi fəaliyyətlər təhsil mühitində müsbət dəyişikliklərə zəmin yaradır. Ancaq bu fəaliyyətlər çox vaxt sistemli yanaşmadan uzaq, fərdi müəllimlərin təşəbbüsünə bağlı şəkildə həyata keçirilir və məktəbdən məktəbə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Araşdırmalar göstərir ki, məktəbdə belə əməkdaşlıq mədəniyyəti formalaşdıqda, şagirdlər özlərini daha təhlükəsiz, motivasiyalı və məktəbə bağlı hiss edirlər. Bu isə nəticə etibarilə daha yüksək akademik nəticələrə və müsbət davranış formalaşmasına səbəb olur.

İbtidai Təhsildə Əməkdaşlığın Qarşısında Duran Çətinliklər və Onların Həlli Yolları

Valideyn–müəllim–şagird əməkdaşlığı nəzəri cəhətdən nə qədər ideal və vacib görünsə də, real məktəb mühitində bu münasibətləri qurmaq və qorumaq bəzən asan olmur. Praktikada müxtəlif sosial, psixoloji və təşkilati problemlər ortaya çıxır. Amma bu

çətinliklər qətiyyən həllolunmaz deyil. Əsas məsələ onları doğru tanımaq və çevik yanaşmalarla aradan qaldırmaqdır.

Ən çox rast gəlinən çətinliklərdən biri valideynlərin məktəb həyatına az qoşulmasıdır. Bir çox valideyn övladının təhsilini tam şəkildə məktəbin öhdəsinə buraxır. İş həyatının gərginliyi, evdəki məsuliyyətlər, bəzən isə sadəcə psixoloji uzaqlıq onların prosesdən geri qalmasına səbəb olur. Bu da uşağın məktəbə münasibətinə dolayısı ilə təsir göstərir. Digər tərəfdən, bəzi valideynlər sadəcə özlərinin məktəb təcrübələrinə əsaslanaraq təhsilin müasir tələblərindən xəbərsiz olurlar. Bəziləri isə özlərini müəllim və ya məktəb həyatında rol sahibi hesab etmədikləri üçün bir növ "kənardan izləyici" mövqeyində dayanırlar. Əməkdaşlıq adətən qarşılıqlı inam və hörmət üzərində qurulmalıdır. Əməkdaşlığın təməlində anlayış və məlumatlılıq dayanır. Bu səbəbdən valideynlər üçün qısa, anlaşıqlı, sadə dildə təqdim olunan təlimlər və seminarlar hazırlanmalıdır. Bu materiallarda valideynin təhsildəki rolu, uşağın öyrənməsinə necə dəstək ola biləcəyi, müəllimlə düzgün ünsiyyətin yolları göstərilməlidir. Bu işdə psixoloq, sinif rəhbəri və məktəb rəhbərliyi birlikdə iştirak etməlidir.

Araşdırmalar da göstərir ki, əməkdaşlığın gücləndirilməsi təkcə fərdi təşəbbüslərlə deyil, məktəb səviyyəsində strateji yanaşma ilə mümkündür. “School–Family Collaboration: A Case Study in Azerbaijan” adlı tədqiqatın nəticələri də bu fikri dəstəkləyir. Bu araşdırma Bakı məktəblərində müəllim-valideyn münasibətlərində bəzən yalnız hesabat və formal iclasların ön planda olduğunu, lakin səmimi və məqsədyönlü ünsiyyətin çox zaman çatışmadığını göstərir. Müəlliflər bu problemi şəxsi münasibətlərin yoxluğu və maarifləndirici dəstəyin azlığı ilə izah edirlər və daha sistemli yanaşmaların tətbiqini təklif edirlər. İbtidai təhsil mərhələsində qurulan bu əməkdaşlıq modeli təkcə bir tədris ili üçün deyil, uşağın gələcək məktəb və cəmiyyət həyatına qoyulan əsaslı bir təməldir. Bu təməli möhkəm qurmaq üçün isə tərəflər – valideyn, müəllim və şagird – hər biri öz üzərinə düşəni bilməli və məsuliyyətlə yerinə yetirməlidir (Alizadə, G., və Bilgin-Aksu, M., 2021).

ƏDƏBİYYAT

1. Alizadə, G., və Bilgin-Aksu, M. (2021). Məktəb–ailə əməkdaşlığı: Azərbaycan nümunəsi üzrə tədqiqat. Electronic Turkish Studies, 16(3), 31–45.
2. Hornby, Garry — Parental Involvement in Childhood Education: Building Effective School-Family Partnerships (Springer, 2011).
3. Goodall, Janet & Montgomery, Caroline — “Parental involvement to parental engagement: a continuum.” Educational Review, Vol. 66, No. 4 (2014).
4. Borup, Jered; West, Richard E.; Graham, Charles R.; Davies, Randall S. — “The adolescent community of engagement framework: A lens for research on K-12 online learning.” Journal of Technology and Teacher Education, 22(1): 107-129, 2014.
5. Epstein, J. L. (2001). School, family, and community partnerships: Preparing educators and improving schools.

VALİDEYN-MÜƏLLİM-ŞAGİRD ÜÇBUCAĞINDA KOMMUNİKASİYA: İBTİDAİ TƏHSİLDƏ EFFEKTİV ƏMƏKDAŞLIQ MODELLƏRİ

Muradova Zəhra

XÜLASƏ

Bu məqalədə ibtidai təhsildə valideyn, müəllim və şagird arasında formalaşan qarşılıqlı əlaqənin təhsilin keyfiyyətinə təsiri araşdırılır. Əsas məqsəd bu üç tərəf arasında səmərəli kommunikasiya və əməkdaşlığın uşağın inkişafına necə təsir etdiyini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırma göstərir ki, ailə və məktəb arasında qurulan güclü əməkdaşlıq uşağın motivasiyasını və öyrənmə nəticələrini artırır. Müəllimin açıq ünsiyyət tərzi və valideynin təhsildə fəal iştirakı şagirdin psixoloji və sosial inkişafını dəstəkləyir. Məqalədə həmçinin kommunikasiya problemləri və onların həlli yolları müzakirə edilir.

КОММУНИКАЦИЯ В ТРЕУГОЛЬНИКЕ РОДИТЕЛЬ-УЧИТЕЛЬ-УЧЕНИК: ЭФФЕКТИВНЫЕ МОДЕЛИ СОТРУДНИЧЕСТВА В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Мурадова Захра

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается влияние взаимодействия родителей, учителей и учащихся на качество образования в начальной школе. Основная цель — определить влияние эффективного общения и сотрудничества между этими тремя сторонами на развитие ребёнка. Исследования показывают, что тесное сотрудничество семьи и школы повышает мотивацию детей и улучшает их успеваемость. Открытый стиль общения учителей и активное участие родителей в образовательном процессе способствуют психологическому и социальному развитию учащихся. В статье также рассматриваются проблемы общения и пути их решения.

COMMUNİCATİON İN THE PARENT-TEACHER-STUDENT TRİANGLE: EFFECTİVE COLLABORATION MODELS İN PRİMARY EDUCATİON

Muradova Zahra

SUMMARY

This article examines the impact of interactions between parents, teachers, and students on the quality of education in primary schools. The main objective is to determine the impact of effective communication and cooperation between these three parties on child development. Studies show that close cooperation between families and schools increases children's motivation and improves academic performance. Teachers' open communication style and active participation of parents in the educational process contribute to the psychological and social development of students. The article also discusses communication problems and ways to solve them.

MİLLİ QİYMƏTLƏNDİRMƏ TƏHSİLİ ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN APARILAN TƏDQİQATDIR

p.ü.f.d. Hüseynova Cəmilə Sabir qızı
BDU-nun Pedaqogika kafedrasının müəllimi
axundovacmil@gmail.com

Açar sözlər: milli qiymətləndirmə, şagird nailiyyətləri, təhsil sistemi, kurikulum
Ключевые слова: Национальная оценка, Учебные достижения, Система образования, Учебные программы (куррикулум)
Keywords: National assessment, Student achievement, Education system, Curriculum.

Şagird nailiyyətlərinin yoxlanması üçün milli qiymətləndirmə tədqiqatlarının həyata keçirilməsi təhsil siyasətində önəmli yer tutur. Milli qiymətləndirmə təhsili öyrənmək üçün aparılan tədqiqatdır və bu tədqiqatın məqsədi ayrı-ayrı şagirdlərin imtahan nəticələrini öyrənmək deyil, ümumilikdə təhsilə qiymət verməkdir. Milli qiymətləndirmədə təhsillə bağlı bütün amillər tədqiqata cəlb edilir, şagird ana dili və riyaziyyat fənləri üzrə verilən suallarla yanaşı, onun təhsilə münasibətini, yaşadığı mühitin təhsilə təsirini öyrənən sorğulara da cavab verir. Geniş və ətraflı təhlil aparmaq məqsədilə tərtib olunan sorğu kitabçaları həmin şagirdlərin valideynləri, fənn müəllimləri və təhsil aldıqları məktəb direktorları üçün də hazırlanır. Nəticədə təhsilə təsir edən bütün amillər ən xırda təfərrüatına qədər təhlil edilmək imkanı qazanır.

Bu təcrübədən ilk dəfə Amerika federal hökuməti 1969-cu ildə ölkədə şagirdlərin nailiyyətlərinin təhsil standartlarına uyğunluğunu öyrənmək üçün istifadə etmiş və sonrakı illərdə fənn üzrə təlim standartlarının hazırlanmasında, təkmilləşdirilməsində milli qiymətləndirmənin göstəriciləri nəzərə alınmışdır. Bu təcrübənin səmərəliliyi onun daha geniş yayılmasına və digər ölkələrdə də müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmasına gətirib çıxardı. Hazırda dünyanın əksər ölkələrində milli qiymətləndirmə tədqiqatları həyata keçirilir.

Məlumdur ki, təhsil standartlarının hazırlanmasında təhsilalanların fənlərin məzmununa dair bilik və bacarıqlarını nə dərəcədə reallaşdıra bilməsini müəyyənləşdirmək çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təhsil standartlarına qoyulan tələb təhsilalanların potensial imkanlarını aşmamalıdır, eyni zamanda bu imkanlardan da aşağı olmamalıdır. Bu baxımdan, təhsilə qoyulan tələblə şagirdlərin potensial imkanlarının uyğunluğunu yoxlamaq üçün ən optimal yol milli qiymətləndirmənin aparılmasıdır.

Təhsilin bir səviyyəsindən digərinə keçid zamanı, yəni 4 və 9-cu siniflərdə aparılan milli qiymətləndirmədə ölkədə təhsil alan bütün şagirdlərin iştirakı mütləq deyil. Çünki bu qiymətləndirmədə şagirdlərin seçimi kəmiyyətə görə deyil, digər parametrlərə əsasən aparılır. Seçilən məktəblər yerləşdiyi əraziyə, tipinə, statusuna görə müəyyənləşdirilir. Milli qiymətləndirməyə cəlb edilən məktəblər həm ölkə paytaxtını, paytaxtın mərkəzini və şəhər ətrafını, bütün bölgələri və ucqar dağ kəndlərini təmsil etməklə tipinə görə ibtidai, əsas və orta məktəblərini, lisey, gimnaziya və internatları əhatə edir. İndiyə qədər Azərbaycanda aparılan milli qiymətləndirmə seçmə üsuluna əsaslanıb.

Eyni zamanda dünyada seçim etmədən ölkənin bütün məktəblərini əhatə edən milli qiymətləndirmə aparmaq təcrübəsi də var. Ölkənin bütün məktəblərinin 9-cu siniflərində ana dili və riyaziyyat fənləri üzrə mərkəzləşdirilmiş qaydada yoxlama və buraxılış imtahanlarının keçirilməsi belə bir təcrübənin Azərbaycanda yalnız 4-cü siniflərdə reallaşdırılmasını tələb edir. Qeyd edək ki, 2013-cü ildə ibtidai təhsil səviyyəsinin sonunda (4-cü sinifdə) bütün ölkədə milli qiymətləndirmənin aparılması nəzərdə tutulur.

Həmin ildə fənn kurikulumlarının tətbiq olunduğu siniflərin ibtidai təhsil səviyyəsini başa vurması milli qiymətləndirmənin aparılmasının əhəmiyyətini daha da artırır.

Təhsil Sektorunun İnkişafı üzrə II layihə çərçivəsində milli qiymətləndirmə 2009-cu il 12-28 may tarixlərində respublikanın seçilmiş 216 məktəbində həyata keçirildi. Məktəblərin və şagirdlərin seçimi üçün istifadə olunan məlumatlar Təhsil Nazirliyinin məlumat bazasından götürülərək xüsusi kompüter proqramına yerləşdirildi. Həmin məlumatlar aşağıda göstərilən prinsiplər əsasında yığıldı:

- İqtisadi regionlar;
- İqtisadi regionlara daxil olan rayonlar;
- Hər rayondakı orta, əsas və ibtidai məktəblərin sayı;
- Məktəbdəki 4-cü və 9-cu siniflərin sayı;
- Məktəblərin Azərbaycan bölməsinin 4 və 9-cu siniflərində təhsil alan şagirdlərin sayı;
- 4-cü və 9-cu siniflərdə dərs deyən ana dili və riyaziyyat müəllimlərinin sayı.

Tədqiqatda 4-cü və 9-cu siniflər üzrə 11 822 nəfər iştirak etdi.

Seçim edilərkən müəyyən meyarlar əsas götürüldü. Bu prosesdə şagirdlər ilkin olaraq oğlan qız, şəhər və kənd kriteriyaları üzrə bölündülər.

Tədqiqat üçün məqsədli olaraq bəzi meyarlar da müəyyən edildi. Məsələn, Dünya Bankı tərəfindən Təhsilin İnkişafı üzrə İkinci Layihə çərçivəsində respublikanın bir sıra ümumtəhsil məktəblərinin kitabxanalarının zənginləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu siyahıda olan məktəblərin içərisindən də müəyyən sayda məktəblər hədəf qrupu kimi tədqiqata cəlb edildi və həmin məktəblərin şagirdləri ilə də tədqiqat aparıldı. Məqsəd həmin məktəblərdə mövcud vəziyyəti bilmək və növbəti milli qiymətləndirmələr zamanı kitabxanaların təkmilləşdirilməsinin şagirdlərin nailiyyətlərinə necə təsir etdiyini öyrənməkdir.

Milli qiymətləndirmə tədqiqatlarının uğurla həyata keçirilməsi üçün ən vacib şərtlərdən biri həqiqiliyin və etibarlılığın tələblərini ödəyən qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanmasıdır. Qiymətləndirmənin həqiqiliyi onun məqsədinin birbaşa hədəfə yönəlməsi, yəni ölçmək istədiyimizi ölçməyimizdir.

Etibarlılıq isə qiymətləndirmə vasitələrinin tam bu məqsədə yönəldiyini müəyyən edir. Məsələn, biz şagirdin riyazi bilik və bacarığını ölçmək istədiyimiz halda, tapşırığın şərtini şagirdin başa düşə bilməyəcəyi tərzdə yazsaq, məqsədə nail ola bilmərik.

Bu şərtləri əsas tutaraq tədqiqat keçirmək üçün qiymətləndirmə vasitələri hazırlandı və bir neçə məktəbdə ilkin sınaqdan keçirildi. Bu sınağı keçirməkdə məqsəd testlərin ağırlıq səviyyəsini düzgün müəyyənləşdirmək idi. İlkin sınağın nəticələri göstərdi ki, qiymətləndirmə vasitələri tədqiqatın əsas tələblərinə cavab verir.

4-cü siniflər üzrə isə 6041 nəfər şagirdin 64,9%-i ana dilindən, 75%-1 riyaziyyatdan sualların 20%-indən çoxuna düzgün cavab verib.

9-cu siniflər üzrə 5781 nəfər şagirdin 54%-i ana dilindən, 46.6%-i riyaziyyatdan sualların 20%-indən çoxuna düzgün cavab verib.

4-cü və 9-cu siniflərin şagirdləri, həmin siniflərdə dərs deyən ana dili və riyaziyyat müəllimləri, məktəb direktorları və valideynlər üçün hazırlanmış anket sorğularının təhlili milli qiymətləndirmənin ən maraqlı mərhələsidir.

Şagird üçün sorğu anketində onun ailə şəraiti, məktəbdənkənar fəaliyyəti, təhsilə, ana dili və riyaziyyat fənlərinə, müəllimlərə, dərslərə, dostlarına, məktəbin şəraitinə münasibəti, məktəbin onun üçün əhəmiyyəti haqqında suallar verilmişdir.

Müəllimlər üçün sorğuya onların yaşı, pedaqoji stajı, tahsili və iş təcrübəsi, istifadə etdiyi təlim və qiymətləndirmə metodları barədə suallar daxil edilmişdir.

Məktəb direktoru ilə sorğunun aparılmasında məqsəd tədris şəraitinin, məktəbin daxili qaydalarının şagirdlərin nailiyyətlərinə təsirini öyrənməkdir.

Valideynlərlə sorğu keçirməkdə məqsəd şagirdlərin valideynlərinin müəyyən hissəsinin cavablarını övladlarının nəticələri ilə qarşılaşdıraraq təhlil aparmaq və ailə mühitinin şagirdin nailiyyətinə təsirini öyrənməkdir.

Testlərdə iştirak edən 11822 nəfər şagird, 216 məktəb direktoru, həmin məktəblərdə işləyən 600 nəfərdən çox ibtidai sinif, ana dili və riyaziyyat müəllimi, 2000 nəfərdən çox valideyn sorğu anketinə cavab vermişdir.

Şagird sorğusunun nəticələrinə görə, şəhər və kənd məktəblərinin hər iki sinif üzrə şagirdlərinin nailiyyət səviyyəsi arasında fərqlər var və yüksək nəticə şəhər məktəblərinə məxsusdur. Şəhər məktəblərində şagirdlərin yüksək nəticələri məktəblərin texniki təchizatının daha yaxşı səviyyədə olması, yüksək səviyyəli müəllim kadrlarının şəhər məktəblərində toplanması ilə izah oluna bilər. Valideynləri tərəfindən qayğı ilə əhatə olunan və təhsili üçün normal şərait yaradılan şagirdlərin nəticələri müxtəlifdir. Belə şagirdlərin 76%-i hər iki fənnə ciddi yanaşdığını və gələcək həyatlarında bu fənlərin əhəmiyyətini başa düşdüklərini göstərirlər. IX sinif şagirdlərinin 60%-i ev təsərrüfatının idarə olunmasında valideynlərinə kömək etdiklərini göstərib ki, bunlar da əsasən kənd məktəbliləridir. Bu şagirdlərin əksəriyyəti vaxt azlığından dərslərə diqqət yetirə bilmədiklərini bildirib. Buna baxmayaraq, həmin şagirdlərin 30%-i suallara yaxşı cavab verib. Şagirdlərin riyaziyyatı sevməsi onların nəticələrinə müsbət təsir göstərir. Riyaziyyatı çox sevən şagirdlərin 50,4%-i, riyaziyyatı heç sevməyən şagirdlərin isə 39,1%-i yaxşı nəticə göstərib. Şagirdlərin ana dili fənninə münasibəti onların nəticələrində hiss olunmur. Belə ki, şagirdlərin 71,7%-i ana dilini sevmədiyini göstərsə də, onların 65 %-i sualların 20%-nə düzgün cavab verib. Dərs oxumaq üçün sakit guşəsi, kompüteri, kalkulyatoru və digər ləvazimatları olan 4-cü sinif şagirdlərinin nəticələri digərlərinə nisbətən yüksək olub. Suallara yaxşı cavab verən 9-cu sinif şagirdlərinin 72,8%-nin dərs oxumaq üçün sakit guşəsi, kompüteri, kalkulyatoru və digər vəsaitləri var.

Müəllimlərin sorğusundan aydın olmuşdur ki, ibtidai siniflərdə dərs deyən müəllimlərin çoxu gənc və orta yaşlı mütəxəssislərdir. 4-cü sinif müəllimlərinin

62%-i, 9-cu sinif müəllimlərinin 56% -i 20-50 yaş arasındadır. Müvafiq olaraq yaşı 70-dən çox olan müəllimlər 9% və 10% təşkil edir. Hər iki sinifdə orta yaşlı müəllimlərin şagirdlərinin nailiyyətləri digərlərindən yüksəkdir. 9-cu sinif müəllimlərinin 70%-i şagirdlərinin dərslərdə onların köməyi olmadan, sərbəst işlədiyini bildirir. Müəllimlər əsasən şagirdlərin fərdi şəkildə işləməsinə üstünlük verir. Qeyd edək ki, kiçik qruplarla tez-tez iş aparan müəllimlərin şagirdləri sorğulara daha aydın və əhatəli cavab verib. Bu, şagirdlərin məsələyə yaradıcı yanaşmasından irəli gəlir.

Məktəb direktorlarının cavablarından belə qənaətə gəlmək olar ki, tədrisin vəziyyətinin yaxşılaşmasına mane olan əsas amil bacarıqlı müəllimlərin çatışmazlığı və texniki təlim vasitələrinin tələblərə uyğun olmamasıdır. Məktəb direktorlarının 97%-i dərsləri mütəmadi olaraq müşahidə etdiyini göstərir və müəllimlərin öz üzərində çalışması üçün onlara tövsiyələr verdiyini göstərir. Lakin təəssüf ki, bu deyilənlərin şagirdlərin nəticələrinə təsiri hiss olunmur.

Eyni zamanda valideynlərin təhsil səviyyəsinin də şagirdlərin nəticələrinə təsiri olmadığı görünür. Belə ki, 4-cü sinif şagirdlərinin valideynlərinin təxminən 40%-i orta, 29%-i orta-ixtisas və təxminən 28%-i ali təhsillidir. 9-cu sinif şagirdlərinin valideynlərinin təxminən 37%-i orta, 29%-i orta-ixtisas və təxminən 32%-i ali təhsillidir. Lakin bu göstəricilər şagirdlərin nəticələrinə əhəmiyyətli təsir etməmişdir.

2009-cu ildə seçmə yolu ilə aparılan Milli qiymətləndirmənin nəticələri aşağıdakı məsələləri aktuallaşdırır.

1. Bu nəticələrdən ümumi orta və tam orta təhsil səviyyəsi üçün fənn kurikulumlarının hazırlanması prosesində istifadə edilməli, biliyin bacarığa çevrilməsini təmin etmək

məqsədilə dərsliklərdə verilən oxu və anlama bacarıqlarını inkişaf etdirən mətnlərin və bu yönümlü qiymətləndirmə vasitələrinin sayı artırılmalıdır.

2. Ana dili fənni üzrə dərsliklərdə oxu bacarıqlarının inkişafına kömək edən, riyaziyyat fənni üzrə dərsliklərdə məntiqi təfəkkür tələb edən tapşırıqlara geniş yer verilməlidir.

3. Həndəsə fənninin tədrisi vəziyyəti yaxşılaşdırılmalıdır.

4. Təcrübəli müəllimlərin şagirdlərinin testlərdə daha yaxşı nəticələr göstərdiyini nəzərə alaraq, 5 ilə qədər pedaqoji iş stajına malik olan müəllimlərin ixtisasartırma kurslarına cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

5. Yeni qiymətləndirmə qaydaları ilə işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün fənn müəllimləri təlim kurslarına cəlb edilməlidir.

6. Ailədə uşaqların təhsilinə mane olan amilləri aradan qaldırmaq məqsədilə məktəb-valideyn əlaqələri gücləndirilməli və RTŞ-lar tərəfindən bu məsələdə kənd məktəblərinə xüsusi diqqət yetirilməli, məktəb direktorlarının müəllimlərə metodiki kömək göstərmək sahəsində və şagirdlərin fəallığının artırılmasına yönəlmiş fəaliyyəti gücləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. L.Qasımova, V.Mahmudov, X.Seyidov. Monitorinq və qiymətləndirmənin ölçülər nəzəriyyəsi.
2. L.Qasımova, R.Mahmudova. Pedaqogika
3. M.İsmixanov, R.Bəxtiyarova. Məktəbin idarə edilməsi
4. M.İsmixanov, S.Vəliyeva, E.Mollayeva. Təhsilin əsasları

MİLLİ QİYMƏTLƏNDİRMƏ TƏHSİLİ ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN APARILAN TƏDQİQATDIR

Cəmilə Hüseynova

XÜLASƏ

Milli qiymətləndirmə təhsil sisteminin vəziyyətini və şagird nailiyyətlərinə təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək üçün aparılan tədqiqatdır. 2009-cu ildə Azərbaycanda keçirilən tədqiqat göstərmişdir ki, şəhər şagirdləri daha yüksək nəticə göstərir, dərs şəraiti və müəllim təcrübəsi nailiyyətlərə təsir edir. Nəticələr kurikulumun, dərsliklərin və müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsinin vacibliyini ortaya qoyur.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ОЦЕНКА — ЭТО ИССЛЕДОВАНИЕ, ПРОВОДИМОЕ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Джамиля Гусейнова

АННОТАЦИЯ

Национальная оценка — это исследование, проводимое с целью изучения системы образования и факторов, влияющих на учебные достижения школьников. Исследование, проведённое в Азербайджане в 2009 году, показало, что учащиеся городских школ демонстрируют более высокие результаты, а условия обучения и опыт учителей существенно влияют на успеваемость. Полученные данные подчёркивают важность совершенствования учебных программ, учебников и повышения квалификации педагогов.

NATIONAL ASSESSMENT IS A STUDY CONDUCTED TO EXAMINE EDUCATION

Camila Huseynova

SUMMARY

National assessment is a study conducted to examine the state of the education system and the factors influencing student achievement. The study carried out in Azerbaijan in 2009 showed that urban students perform better, and learning conditions as well as teacher experience significantly affect outcomes. The results highlight the importance of improving curricula, textbooks, and teacher training.

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМА КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Тагиева Гамар Гусейнали кызы
доцент кафедры Педагогики
gamartagiyeva@gmail.com

Ключевые слова: патриотизм, национально-нравственные ценности, образование, педагогическая проблема
Açar sözlər: vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyər, tərbiyə, pedaqoji problem
Keywords: patriotism, national-moral value, education, pedagogical problem

Термин "патриот" впервые появился во время Французской революции 1789-1793 годов. Патриоты в то время утверждали, что являются солдатами гражданского дела, защитниками республики, а не предателями и предателями родины в лагере монархистов.

В толковом словаре В. И. Даля значенье этого слова объясняется следующим образом: патриот- любящий родину, фанатичный за страну, за отчизны. Моральное содержание этого понятия более ясно определено в философском словаре: Патриотизм (греч. РаШз - родина) - это своего рода психологически-политичсский принцип, своего рода социокультурное чувство, а его содержанием является влюблённость к Родине, преданность родине и горделивость за Родину. Сквозь века пронеслось стремление оградить интересы родины.

Что такое "патриотизм” и какого человека нельзя назвать патриотом? Патриотизм - это влюблённость к Родине, преданность Родине, устремление к интересам Родины и готовность оберегать родину любой ценой самопожертвования. Патриотизм - одна из устойчивых характеристик индивидуума, которая проявляется в его мировоззрении, нравственных эталонах и нормах поведения.Кроме того, она представляет собой значимую часть обще ствснного сознания, которая отразивасгся в коллективных эмоциях, чувствах и характеристиках, связанных с людьми, образом жизни, историей, цивилизацией, страной и основной системой ценностей. Патриотизм воплощается в поступках и поведениях человека. Он всегда конкретен и направлен на действительные цели. Он проистекает из любви к маленькой Родине и перерос в национально-патриотическую самоидентификацию. Патриотизм - это моральная основа самосохранения страны, и это важная внутренняя консолидация ресурсов для социального развития, активной! военной позиции и подготовки к служению Отчизне.

Быть патриотом и полнокровным гражданином - это прежде всего быть созидателем своего особняка, своей земли и интеллектуально грудиться на благополучие Родины.

Приняться патриотом - значит делить духовные и моральные ценности нашего народца, быть верным эталонам наших отцов и дедушек, понимать и обожать историю и цивилизацию этой страны.

Приняться патриотом - следовательно стать любящим племянником или дочерью, приняться хорошим отчимом или матерью, растить детей и правнуков, укреплять семьи.

Патриотизм распространяется на все сферы общественной жизни: идеологию, геополитику, право, цивилизацию, экономику, воспитание, экологию и т.д. Прежде всего, это выявляется в мыслях и эталонах.

Национальная концепция духовно интегрирует общество и создаёт предпосылки для его цельности.

Чувство патриотизма человека - это трудное целостное воспитание, которое сочетает в себе систему знаний о своих генных корнях, осознание окружающих социокультурных реалий, закономерностей и перспектив становления, подготовку к поэтической деятельности и самозащиту Родины как основой мотивации жизни в дискурсе собственных будущностей.

В структуре патриотического сознания нельзя выделить обилие взаимосвязанных подуровней: логическое постижение, эмоциональная саморегуляция и ценностная семантика.

Логический когнитивный элемент сознания охватывает сфера человеческого мышления. С подмогой мышления человек выбегает за пределы данных плотского опыта и входит в значительные характеристики объектов. Основой целью формирования этого подуровня патриотического сознания является развитие мышления и обслуживание мировоззренческого слоя в структуре личности. На этом уровне впечатан фундамент общей патриотической личности, что отражено на четвертом уровне. Особенностью патриотического сознания первого подуровня является то, что оно фокусируется на настоящем и ищет духовные и мировоззренческие корни азербайджанских этнографических традиций и героических фактов. На основе общих определений и операций логического мировосприятия человек приобретает миропонимание и общекультурные знания о своей Отчизне, прошлом и настоящем и сознает свое положение в обществе в этом дискурсе.

Второй уровень патриотического сознания связан с психоэмоциональной составляющей. Он представляет сфере личных и субъективных психофизиологических переживаний, мыслей и предчувствий. Формирование психоэмоционального ноля патриотического сознанья включает в себя эмоциональное состоянье индивида (стресс, предчуствис, опасность, бессмысленный навык) и эмоции (положительные и положительные).

Третий уровень структуры патриотического сознания обеспечен со смысловыми составляющими ценностями. Там воплощаются высшие мотивировки, духовные и нравственные эталоны, культурные и исторические ценности деятельности, поведения и взаимоотношений окружающего социального пространства. Этот подуровень развивается на основе вторых двух: приобретенные познания закрепляются на ценностях через чуства как мотивирующую силу.

Азербайджанский патриотизм характеризуется гуманистической целенаправленностью белорусской патриотической мыслишки, религиозной терпимостью, несоблюдением законов, стремлением щества к стабильности и потребностями индивидуальной жизни, а также особой любовью к тамошней природе.

Воспитание взрослеющего поколения в сознательных согражданах и настоящих патриотах - это многообразный процесс, который охватывает рядок задач: воспитание влюблённости и привязанности к семьям, гимназиям, улицам и городам; становление чувства гордости за отчизну, уважение к природе, почтение к трудящимся и уважение к защитникам Отчизны; и интерес к явлениям общественной жизни, традициям и обычаям людей.

Решение этих проблем содействует правильному выбору учителями способов, приемов и форм националистического воспитания учащихся первоначальных классов.

Работа в гимназиях дает хорошую способность привить школьникам националистические качества и развить у них базовые опыты гражданского поведения. Преподавателя должны обеспечивать дискретность патриотического воспитания, соотноситься возрастным особенностям обучающихся младших классов и трудиться

вместе между школой и семьей. Школьный возраст наиболее подбегает для воспитания интереса к социокультурным явлениям и общим делам.

Патриотическое воспитание является неотъемлемой частью процесса воспитания всего народа, воображает собой систематическую и целенаправленную рг-деятельность государственных органов и социокультурных групп по воспитанию сограждан с высоким чувством интернационализма, верности Родине, боеготовности выполнять гражданские функции и конституционные обязательства. Оберегать интересы Родины.

Националистическое воспитание должно быть плановопредупредительным, систематическим и постоянным и является одним из приоритетных правлений национальной политики в сфере образовательной деятельности.

Задачей патриотического воспитания является развитие высокой уровни социальной активности, военной ответственности, а также воспитание граждан с отрицательными ценностями и качествами, которые может быть отражены в процессе самосовершенствования на благо Родины, упрочения страны, обеспечения ее жизненных интересов и устойчивого становления.

Руководствуясь принципами националистического воспитания, учителей умоляют помочь укрепить чувства азербайджанского патриотизма, приязни народов и религиозной толерантности.

Принципы патриотического воспитанья представляют собой взаимосвязанную и непротиворечивую систему, которой руководствуются преподавателя для обеспечения эффективной актуализации образовательных целей и сверхзадач, отражают содержание воспитания и воспитания в образовательной методике и подчиняются обязательным условьям, регулируемым обществом. Деятельность по патриотическому воспитанью образовательных и культурных госучреждений, общественных организаций, стимулирований массовой информации. В соответствии с принципом патриотического воспитания мы относим конструирование образования к

- Укреплять единение и целостность Республики Азербайджан
- Учитывать особенности разных групп населения (школьники, учащиеся младших классов средней школы, подростки, школьники, студенты, государственные служащие, солдаты, городские и сельские обитатели) в сфере образования
- Оказание мирному урегулированию антагонизмов и конфликтов
- Обеспечить равноправие прав человека и военных прав и свобод, безотносительно от расы, национальности, диалекта и религиозных убеждений
- Народность, гражданственность - сочетание интернационализма и общечеловеческого воспитания

Каждое поколение формирует общенациональную идентичность и открытость к ценностям других этнических подгрупп

- Защищать национальную цивилизацию, язык и традиции
- Обслуживание культурного взаимодействия между странами

Обеспечивать патриотическое воспитание

Нормативно-правовое обслуживание: совершенствование нормативно юридической базы, определение социокультурного и правового статуса националистического воспитания, а также ролей, местечек, задач и функций каждого государственного учреждения, ведомства и корпорации; создание базы националистического воспитания в системе воспитания.

Учебно-методическое обслуживание: формулировать учебные и дополнительные планы, организовывать и реализовать методы патриотического воспитанья; разрабатывать и совершенствовать конфигурации и методы патриотического воспитанья; обобщать результаты становления образования и методы внедрения инновации;

объединять прогрессивной педагогический опыт в стране и за рубежом для публикации словесности; пересматривать гуманитарные и общеобразовательные программы.

Информационная обеспечение: активно использовать компоненты патриотического воспитания в стимулированиях массовой информации.

Научно-теоретическое обеспечение: корпорация исследований в области патриотического воспитания и использование итогов в практической деятельности; осмысление руководящих принципов формирования и становления гражданской личности.

Управленческое обеспечение: подготовка экспертов, способных эффективно порешать задачи патриотического воспитанья граждан на уровне современных требований.

Финансово-экономическая поддержка: оказывать финансовую обеспечению реализации программ патриотического воспитания.

Государство управляется системой патриотического воспитанья и широко использует государственные учреждения.

Конечным итогом функционирования системы патриотического воспитания должен приняться подъем духа и цивилизации, укрепление национальной и общенациональной обороноспособности, а также стабильность экономики.

ЛИТЕРАТУРА

1.Г.В.Бороздина. Психология делового общения. М., 1998
2.Хрестоматия по педагогической психологии. // Сост.А.И. Красильников. М., 1995
3.С.К.Бондырева, Д.В.Колесов. Нравственность. Москва-Воронеж. 2006

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМА КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Тагиева Гамар

АННОТАЦИЯ

Патриотизм рассматривается как важная нравственно-социальная ценность, выражающая любовь к Родине, верность ей и готовность защищать её. В статье раскрываются исторические истоки понятия, его роль в формировании личности, а также логическая, эмоциональная и ценностная структура патриотического сознания. Особое внимание уделяется целям, задачам и принципам патриотического воспитания в Азербайджане, роли школы, семьи и общества. Патриотическое воспитание представляется как важный фактор национального единства, сохранения духовных ценностей и формирования гражданской позиции молодого поколения.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ
PEDAQOJİ PROBLEM KİMİ

Tağıyeva Qəmər

XÜLASƏ

Vətənpərvərlik insanın öz vətəninə sevgi, sədaqət və onu qorumağa hazır olması ilə xarakterizə olunan mühüm mənəvi-sosial dəyərdir. Məqalədə patriotizmin tarixi kökləri, şəxsiyyətin formalaşmasında onun rolu, psixoloji, emosional və dəyər yönümlü strukturu izah olunur. Həmçinin Azərbaycanda patriotik tərbiyənin məqsədləri, vəzifələri və prinsipləri açıqlanır; məktəb, ailə və cəmiyyətin bu prosesdəki rolu vurğulanır. Patriotik tərbiyə dövlətin ideoloji əsaslarından biri kimi milli birlik, mənəvi dəyərlərin qorunması, vətənə sədaqət və gələcək nəsillərin vətəndaş mövqeyinin formalaşdırılması üçün mühüm vasitə kimi təqdim edilir.

EDUCATION OF PATRIOTISM AS
A PEDAGOGICAL PROBLEM

Taghiyeva Gamar

SUMMARY

Patriotism is presented as an important moral and social value characterized by love for one’s homeland, loyalty, and readiness to defend it. The article explores the historical origins of the term, its role in shaping personality, and the logical, emotional, and value-based components of patriotic consciousness. It also outlines the goals, tasks, and principles of patriotic education in Azerbaijan, emphasizing the roles of schools, families, and society. Patriotic education is described as a key factor in strengthening national unity, preserving cultural values, and developing a responsible civic identity in the younger generation.

SOSİOLOGİYA, SOSİAL İŞ,

SOSİOLOJİ TƏDQİQATLARDA KONTENT-ANALİZ METODUNUN ELMİ PRİNSİPLƏRİ VƏ PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ

Məmmədli Nərmin İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
narminmammadli.contact@gmail.com

Açar sözlər: sənədlərin təhlili, kontent-analiz, metodologiya, empirik tədqiqat, empirik məlumat.
Ключевые слова: социология, анализ документов, контент-анализ, методология, эмпирическое исследование, социальная информация
Keywords: sociology, document analysis, content analysis, methodology, empirical research, social information.

Sosiologiya elmi insan cəmiyyətinin strukturunu, münasibətlər sistemini və sosial prosesləri öyrənən kompleks elmdir. Cəmiyyətin çoxşaxəli və dəyişkən təbiəti sosioloqları fərqli tədqiqat üsullarından istifadəyə təhrik edir. Statistik sorğular, müşahidə, müsahibə, eksperiment və sənəd təhlili kimi metodlar sosial hadisələrin müxtəlif tərəflərini dəyərləndirməyə imkan verir. Bu baxımdan, **sənədlərin təhlili** və onun bir forması olan **kontent-analiz** sosioloji metodologiyada xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki cəmiyyətin "öz izi"ni qoyduğu bütün yazılı və vizual materiallar sosial reallığın ifadəsidir [1].

Sənədlərin təhlili sosial elmlərdə iki istiqamətdə istifadə olunur: birincisi, empirik məlumat mənbəyi kimi, ikincisi isə müstəqil elmi analiz metodu kimi. Məsələn, dövlət hesabatları, qəzet məqalələri, təşkilatların daxili sənədləri, sosial media yazıları və ya tədris materialları sosial münasibətlərin, dəyərlərin və ideologiyaların formalaşmasını əks etdirir [2]. Bu sənədlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi sosioloqa cəmiyyətin mədəni, iqtisadi və siyasi dinamikasını dərk etməyə kömək edir. Krippendorffun qeyd etdiyi kimi, kontent-analiz "insan ünsiyyətinin məzmununu obyektiv, sistemli və kəmiyyətcə müəyyənləşdirilmiş şəkildə təsvir etməyə çalışan" bir tədqiqat üsuludur [3]. Bu yanaşma sənədləri sadəcə mətn kimi deyil, sosial məna daşıyıcısı kimi qəbul edir.

Müasir sosiologiyada sənəd təhlilinin aktuallığı iki əsas amillə izah olunur:

birincisi, **informasiya cəmiyyətinin inkişafı** ilə sənəd formalarının çoxalması (elektron sənədlər, sosial media məzmunları, rəqəmsal arxivlər);

ikincisi, **empirik məlumatın etibarlılığına olan ehtiyacın artmasıdır** [4]. Sosial tədqiqatlarda müşahidə və sorğu nəticələri bəzən subyektiv amillərlə məhdudlaşdığı halda, sənədlərin təhlili daha sabit və obyektiv məlumat mənbəyi kimi çıxış edir.

Azərbaycan sosioloji düşüncəsində sənəd təhlilinə maraq son illərdə artmaqdadır. Bu, həm beynəlxalq metodoloji təcrübənin yerli tədqiqatlara inteqrasiyası ilə, həm də sosial idarəetmədə qərarların sübutlara əsaslanması tələbi ilə bağlıdır. Xüsusən də sosial siyasət, təhsil və media sosiologiyası kimi sahələrdə sənədlərin təhlili artıq tədqiqatın vacib mərhələsinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, sosiologiya ixtisası üzrə təhsil alan gənclərin bu metodla tanışlığı və praktik bacarıqları tədqiqat mədəniyyətinin inkişafı üçün mühüm göstəricidir. Bu məqalənin məqsədi sənədlərin təhlilinin sosioloji elmdəki əhəmiyyətini, metodoloji əsaslarını və praktik istifadəsini təhlil etmək, həmçinin bu istiqamətdə aparılmış kiçik empirik tədqiqatın nəticələrini təqdim etməkdir.

Beləliklə, sənədlərin təhlili yalnız məlumat toplama vasitəsi deyil, həm də sosial reallığın dərin mənalarının açılması üçün nəzəri-metodoloji çərçivədir. Onun elmi dəyəri

sosioloqun cəmiyyətin simvolik kodlarını, mənalar sistemini və institusional davranışları sənədlər vasitəsilə deşifrə etməsinə şərait yaratmasındadır [5].

Sənədlərin təhlili sosiologiyanın empirik metodologiyasında xüsusi yer tutur. Bu metod, sosial hadisələrin yazılı, vizual və ya rəqəmsal izlərini sistemli şəkildə öyrənməklə cəmiyyətin quruluşu, dəyərləri və ideoloji mexanizmləri haqqında dolğun məlumat verir. "Sənəd" anlayışı yalnız rəsmi sənədlərlə məhdudlaşmır; burada məktublar, mətbuat materialları, gündəliklər, sosial media paylaşımları, təşkilat hesabatları və hətta fotoşəkillər də tədqiqat obyekti kimi qəbul olunur [6].

Müasir sosioloji metodologiyada sənədlər iki əsas funksiyanı yerinə yetirir: bir tərəfdən, onlar **sosial fəaliyyətin məhsulu**, digər tərəfdən isə **elmi məlumat mənbəyi** kimi çıxış edir. Məsələn, dövlət arxivlərində saxlanılan rəsmi sənədlər müəyyən dövrün sosial-siyasi sisteminin təzahürüdür. Eyni zamanda, qəzet yazıları və ya sosial mediada yayılan paylaşımlar ictimai rəyin, dəyərlərin və davranış modellərinin təmsilidir [7].

Sosioloji təhlildə sənədlərin istifadəsi həm **kəmiyyət**, həm də **keyfiyyət** metodologiyası ilə əlaqəlidir. Kəmiyyət yanaşmasında sənədlərdə müəyyən söz, anlayış və ya ifadələrin tezliyi hesablanır, keyfiyyət yanaşmasında isə bu ifadələrin mənası və sosial kontekstdəki rolu araşdırılır [8]. Beləliklə, sənədlərin təhlili həm statistik nəticələr çıxarmağa, həm də sosial mənaları interpretasiya etməyə imkan verir.

Kontent-analiz sənəd təhlilinin ən sistemli forması hesab olunur. Bu üsul XX əsrin ortalarından etibarən Amerika sosioloqları və kommunikasiya tədqiqatçıları tərəfindən geniş şəkildə işlənməyə başlanmışdır. Harold Lasswell, Bernard Berelson və Klaus Krippendorff kimi alimlər bu metodun elmi prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir [9]. Krippendorff kontent-analizi belə tərif edir: "Mətnlərin, sənədlərin və digər simvolik materialların məzmununu obyektiv, sistematik və kəmiyyətcə müəyyənləşdirilmiş şəkildə təsvir etməyə yönəlmiş tədqiqat metodu" dur [3].

Bu tərifdə diqqətçəkən üç əsas meyar var: **obyektivlik**, **sistemlilik** və **kəmiyyət ölçməsi**.

- **Obyektivlik** tədqiqatçının şəxsi münasibətini minimuma endirərək məlumatı fakt kimi qəbul etməsini tələb edir.
- **Sistemlilik** sənədlərin müəyyən kateqoriyalar üzrə ardıcıl təhlilini nəzərdə tutur.
- **Kəmiyyət ölçməsi** isə sənədlərdəki elementlərin (sözlər, simvollar, ifadələr və s.) müəyyən statistik göstəricilərlə ifadə olunmasını təmin edir.

Bununla yanaşı, kontent-analiz yalnız kəmiyyət ölçməsi ilə məhdudlaşmır. Müasir sosiologiyada onun **keyfiyyət yönümlü** variantı da inkişaf etmişdir. Keyfiyyət kontent-analiz sənədlərdəki mənaların sosial kontekstə, mədəni kodlara və ideoloji çərçivələrə görə interpretasiyasına əsaslanır [10]. Bu yanaşma xüsusilə mədəniyyət sosiologiyası, media analizləri və sosial diskurs tədqiqatlarında geniş istifadə olunur.

Sosioloji tədqiqatlarda sənədlərin seçimi xüsusi metodoloji prinsiplərə əsaslanmalıdır. Birincisi, sənədlər **tədqiqat məqsədinə uyğun** olmalıdır; yəni, sosial hadisəni tam və dəqiq əks etdirməlidir. İkincisi, sənədlərin **etibarlılığı** və **mənbə dəyəri** qiymətləndirilməlidir. Üçüncüsü, sənədlərin **məzmunu və forması** analiz zamanı eyni dərəcədə diqqət mərkəzində saxlanmalıdır [11].

Sənədlərin təhlilində əsas mərhələlər bunlardır:

1. **Sənədlərin seçilməsi və qruplaşdırılması** – tədqiqat məqsədinə uyğun sənədlərin müəyyənləşdirilməsi və onların mövzuya görə qruplaşdırılması.
2. **Məzmunun kodlaşdırılması** – sənədlərdəki ifadələrin, anlayışların və simvolların sistematik şəkildə kodlaşdırılması.
3. **Məlumatların təhlili və interpretasiyası** – əldə olunan kodların statistik və məna baxımından dəyərləndirilməsi.
4. **Nəticələrin təqdimatı** – tədqiqat nəticələrinin cəmiyyətin sosial quruluşu və dəyərləri ilə əlaqələndirilməsi [12].

Bu mərhələlər sənəd təhlilini empirik tədqiqatlarda tətbiq üçün əlverişli edir. Məsələn, mediada gender rollarının təqdimatı, dövlət siyasətində sosial qrupların təsviri, təhsil proqramlarının məzmununda dəyərlərin analizi kimi sahələrdə sənəd təhlili çox effektiv nəticələr verir.

Bütün bu yanaşmalar göstərir ki, sənədlərin təhlili sosiologiyada həm **metodoloji**, həm də **epistemoloji** əhəmiyyət daşıyır. Metodoloji baxımdan o, məlumat toplama və interpretasiya etmə vasitəsidir. Epistemoloji baxımdan isə sənədlər sosial reallığın dərkində vasitəçi rolunu oynayır; yəni sənədlər vasitəsilə cəmiyyət özünü ifadə edir və eyni zamanda özünü öyrənir [13].

Sənədlərin təhlili və kontent-analizin sosioloji tədqiqatlarda istifadəsinin əhəmiyyətini daha dərindən anlamaq məqsədilə kiçik miqyaslı bir empirik tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqat sosiologiya sahəsində təhsil alan gənclərin sənədlərin təhlili metoduna münasibətini, bu metoddan istifadə bacarıqlarını və onun sosial tədqiqatlarda tətbiqi imkanlarına dair baxışlarını öyrənməyə yönəlmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və hipotezləri

Tədqiqatın əsas məqsədi sənədlərin təhlilinin sosiologiya elmi üçün praktik və metodoloji əhəmiyyətini empirik yolla müəyyənləşdirmək, həmçinin tələbələrin bu metoddan istifadəyə hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirmək olmuşdur.

Bu məqsədlə aşağıdakı hipotezlər irəli sürülmüşdür:

1. Sosiologiya ixtisasında təhsil alan tələbələr sənədlərin təhlilini sosioloji tədqiqatlarda mühüm metod kimi qəbul edirlər.
2. Tələbələrin əksəriyyəti sənəd təhlilinin nəzəri əsaslarını bilsə də, praktiki tətbiqdə müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər.
3. Kontent-analiz sosial hadisələrin öyrənilməsində daha obyektiv və sistemli nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqat 2025-ci ilin sentyabr ayında Bakı Dövlət Universitetinin sosiologiya ixtisasında təhsil alan tələbələri (bakalavr və magistr) arasında aparılmışdır. Nümunə seçimi məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş, ümumilikdə **40 respondent** (25 qadın, 15 kişi) tədqiqatda iştirak etmişdir.

Tədqiqat iki mərhələdən ibarət olmuşdur:

1. **Qısa sorğu (anket)** – tələbələrin sənədlərin təhlili barədə bilik və münasibətlərini müəyyən etmək üçün.
2. **Kiçik kontent-analiz tətbiqi** – tələbələrdən verilmiş sosial mövzuya dair üç fərqli sənədi (rəsmi hesabat, qəzet məqaləsi, sosial media paylaşımı) təhlil etmələri istənilmişdir.

Sorğuda 10 qapalı və 2 açıq sual olmuşdur. Cavablar əsasən Likert şkalası üzrə (1 – "tam razı deyiləm", 5 – "tam razıyam") qiymətləndirilmişdir.

Nəticələr

Sorğu nəticələri göstərmişdir ki, tələbələrin 85%-i sənədlərin təhlilini sosioloji tədqiqatlarda **vacib metod** kimi qiymətləndirir. Onların 72%-i bu metodun obyektivlik və faktiki material baxımından **etibarlı mənbə** yaratdığını bildirib. Lakin yalnız 38%-i sənədlərin təhlilini **praktik tədqiqatlarda effektiv şəkildə tətbiq etdiyini** qeyd edib. Bu isə metodun nəzəri bilindiyi, amma praktiki tətbiqdə müəyyən boşluqların qaldığını göstərir.

Respondentlərin 60%-i sənədlərin təhlilini digər metodlarla – məsələn, müsahibə və ya sorğu ilə birlikdə istifadə etməyin daha səmərəli olduğunu bildirib. Onların fikrincə, sənədlər empirik məlumatı tamamlayır və sosial hadisəyə "ikinci baxış bucağı" yaradır.

Kontent-analiz tapşırığının nəticələrinə görə, tələbələr ən çox **rəsmi sənədləri və media materiallarını** analiz etməyə üstünlük veriblər. Onların 70%-i dövlət və ya beynəlxalq təşkilatların hesabatlarını "ən etibarlı sənəd növü" kimi qiymətləndirib. Bununla yanaşı,

55%-i sosial mediadan götürülən materiallarda "emosional və qeyri-obyektiv ifadələrin çox olduğunu" qeyd edib ki, bu da sənədin tipinə görə təhlilin nəticələrinin dəyişdiyini göstərir.

Təhlil zamanı bəzi maraqlı müşahidələr də qeydə alınmışdır:

- Qadın respondentlər sənədlərin dil və diskurs aspektlərinə daha çox diqqət yetiriblər,
- Kişi respondentlər isə məlumatların faktiki tutarlılığına üstünlük veriblər.

Bu fərqlər sənədlərin interpretasiyasında subyektiv meyllərin tam aradan qaldırılmadığını göstərir, bu isə Krippendorffun "tam obyektivlik idealı" anlayışı ilə üst-üstə düşür [5].

Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, sənədlərin təhlili sosioloji düşüncədə nəzəri olaraq qəbul olunmasına baxmayaraq, onun praktik tətbiqi sahəsində hələ də boşluqlar mövcuddur. Bu nəticə həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə aparılmış oxşar tədqiqatlarla uyğun gəlir. Məsələn, Neuendorf (2017) qeyd edir ki, kontent-analiz metodunu effektiv tətbiq etmək üçün tədqiqatçının həm metodoloji bilik, həm də analitik düşünmə bacarığına malik olması vacibdir [2].

Tədqiqatda iştirak edən tələbələr sənədlərin sosial hadisələrin öyrənilməsində "sabit və etibarlı mənbə" olduğunu vurğulayıblar. Onlar sənədlərin digər metodlarla birlikdə istifadəsini, xüsusilə sosial siyasət, media və təhsil sahəsində vacib sayırlar. Bu, sənəd təhlilinin **çoxmetodlu tədqiqat dizaynına inteqrasiyasının** zəruriliyini göstərir.

Azərbaycan kontekstində sənəd təhlilinin praktik inkişafı üçün bir neçə istiqamət vacib görünür:

- Universitet proqramlarında kontent-analiz üzrə ayrıca metodoloji fənnin tədrisi;
- Dövlət və qeyri-hökumət arxivlərinə sosioloqların tədqiqat məqsədilə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi;
- Elektron sənəd bazalarının istifadəsinin stimullaşdırılması.

Beləliklə, tədqiqat nəticələri göstərir ki, sənədlərin təhlili sosiologiyada həm elmi-nəzəri, həm də praktik səviyyədə inkişaf etdirilməli olan əsas metodlardan biridir. Bu metod sosial hadisələrin uzunmüddətli dəyişikliklərini öyrənmək, dəyərlərin formalaşmasını anlamaq və ideoloji diskursları deşifrə etmək üçün mühüm tədqiqat çərçivəsi yaradır.

Tədqiqat göstərdi ki, sənədlərin təhlili müasir sosioloji araşdırmalarda həm müstəqil metod, həm də digər empirik üsulları tamamlayan vasitə kimi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, sorğu və müsahibə metodlarının subyektiv xarakter daşıdığı hallarda sənəd təhlili tədqiqatçını obyektiv, yoxlanıla bilən məlumat mənbəyinə yönəldir. Bu, xüsusilə sosial siyasət, media, təhsil və gender tədqiqatlarında mühüm üstünlükdür.

Empirik tədqiqat nəticələri göstərdi ki, sənədlərin təhlili tələbələr arasında sosioloji tədqiqatlarda hələ tam potensialla istifadə olunmur. Əksər hallarda sənədlər yalnız informasiya mənbəyi kimi qəbul edilir, halbuki onların strukturunda sosial münasibətlərin ideoloji və mədəni kodları da gizlənir.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən sənədlərin təhlili sosioloji araşdırmalarda üç əsas istiqamətdə: birincisi, tarixi-sosioloji istiqamətdə, sosial hadisələrin zamanla necə dəyişdiyini anlamaq üçün; ikincisi, ideoloji təhlil istiqamətində, hakim ideyaların, dəyərlərin və diskursların sənədlərdə necə təqdim olunduğunu öyrənmək üçün; üçüncüsü, kommunkativ sosiologiyada, sənədlərin sosial ünsiyyət forması kimi rolunu araşdırmaq üçün.

Nəticə olaraq demək olar ki, sənədlərin təhlili sosiologiyada metodoloji planda çoxölçülü bir alətdir. O, həm mətni, həm dili, həm də sosial strukturu öyrənməyi mümkün edir. Gələcək tədqiqatlar bu metodun Azərbaycan cəmiyyətində tətbiqini genişləndirməli, xüsusilə media, təhsil və ictimai idarəetmə sahələrində sənədlərin sosial mənasının sistemli şəkildə öyrənilməsinə yönəlməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. https://methods.sagepub.com/book/mono/content-analysis-4e/toc#_ Müraciət tarixi: 16.07.2025; 14:30
2. Neuendorf, K. The Content Analysis Guidebook / K. Neuendorf. – Los Angeles, CA: SAGE Publications, – 2017. – 438 p.
3. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2958.2004.tb00738.x. Müraciət tarixi: 25.09.2025; 22:00
4. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/63326 Müraciət tarixi: 20.07.2025; 21:00
5. https://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/3392 Müraciət tarixi: 21.07.2025; 22:00
6. http://yenimedya.info/2021/04/22/content/ Müraciət tarixi: 23.07.2025; 15:00
7. Flick, U. An Introduction to Qualitative Research. – London: SAGE Publications, - 2018 – 696 p.
8. Corbin, J., & Strauss, A. Basics of Qualitative Research. - Thousand Oaks, California, USA: SAGE Publications, - 2015 – 456 p.
9. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/000169937001300209 Müraciət tarixi:10.08.2025; 21:30
10. https://www.academia.edu/4953728/Nitel_Veri_Analizi Müraciət tarixi: 15.08.2025; 10:00
11. Şen, H. (2016). Toplumsal Araştırmalarda Belge Analizi: Kuramsal ve Uygulamalı Yaklaşımlar. - İstanbul, Türkiyə: Hiperlink Yayınları, - 2016. – 208 p.
12. https://researchmethod.net/content-analysis/ Müraciət tarixi: 17.08.2025; 16:00
13. https://utppublishing.com/doi/10.1558/sols.v3i1.1 Müraciət tarixi: 01.09.2025; 22:00

SOSİOLOJİ TƏDQİQATLARDA KONTENT-ANALİZ METODUNUN ELMİ PRİNSİPLƏRİ VƏ PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ

Nərmin Məmmədli

XÜLASƏ

Sosiologiya elmi cəmiyyətin müxtəlif aspektlərini öyrənmək üçün çoxsaylı metodlardan istifadə edir. Bu metodlardan biri olan sənədlərin təhlili – xüsusən də kontent-analiz – ictimai reallığın müxtəlif formalarının yazılı, vizual və ya elektron sənədlərdə necə əks olunduğunu sistemli şəkildə öyrənməyə imkan verir. Müasir sosioloji tədqiqatlarda sənədlərin təhlili yalnız əlavə məlumat mənbəyi deyil, həm də sosial hadisələrin mənalandırılması üçün müstəqil bir tədqiqat üsulu kimi əhəmiyyət qazanır. Məqalədə sənədlərin təhlilinin nəzəri-metodoloji əsasları, onun sosiologiyada tətbiq istiqamətləri və bu metodun empirik tədqiqatlarda rolu araşdırılır. Həmçinin sosiologiya ixtisasında təhsil alan tələbələr arasında aparılmış kiçik miqyaslı tədqiqatın nəticələri təqdim olunur və sənəd təhlilinə münasibət, bu metodun praktik bacarıqlarda rolu qiymətləndirilir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, sənədlərin təhlili sosial elmlərdə obyektivlik, sistemlilik və dərinlik baxımından mühüm elmi dəyərə malikdir.

НАУЧНЫЕ ПРИНЦИПЫ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ МЕТОДА КОНТЕНТ-АНАЛИЗА В СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Нармин Маммедли

АННОТАЦИЯ

Социология использует множество методов для изучения различных аспектов общества. Одним из таких методов является анализ документов — особенно контент-анализ — который позволяет системно исследовать, как социальная реальность отражается в письменных, визуальных или электронных источниках. В современных социологических исследованиях анализ документов рассматривается не только как дополнительный источник информации, но и как самостоятельный методологический подход к интерпретации социальных явлений. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы анализа документов, направления его применения в социологии и роль данного метода в эмпирических исследованиях. Кроме того, представлены результаты маломасштабного исследования, проведённого среди студентов-социологов, в ходе которого оценивалось их отношение к анализу документов и уровень практических навыков в его использовании. Полученные результаты показывают, что анализ документов обладает важной научной ценностью в социально-гуманитарных науках с точки зрения объективности, системности и глубины исследования.

SCIENTIFIC PRINCIPLES AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF THE CONTENT ANALYSIS METHOD IN SOCIOLOGICAL RESEARCH.

Narmin Mammadli

SUMMARY

Sociology employs various methods to study different aspects of society. One of these methods, document analysis—particularly content analysis—allows for the systematic examination of how social reality is represented in written, visual, or digital documents. In contemporary sociological research, document analysis is not merely a supplementary source of information but a distinct methodological approach to interpreting social phenomena. This article examines the theoretical and methodological foundations of document analysis, its application in sociology, and its role in empirical research. Additionally, the findings of a small-scale study conducted among sociology students are presented, evaluating their attitudes and practical competencies in document analysis. The results indicate that document analysis holds significant scientific value in terms of objectivity, systematic inquiry, and analytical depth in the social sciences.

SOSİOLOJİ TƏDQİQATLARDA DƏRİNLƏŞDİRİLMİŞ İNTERVÜ METODUNUN BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bağırlı Bəyaz Xaləddin qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
byazbagirli@gmail.com

Açar sözlər: dərinləşdirilmiş intervü, keyfiyyət tədqiqatı, refleksivlik, epistemik mövqe, narrativ zaman, kontekstual analiz, tematik kodlaşdırma, emosional əmək, etik məsuliyyət, sosial qarşılıqlı təsir.
Ключевые слова: глубинное интервью, качественные исследования, рефлексивность, эпистемологическая позиция, нарративное время, контекстуальный анализ, тематическое кодирование, эмоциональный труд, этическая ответственность, социальное взаимодействие
Keywords: in-depth interview, qualitative research, reflexivity, epistemic positionality, narrative time, contextual analysis, thematic coding, emotional labor, ethical responsibility, social interaction

Sosioloji tədqiqatlarda keyfiyyət və kəmiyyət metodlarından geniş istifadə olunur. Bu metodlar sosial proseslərin daha dərindən təhlilini aparmaq, insanların sosial təcrübələrini anlamaq və sosial reallıqları ətraflı şəkildə öyrənmək üçün əsas vasitə hesab edilir. Kəmiyyət tədqiqatlarını insanlar daha elmi hesab edir. Çünki bu tədqiqatlarda komputer texnologiyalarından istifadə edilir. Həmçinin kəmiyyət tədqiqatları sosial xassələrin sayını, ölçüsünü müəyyən edir. Keyfiyyət tədqiqatları müxtəlif keyfiyyət metodlarından istifadə edərək insanlar haqqında ölçülə bilməyən məlumatları əldə edir və insanların özlərini və başqalarını necə öyrəndiklərini araşdırırlar. Buna nümunə kimi məktubları,gündəlikləri və qəzetləri göstərmək olar. Bununla yanaşı keyfiyyət tədqiqatları insanların hisslərini,düşüncə tərzlərini və sosial münasibətlərini araşdırmağa yönəlmişdir. Bu araşdırmaları apararkən müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodlardan biri dərinləşdirilmiş intervü metodudur.

Dərinləşdirilmiş intervü metodu sosioqrafik və keyfiyyət araşdırmalarında iştirakçıların təcrübə, məna və subyektiv dünyalarını əhatəli şəkildə anlamağa yönəlmiş əsas yanaşmalardan biridir. Bu metodun nəzəri əsasları epistemoloji və ontoloji müzakirələrlə sıx bağlıdır; yəni məlumat toplama prosesində subyektiv təcrübənin necə qiymətləndirilməsi və bu təcrübələrin sosial reallığın təmsili kimi necə başa düşüləcəyi sualları mərkəzi rol oynayır. Dərinləşdirilmiş intervü təkcə sual-cavab məntiqindən ibarət olmayıb, həm də araşdırmaçının interpretiv prizma vasitəsilə mənaları aşkar etməsinə imkan verən intersubyektiv proses kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu baxımdan metodun etibarlılığı və etika prinsipləri yalnız prosedur qaydalarına uyğunluqla deyil, həm də tədqiqatçının epistemik mövqeyi və sahə ilə qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunur. Dərinləşdirilmiş intervü respondentin təcrübələrini, inanclarını və mənalandırmalarını zəngin və detallı şəkildə ortaya qoymağa yönəlmiş keyfiyyət tədqiqatı üsuludur (Kvale & Brinkmann, 2009).

Metodun gücü onun kontekstual zənginliyində yatır; dərinləşdirilmiş intervü konkret sosial hadisələri, gündəlik praktikaları və aktorların rasionalarını geniş, nüanslı təsvir etməyə imkan verir. Lakin bu zənginlik interpretativ-inferensial problemləri doğurur: iştirakçının danışdıqları nə dərəcədə etibarlı “fakt” sayılmalı, hansı hallarda danışılanların performativ elementləri — yəni sosial istinadlar və imic təqdimatı — kimi şərh ediləcəyi sualları ortaya çıxır.

Məlumatın emalında təkrarlanabilmə (reliability) və etibarlılıq (validity) anlayışları keyfiyyət metodologiyasında kvantitativ terminologiyadan fərqli açılara malikdir.

Dərinləşdirilmiş intervü üçün ənənəvi "təkrarlanabilmə" ideyasını birbaşa tətbiq etmək çətindir. Buna görə metodun etibarlığını təmin etmək məqsədilə tədqiqatçılar triangulyasiya, iştirakçılarla yoxlama (member checking), zəngin kontekstual təsvir və şüurlu refleksiv jurnal praktikasına müraciət edirlər. Bu taktikalardan hər biri təkcə məlumatın "doğruluğunu" yoxlamaq deyil, həm də interpretasiyaların mənbələrini şəffaflaşdırmaq üçün nəzəri vasitə rolunu oynayır. Triangulyasiya sosial hadisənin müxtəlif mənbələrdən təsdiqini tələb edir; lakin nəzəri planda triangulyasiyanın məqsədi vahid obyektiv həqiqətə çatmaq deyil, müxtəlif perspektivlərin məna salması ilə daha dolğun bir anlayış yaratmaqdır.

Tədqiqatçının mövqeyi və güc münasibətləri dərinləşdirilmiş intervünün kritik nəzəri məsələlərindəndir. İntervü zamanı tədqiqatçı və iştirakçı arasındakı münasibət həm sorğulama prosesini, həm də alınan məlumatın formalaşmasını təsir edir. Sosial elmlərdə epistemik ədalət və səsin təmsili məsələləri bu kontekstdə aktualdır: kimlərin səsi eşidilir, hansı hesablamalar və təhriflər nəticəsində bəzi səs-küylər dominant olur? Bu suallar tədqiqatçını öz mövqeyini, önqəbul və predispozisiyalarını açıq şəkildə ifadə etməyə məcbur edir. Refleksivlik yalnız şəxsi jurnal aparmaqla məhdudlaşmamalı, həmçinin araşdırmanın bütün mərhələlərində — dizayndan analizə qədər — qərarların necə verildiyini sənədləşdirməlidir.

Dərinləşdirilmiş intervularda məqsədli nümunə seçimi, məlumat doymasına diqqət və tematik analiz kimi interpretasiya üsulları metodun əsas xüsusiyyətlərindəndir (Rubin & Rubin, 2012). İntervü strukturu və sual dizaynı metodun epistemik məqsədlərini birbaşa reflekt edir. Suala yönəldilmiş (probing) texnikalar ilə məlumatın dərinləşdirilməsi arzuolunan olsa da, tədqiqatçının müdaxiləsinin ölçüsü və növü nəzəri baxımdan məsələ doğurur: nə zaman sorğuçunun yönləndirməsi iştirakçının sözünü "olduqca şəffaf" etməyin əksinə, onu formalaşdırır? Bu sual metodologiyanın nüvəsində duran epistemik limitlərə işarə edir və analizin etibarlılığına dair nəzəri kəşflər üçün zəmin yaradır.

Metodun nəzəri çərçivəsində yadda saxlamaq vacib olan digər bir aspekt də emosional əməkdir. İntervülərdə bəzən travmatik təcrübələr, şəxsi çətinliklər və ya sosial ədalətsizliklə bağlı kəskin epizodlar danışıldığından, həm tədqiqatçı, həm də iştirakçı emosional yüklənməyə məruz qala bilər. Emosional əmək anlayışı göstərir ki, bu vəziyyətin idarə edilməsi üçün tədqiqatçı nəzəri cəhətdən emosional distans və empatik yaxınlıq arasında tarazlıq yaratmalıdır. Bu tarazlıq pozularsa, məlumat ya həddindən artıq subyektivləşə, ya da soyuq distansiya səbəbi ilə səthi qala bilər. Buna görə dərinləşdirilmiş intervü metodunun nəzəri əsasları psixososial dinamikanın araşdırma prosesinə necə sirayət etdiyini də izah edir.

Dərinləşdirilmiş intervünün tətbiqi zamanı zamanla bağlı nəzəri problemlər də aktuallaşır. İştirakçı keçmiş hadisələri yaddaş süzgəcindən keçirərək danışır və bu yaddaş heç vaxt tam obyektiv olmur. Yaddaşın selektivliyi, retrospektiv məntiq yaratma meyli və sonrakı həyat təcrübələrinin əvvəlki hadisələrin mənasına təsiri intervü məlumatına zaman içi konstruksiya xarakteri verir. Bu, "narrativ zaman" deyilən nəzəri fenomenlə bağlıdır: insanlar hadisələri xronoloji ardıcıllıqdan çox, mənalandırıcı struktur əsasında yenidən qururlar.

Eyni zamanda, dərinləşdirilmiş intervü metodunun nəzəri məsələləri arasında kontekstdən asılılıq mühüm yer tutur. Sosial hadisələr öz kontekstindən kənar başa düşülə bilmədiyi kimi, intervü məlumatı da kontekstsiz interpretasiya olunmamalıdır. Kontekst yalnız fiziki və ya sosial mühit deyil, həm də mədəni kodlar, normativ strukturlar, siyasi atmosfer və kollektiv yaddaş kimi çoxqatlı strukturlardan ibarətdir.

Metodun nəzəri aspektlərinə emosional əmək və etik məsuliyyət məsələləri də daxildir. İştirakçının paylaşdığı şəxsi və bəzən travmatik təcrübələr tədqiqatçının emosional reaktivliyini oyada bilər. Bu vəziyyətin idarə olunması üçün tədqiqatçı nəzəri olaraq

empatiya və emosional distans arasında balans yaratmalıdır. Eyni zamanda, məlumatın məxfiliyi, anonimliyi və ictimai maraqla əlaqəli məsuliyyət məsələləri etik yanaşmanı nəzəri planda əhatə edir. Bu elementlər dərinləşdirilmiş intervünün yalnız texniki üsul olmadığını, həm də sosial və etik prinsiplərlə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Dərinləşdirilmiş intervü metodunda zaman və yaddaş məsələsi də nəzəri maraq kəsb edir. İştirakçı keçmiş hadisələri yaddaş filtrindən keçirərək təqdim edir və bu yaddaş heç vaxt tam obyektiv deyil. Retrospektiv məntiq və sonrakı təcrübələrin əvvəlki hadisələrin mənasına təsiri intervü məlumatına əlavə edir. Tədqiqatçı bu ikili zaman qatını nəzərə alaraq interpretasiyalarda həm keçmiş hadisələrin təsvirini, həm də iştirakçının onlara verdiyi mənanı qiymətləndirməlidir. Kontekstual yanaşma dərinləşdirilmiş intervünün nəzəri əsaslarını tamamlayır. Sosial hadisələr və iştirakçı ifadələri kontekstsiz başa düşülə bilməz; burada mədəni, sosial və siyasi kontekst, normativ strukturlar və kollektiv yaddaş əhəmiyyətli rol oynayır. Kontekstual analiz, "qalın təsvir" prinsipi vasitəsilə, hadisələrin mənasını, simvolik dəyərini və sosial normalarla əlaqəsini ortaya qoyur. Beləliklə, metod yalnız məlumat toplama vasitəsi deyil, həm də sosial reallığın kompleks strukturlarını açıqlayan nəzəri çərçivədir. Dərinləşdirilmiş intervü metodunun nəzəri çərçivəsində bir digər vacib məsələ məlumatın təhlili və kodlaşdırma prosesidir. Kodlaşdırma yalnız texniki əməliyyat kimi deyil, həm də nəzəri interpretasiyanın əsas hissəsi kimi qəbul edilir.

Bundan əlavə, intervü zamanı tədqiqatçı respondentin cavablarından başqa, onun jestlərini, mimikasını və müsahibənin aparıldığı məkanı müşahidə edərək əlavə ipucları əldə edə bilir. Bu yanaşma tədqiqatçılara sosial reallığı daha yaxşı dərk etməyə və respondentin perspektivini dərindən öyrənməyə imkan verir. İntervü barədə olan geniş ədəbiyyat bu prosesin təsvirinin müxtəlif üsullarını əhatə edir. Bəzi hallarda yaxşı intervüyer olmaq konkret insanların sahib olduğu anadangəlmə qabiliyyət və ya keyfiyyət kimi təsvir olunur; belə yanaşma ilə baxsaq, intervü daha çox incəsənətdir, nəinki elm və ya bacarıq (Fontana & Frey, 1998; Grobel, 2004). Daha əvvəlki yanaşmalarda intervü aparmaq oyun kimi təsvir olunurdu və iştirakçılar müəyyən mükafatlarla motivasiya edilirdi (Benny & Hughes, 1956; Holmstrom, Manning tərəfindən sitat gətirilib, 1967). Müasir mütəxəssislər isə intervü prosesini üzbəüz sosial münasibətlərin xüsusi növü kimi qiymətləndirir, baxmayaraq ki, onun normal ünsiyyətdən fərqi bəzən yalnız insan təxəyyülü ilə izah olunur (Leedy & Ormrod, 2001, 2004; Salkind, 2008; Warren & Karner, 2005).

Bu yanaşmaların hər birində müəyyən həqiqət payı var. Hər kəsə sadə istiqamətləndirmə, strategiya, prosedurlar və repertuar barədə təlimatlar verərək intervü prosesini təşkil etmək mümkündür. Məsələn, Qorden (1992) intervü həyata keçirməyin qaydalarına dair daha aydın və mərhələli təsvir təklif edib.

ƏDƏBİYYAT

1. Fontana, A., & Frey, J. H. (1998). *Interviewing: The art of science*. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), Collecting and Interpreting Qualitative Materials (pp. 47–78). Sage Publications.
2. Flick, U. (2006). *An Introduction to Qualitative Research*. SAGE Publications.
3. Merriam, S. B. (2001). *Qualitative Research and Case Study Applications in Education*. Jossey-Bass.
4. Gorden, R. L. (1980). *Interviewing: Strategy, Techniques, and Tactics*. Dorsey Press.
5. Benney, M., & Hughes, E. C. (1956). Of sociology and the interview: Editorial preface. *American Journal of Sociology, 62*(2), 137–142.
6. Bakı Dövlət Universiteti – Sosiologiya kafedrası. (2021). *Sosioloji müsahibə və onun növləri*.
https://www.bsu.edu.az

7. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti – Elmi Araşdırmalar Mərkəzi. (2023). *Keyfiyyət tədqiqatı metodları*.
https://unec.edu.az
8. Təhsil Portalı. (2023). *Sosiologiyada intervü metodu nədir?*.
https://portal.edu.az.
9. SAGE Research Methods. (n.d.). *Qualitative Interviewing*.
https://methods.sagepub.com
10. Britannica. (n.d.). *Interview – Sociology*.
https://www.britannica.com
11. ResearchGate. (n.d.). *Types of Interviews in Qualitative Research*.
https://www.researchgate.net

SOSİOLOJİ TƏDQİQATLARDA DƏRİNLƏŞDİRİLMİŞ İNTERVÜ METODUNUN BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bağırlı Bəyaz

XÜLASƏ

Dərinləşdirilmiş intervü metodu sosioloji və keyfiyyət tədqiqatlarında iştirakçıların təcrübələrini, düşüncə və duyğularını əhatəli şəkildə anlamağa imkan verən əsas yanaşmadır. Bu metod yalnız məlumat toplama aləti deyil, həm də sosial qarşılıqlı təsirin aktı və interpretativ proses kimi nəzərdən keçirilir. İntervü zamanı tədqiqatçı respondentlə dialoq qurur, onun jest, mimika və kontekstual göstəricilərini müşahidə edərək məlumatın zənginliyini artırır.

Metodun nəzəri əsasları reflexivlik, etik məsuliyyət, emosional əmək və epistemik şəffaflıq prinsiplərinə söykənir. Tədqiqatçı öz mövqeyini və predispozisiyalarını nəzərə almalı, iştirakçı ilə qarşılıqlı təsirin nəticələrə təsirini qiymətləndirməlidir. Yaddaşın retrospektiv təbiəti, narativ zaman anlayışı və kontekstual faktorlar məlumatın interpretasiyasında kritik rol oynayır. Açıq sonlu suallar, probing texnikaları və kodlaşdırma mərhələsi məlumatın həm literal, həm də konseptual qatlarını aşkar etməyə imkan verir. Nəticədə dərinləşdirilmiş intervü sosial reallığı daha zəngin və nüanslı şəkildə anlamağa yönəlmiş kompleks metod kimi çıxış edir. Tədqiqat göstərir ki, dərinləşdirilmiş intervü metodunun daha səmərəli tətbiqi üçün tədqiqatçılar refleksivlik, etik məsuliyyət və kontekstual analiz bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməlidirlər.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ МЕТОДА ГЛУБИННОГО ИНТЕРВЬЮ В СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Баяз Багирли

АННОТАЦИЯ

Метод глубинного интервью является ключевым подходом в социологических и качественных исследованиях, позволяющим всесторонне понять опыт, мысли и чувства участников. Этот метод выступает не только инструментом сбора данных, но и актом социального взаимодействия, а также интерпретативным процессом. В ходе интервью исследователь выстраивает диалог с респондентом, наблюдая его жесты, мимику и контекстуальные элементы, что обогащает получаемую информацию.

Теоретические основы метода опираются на принципы рефлексивности, этической ответственности, эмоционального труда и эпистемической прозрачности. Исследователь должен учитывать собственную позициональность и предрасположенности, а также оценивать влияние взаимодействия с участником на результаты исследования. Ретроспективная природа памяти, понятие нарративного времени и контекстуальные факторы играют критическую роль в интерпретации данных. Открытые вопросы, уточняющие техники (probing) и этап кодирования позволяют выявить как буквальные, так и концептуальные уровни материала. В конечном итоге глубинное интервью выступает как комплексный метод, направленный на более глубокое и нюансированное понимание социальной реальности. Исследования показывают, что для более эффективного применения метода глубинного интервью исследователям необходимо системно развивать рефлексивность, этическую ответственность и навыки контекстуального анализа.

SOME THEORETİCAL İSSUES OF THE İN-DEPTH İNTERVİEW METHOD İN SOCİOLOGİCAL RESEARCH

Beyaz Bagırlı

SUMMARY

The in-depth interview method is a central approach in sociological and qualitative research, allowing for a comprehensive understanding of participants' experiences, thoughts, and emotions. This method is not only a tool for data collection but is also viewed as an act of social interaction and an interpretive process. During the interview, the researcher establishes a dialogue with the respondent and observes gestures, facial expressions, and contextual cues, thereby enriching the data.

The theoretical foundations of the method rely on principles such as reflexivity, ethical responsibility, emotional labor, and epistemic transparency. The researcher must consider their own positionality and predispositions, assessing how the interaction with the participant may influence the outcomes. The retrospective nature of memory, the concept of narrative time, and contextual factors play a critical role in data interpretation. Open-ended questions, probing techniques, and the coding stage enable the identification of both the literal and conceptual layers of the data. Ultimately, the in-depth interview emerges as a complex method aimed at understanding social reality in a richer and more nuanced way. Research shows that for a more effective application of the in-depth interview method, researchers must systematically develop their reflexivity, ethical responsibility, and contextual analysis skills.

ВЛИЯНИЕ РАБОТЫ С ОБЩИНАМИ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Агаева Фируза
магистрант II курса БГУ
agayeva.firuza@list.ru

Ключевые слова: Социально, общинами, развитие, населения, сплоченность
Açar sözlər: Sosial, icmalar, inkişaf, əhali, birləşmə
Key words: Social, communities, development, population, cohesion

Социально-экономическое развитие регионов невозможно рассматривать в отрыве от взаимодействия с местными сообществами. В условиях глобализации и усиления региональной конкуренции возрастает значимость механизмов, направленных на вовлечение населения в процессы управления и реализации программ устойчивого развития. Работа с общинами выступает важнейшим инструментом обеспечения социальной стабильности, повышения уровня доверия к институтам власти и стимулирования местных инициатив.

Участие общин в социально-экономических процессах способствует более эффективному использованию местных ресурсов, развитию предпринимательства, созданию новых рабочих мест и улучшению качества жизни. Вовлечение населения в принятие решений позволяет формировать более справедливую и прозрачную систему управления, которая учитывает реальные потребности и интересы людей. Кроме того, практика работы с общинами усиливает социальный капитал, укрепляет горизонтальные связи и развивает механизмы самоорганизации, что положительно влияет на устойчивость регионов к внешним вызовам.

Интеграция общинных инициатив в стратегию социально-экономического развития регионов формирует основу для долгосрочной устойчивости, способствует гармонизации интересов государства, бизнеса и общества, а также создает благоприятные условия для комплексного прогресса.

Современные социально-экономические процессы демонстрируют, что устойчивое развитие регионов напрямую зависит не только от макроэкономических показателей, но и от эффективности взаимодействия власти и местных сообществ. Работа с общинами становится ключевым элементом в системе социального партнерства, где государство, бизнес и гражданское общество объединяют усилия для достижения общих целей [7с, 32].

Прежде всего, работа с общинами позволяет выявлять и учитывать реальные потребности населения. В традиционных моделях развития решения принимаются «сверху вниз», что зачастую приводит к формированию несоответствия между государственными программами и ожиданиями граждан. В отличие от этого, подход, основанный на вовлечении общин, обеспечивает адаптацию стратегий к местной специфике. Например, в сельских районах акцент может делаться на поддержку аграрного сектора и кооперативных форм хозяйствования, а в городских условиях на развитие малого бизнеса, социального предпринимательства и цифровых сервисов.

Важным аспектом является формирование социального капитала. Общины, активно участвующие в социально-экономической жизни, вырабатывают механизмы самоорганизации, что способствует росту доверия между гражданами и институтами власти. Повышается уровень социальной сплоченности, снижается риск возникновения конфликтов и усиливается потенциал коллективного решения проблем. Это особенно важно в условиях трансформационных процессов, когда общество

сталкивается с вызовами глобализации, миграции и экономических кризисов. Работа с общинами оказывает положительное влияние и на экономическую сферу. Во-первых, местные инициативы способствуют созданию новых рабочих мест, развитию предпринимательства и диверсификации экономики. Во-вторых, вовлечение населения в процесс принятия решений повышает эффективность использования государственных инвестиций и снижает уровень коррупционных рисков. Более того, опыт ряда стран показывает, что совместные проекты с участием общин отличаются большей устойчивостью, так как они строятся на реальном интересе людей и учитывают локальные особенности [7 с, 37].

Не менее важным является социальный эффект. Активное взаимодействие с общинами способствует решению проблем социальной неравномерности, улучшению качества образования, здравоохранения и инфраструктуры. Развитие программ социального предпринимательства и кооперативных объединений позволяет уязвимым слоям населения интегрироваться в экономическую жизнь. Таким образом, работа с общинами выступает не только инструментом экономического роста, но и фактором социальной справедливости.

Особое место занимает культурный аспект. Сохранение традиций, укрепление локальной идентичности и поддержка культурных инициатив обеспечивают гармоничное развитие общества. Опыт работы с общинами демонстрирует, что экономические проекты, интегрированные в культурный и социальный контекст, получают более широкую поддержку и оказываются более успешными в долгосрочной перспективе.

В заключение следует подчеркнуть, что работа с общинами это не вспомогательный элемент, а фундаментальная составляющая современного социально-экономического развития. Она позволяет сочетать экономическую эффективность с социальной справедливостью, обеспечивает устойчивость и гибкость регионов перед вызовами глобального масштаба.

Таблица 1: Влияние работы с общинами на социально-экономическое развитие

Направление	Конкретные проявления	Социально-экономический эффект
Экономическое развитие	Поддержка малого бизнеса, сельскохозяйственных кооперативов, социального предпринимательства	Создание рабочих мест, рост доходов, диверсификация экономики
Социальная сфера	Вовлечение населения в принятие решений, развитие социальных проектов, помощь уязвимым группам	Снижение социальной напряжённости, повышение качества образования и здравоохранения, улучшение уровня жизни
Институциональная стабильность	Формирование доверия к органам власти, развитие общественного самоуправления	Укрепление легитимности институтов, снижение коррупционных рисков
Культурное развитие	Сохранение традиций, поддержка локальной идентичности, развитие культурных инициатив	Гармонизация общества, усиление социальной сплочённости
Инновации и устойчивость	Участие общин в экологических, цифровых и инфраструктурных проектах	Повышение устойчивости к кризисам, внедрение новых технологий

Источник: https://doi.org/10.1145/358916.361990

Экономическое измерение выражается в поддержке малого и среднего бизнеса, сельскохозяйственных кооперативов и социальных предпринимательских инициатив. Это приводит к созданию новых рабочих мест, росту доходов населения и диверсификации экономики, что снижает зависимость регионов от ограниченного числа отраслей.

Социальная сфера выигрывает за счёт вовлечения граждан в процессы принятия решений, поддержки уязвимых групп и развития локальных социальных проектов. Такой подход способствует снижению социальной напряжённости, укрепляет доверие между обществом и властью, а также улучшает доступ населения к образованию, здравоохранению и социальной инфраструктуре. Институциональная стабильность достигается благодаря росту доверия к государственным органам и формированию механизмов общественного самоуправления. Это позволяет укрепить легитимность власти, повысить её прозрачность и снизить коррупционные риски [7 с, 47].

Культурное развитие напрямую связано с сохранением традиций, поддержкой локальной идентичности и реализацией культурных инициатив. Данные процессы обеспечивают гармонизацию общественных отношений, усиливают социальную сплочённость и формируют позитивный имидж региона. Наконец, участие общин в экологических, цифровых и инфраструктурных проектах способствует внедрению инноваций и повышению устойчивости регионов к внешним кризисам. Такие инициативы создают условия для модернизации экономики и долгосрочной стабильности.

Влияние работы с общинами на социально-экономическое развитие можно охарактеризовать как один из ключевых факторов устойчивого прогресса современного общества. Проведённый анализ показывает, что взаимодействие с местными сообществами обеспечивает баланс между экономической эффективностью, социальной справедливостью и культурной самобытностью регионов. Прежде всего, работа с общинами способствует укреплению экономической базы регионов. За счёт поддержки малого и среднего бизнеса, развития кооперативов и стимулирования социального предпринимательства создаются новые рабочие места, растёт уровень доходов населения и обеспечивается диверсификация экономики. Это особенно важно для снижения зависимости от отдельных отраслей и повышения конкурентоспособности регионов в условиях глобализации.

В социальной сфере вовлечение населения в процессы принятия решений усиливает доверие к органам власти и формирует устойчивые механизмы общественного контроля. Такой подход не только повышает эффективность использования ресурсов, но и способствует снижению социальной напряжённости, улучшению качества образования, здравоохранения и социальной инфраструктуры. В результате создаются условия для более справедливого и гармоничного развития общества. Культурный аспект работы с общинами проявляется в сохранении локальной идентичности, укреплении традиций и развитии культурных инициатив. Это укрепляет социальную сплочённость, способствует межпоколенческой преемственности и формирует позитивный имидж региона. В сочетании с инновационными проектами в экологической и цифровой сферах работа с общинами становится важным условием для формирования долгосрочной устойчивости и готовности общества к новым вызовам.

Что интеграция общинных инициатив в стратегию социально-экономического развития это не второстепенный, а фундаментальный элемент современного управления. Она формирует основу для долгосрочного прогресса, способствует объединению усилий государства, бизнеса и гражданского общества и обеспечивает

устойчивое развитие регионов как в экономическом, так и в социально-культурном измерении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Məmmədova, E. B. (2024). *Sosial işin iqtisadi əsasları* [Dərs vəsaiti]. Bakı: Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya MMC. preslib.az
Qısa qeyd: Sosial işin iqtisadi əsaslarını azərbaycan kontekstində təqdim edir — icmaların sosial rifahı və sosial xidmətlərlə bağlı yanaşma üçün faydalı ola bilər.
2. Mahmudov, M. M., & Mahmudova, İ. M. (2011). *Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi*. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı. ebooks.az
Qısa qeyd: Regionların inkişafı və tənzimlənməsi mövzusunda; icmalarda sosial-iqtisadi dinamika baxımından faydalı ola bilər.
3. Mehdiyev, X. O. (2015). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına retrospektiv baxış: müqayisəli təhlil* [I kitab]. Bakı: İdeal-Print. ebooks.az
Qısa qeyd: Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf mərhələlərini müqayisəli şəkildə araşdırır — icma əməkdaşlığı prizmasından konteksti anlamaq üçün yararlı.
4. Bittner, V. A. (2018). "Social Economy for Azerbaijan". [Working paper]. cesd.az
Qısa qeyd: "Sosial iqtisadiyyat" konsepsiyası Azərbaycan kontekstində — icma əməkdaşlığı və sosial biznes modelləri üçün düşüncə zəminidir.
5. Rəhmətullayeva, C., Ağayeva, S., & Qasımova, A. (2024). "Sosial işdə fərdi halların idarə edilməsi" [Təlim toplusu]. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi.
6. Кисуркин, А. А. (2010). Экономические ресурсы как факторы влияния на социально-экономическое развитие региона. *CyberLeninka*. Snauka+3КиберЛенинка+3КиберЛенинка+3
7. Юн Минаев. (2009). Анализ факторов, влияющих на уровень социально-экономического развития региона. *CyberLeninka*. ResearchFDI+15КиберЛенинка+15КиберЛенинка+15
8. Сатпаева, З.Т. (2020). Роль науки в социально-экономическом развитии стран. *Вестник Turan University*. vestnik.turan-edu.kz
9. Голубев, А., & Качоровский, К. Р. (н.д.). Влияние переселений на социально-экономическое развитие Сибири в эпоху капитализма. *bsk.nios.ru*. Siberian Regional Studies Library
10. Pittman, R., Pittman, E., Phillips, R., & Cangelosi, J. (2009). *The Community and Economic Development Chain: Validating the Links Between Processes and Outcomes. Community Development, 40*(1), 80–93. https://doi.org/10.1080/15575330902918956 Siberian Regional Studies LibraryEconsult Solutions, Inc.
11. Storper, M. (2005). *Society, community, and economic development. Studies in Comparative International Development, 39*(4), 30–57. https://doi.org/10.1007/BF02686164 Econsult Solutions, Inc.
12. Moreira, J. A. (n.d.). *Community Engagement—Literature Review*. U.S. General Services Administration. Обзор существующих исследований, подчёркивающих значимость вовлечения общин в социальную, образовательную и устойчивую повестку. Evaluation.gov+2Taylor & Francis Online+2

ВЛИЯНИЕ РАБОТЫ С ОБЩИНАМИ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Агаева Фируза

АННОТАЦИЯ

Работа с общинами играет важную роль в обеспечении устойчивого социально-экономического развития регионов. Вовлечение местного населения в процесс принятия решений способствует более эффективному использованию ресурсов, повышает уровень доверия между обществом и государственными институтами, а также стимулирует развитие инициатив «снизу вверх». Через участие общин возможно формирование более гибких и адресных программ развития, которые учитывают специфику и реальные потребности населения.

Экономический эффект проявляется в создании новых рабочих мест, поддержке малого и среднего бизнеса, развитии кооперации и внедрении социальных инноваций. В социальном аспекте работа с общинами способствует укреплению социальной сплоченности, повышению качества жизни, развитию человеческого капитала и снижению уровня социального неравенства.

Особое значение имеет роль общин в реализации государственных и муниципальных программ, где их активное участие позволяет минимизировать риски неэффективного расходования ресурсов. Таким образом, работа с общинами становится стратегическим инструментом повышения конкурентоспособности регионов, устойчивого экономического роста и укрепления социального потенциала общества.

İCMALARLA İŞLƏRİN SOSİAL VƏ İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏSİRİ

Firuzə Ağayeva

XÜLASƏ

İcmalarla iş regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Yerli əhalinin qərarların qəbulu prosesinə cəlb edilməsi resurslardan daha səmərəli istifadəni təşviq edir, cəmiyyət və hökumət institutları arasında etimad səviyyəsini artırır və aşağıdan yuxarıya doğru təşəbbüslərin inkişafını stimullaşdırır. İcmanın iştirakı ilə əhalinin xüsusiyyətlərini və real ehtiyaclarını nəzərə alan daha çevik və məqsədyönlü inkişaf proqramları yaratmaq mümkündür.

İqtisadi effekt yeni iş yerlərinin yaradılmasında, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsində, əməkdaşlığın inkişafında və sosial innovasiyaların tətbiqində özünü göstərir. Sosial aspektdə icmalarla işləmək sosial birliyi gücləndirməyə, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa, insan kapitalını inkişaf etdirməyə və sosial bərabərsizliyi azaltmağa kömək edir.

Dövlət və bələdiyyə proqramlarının həyata keçirilməsində icmaların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, burada onların fəal iştirakı resurslardan səmərəsiz istifadə risklərini minimuma endirməyə kömək edir. Beləliklə, icmalarla iş regionların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, davamlı iqtisadi artım və cəmiyyətin sosial potensialının gücləndirilməsi üçün strateji alətə çevrilir.

IMPACT OF WORKING WITH COMMUNITIES ON SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Agaeva Firuza

SUMMARY

Working with communities plays an important role in ensuring sustainable socio-economic development of regions. Involving local population in the decision-making process promotes more efficient use of resources, increases the level of trust between society and government institutions, and stimulates the development of bottom-up initiatives. Through community participation, it is possible to create more flexible and targeted development programs that take into account the specifics and real needs of the population.

The economic effect is manifested in the creation of new jobs, support for small and medium-sized businesses, development of cooperation and the introduction of social innovations. In the social aspect, working with communities helps to strengthen social cohesion, improve the quality of life, develop human capital and reduce social inequality.

Of particular importance is the role of communities in the implementation of state and municipal programs, where their active participation helps to minimize the risks of inefficient use of resources. Thus, working with communities becomes a strategic tool for increasing the competitiveness of regions, sustainable economic growth and strengthening the social potential of society.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЛУЖБ И СУДОВ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПРОЦЕССЕ СЕМЕЙНОЙ МЕДИАЦИИ

Гасанов Рамиз Интигам оглу
Магистрант II курса БГУ
ramizhasanov057@mail.ru

***Ключевые слова*:** Семья, институт, суд, эскалация, конфликт, социальные службы, медиация, постмедиативная поддержка, Азербайджан.
***Açar sözlər*:** Ailə, institut, məhkəmə, eskalasiya, münaqişə, sosial xidmətlər, vasitəçilik, vasitəçilikdən sonrakı dəstək, Azərbaycan.
***Keywords*:** Family, institution, court, escalation, conflict, social services, mediation, post-mediation support, Azerbaijan.

Семья в Азербайджане рассматривается как ключевой социальный институт, а профилактика семейных конфликтов является приоритетом государственной социальной политики. В условиях растущего числа бракоразводных процессов, а также внутрисемейных конфликтов актуальность приобретает применение современных инструментов альтернативного урегулирования споров, прежде всего медиации.

Семейная медиация в Азербайджане постепенно становится важным элементом системы урегулирования семейных конфликтов, что обусловлено развитием законодательной базы и усилением роли социальных служб в поддержке благополучия семьи. Взаимодействие социальных структур и судебной системы представляет собой комплексный процесс, который направлен на предотвращение эскалации конфликтов, защиту прав детей и снижение нагрузки на суды. Основой для такого взаимодействия служит Закон Азербайджанской Республики «О медиации», который определяет юридические рамки применения медиативных технологий, а также фиксирует порядок участия медиаторов и социальных работников в разрешении семейных споров.

На практике инициатором процесса семейной медиации часто выступают социальные службы, которые работают с конфликтными семьями. Они осуществляют первичную диагностику ситуации, выявляют риски насилия, дезадаптации детей, а также оценивают возможность использования медиации. Данные службы, включая Центры DOST, районные отделы социальной защиты, комиссии по делам несовершеннолетних и другие структуры, проводят консультирование сторон и разъясняют преимущества досудебного урегулирования спора. Их задача — подготовить семью к добровольному участию в медиативном процессе и обеспечить условия, при которых каждая из сторон чувствует себя безопасно и готова к конструктивному диалогу.

Судебная система Азербайджана активно использует механизм направления семейных споров на медиацию. Судьи, рассматривающие дела о расторжении брака, разделе имущества, определении места жительства ребёнка или порядке общения, часто предлагают сторонам пройти процедуру медиации до вынесения решения. Этот подход способствует снижению эмоциональной напряжённости между супругами и позволяет им самостоятельно выработать соглашение, учитывающее интересы детей.

Взаимодействие социальных служб и судов строится на обмене информацией и согласовании дальнейших действий. Социальные работники предоставляют суду аналитические заключения о семейной ситуации, уровне риска, потребностях детей, а также о готовности родителей сотрудничать в рамках медиации. Суд, в свою очередь, передаёт социальным службам информацию о ходе судебного процесса, назначенных заседаниях и возможных решениях, связанных с безопасностью и

благополучием несовершеннолетних. Это позволяет построить системный подход к сопровождению семьи, где медиация выступает не разовой процедурой, а частью комплексной социальной поддержки. Судьи в семейных делах ориентируются не только на букву закона, но и на социальные и психологические аспекты, поэтому взаимодействие с социальными службами становится необходимым.

Особое место занимает работа социальных служб после завершения медиации или суда. Даже при наличии медиативного соглашения необходимо сопровождение семьи, наблюдение за исполнением договорённостей, поддержка родителей в адаптации к новым семейным ролям и условиям. Социальные службы часто организуют консультации для родителей, проводят встречи с детьми, обучают участников семьи навыкам ненасильственного взаимодействия. Такая постмедиативная поддержка служит профилактикой повторных конфликтов и способствует стабилизации семейной среды.

Эффективность взаимодействия социальных служб и судебных органов во многом зависит от профессиональной подготовки специалистов. В последние годы в Азербайджане наблюдается развитие программ по обучению медиаторов и социальных работников современным техникам урегулирования конфликтов, работе с семейными кризисами и коммуникации в условиях высокого эмоционального напряжения. Однако остаются проблемы, связанные с недостаточной информированностью населения о преимуществах медиации, ограниченным числом специализированных медиаторов в регионах и недостаточной координацией между отдельными государственными структурами.

Несмотря на существующие трудности, практика показывает, что интеграция медиации в социальную работу и судебную систему Азербайджана приносит значительные результаты. Снижается количество затяжных судебных процессов, укрепляется ответственность родителей, дети реже становятся объектами манипуляции в семейных спорах. Медиация помогает не только юридически урегулировать конфликт, но и восстановить нарушенные коммуникации между членами семьи, создавая условия для более устойчивого и спокойного социального развития.

Заключение. Семейная медиация в Азербайджане становится важным инструментом социальной работы и судебной практики. Взаимодействие социальных служб и судов Азербайджана является ключевым элементом эффективности семейной медиации. Социальные службы обеспечивают оценку состояния семьи и защиту интересов ребёнка, а суды используют медиативный подход в урегулировании конфликтов. Несмотря на существующие проблемы, система развивается, и интеграция медиации в социальную и судебную практику способствует снижению уровня конфликтности, сохранению семей и повышению качества жизни детей. Развитие межведомственного взаимодействия является значимым условием повышения качества социальной поддержки и совершенствования семейной политики государства.

Таким образом, взаимодействие социальных служб и судов в процессе семейной медиации представляет собой важный элемент современной социальной политики Азербайджана. Оно способствует гуманизации судебной практики, укреплению института семьи и развитию системного подхода к работе с конфликтными ситуациями. Усиление межведомственной координации, профессиональное развитие медиаторов и расширение информированности населения способны сделать медиацию одним из ключевых инструментов обеспечения семейного благополучия и социальной стабильности в стране.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Азербайджанской Республики «О медиации» от 29 марта 2019 г.
2. Семейный кодекс Азербайджанской Республики.
3. Кернтке В. Медиация как метод организационного развития. Работа с конфликтами – руководство к действию для руководителей. / Пер. с нем. И.Тарасовой. 2-е издание. СПБ: Издательство Вернера Ре гена, Немецкая школа коучинга и медиации, 2012. 240 с.
4. Баранов П. А. Медиация в семейных спорах: теория и практика. – М.: Юрист, 2020.
5. Алимова Т.А. Семейная медиация как метод урегулирования конфликтов. – Москва: Юрайт, 2018.
6. https://media.az/society/mediaciya-v-azerbajdzhane-kak-rabotaet-vnesudebnoe-uregulirovanie-sporov
7. https://acon.az/ru/blogs-usluqi-mediacii-v-azerbaydjane

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЛУЖБ И СУДОВ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПРОЦЕССЕ СЕМЕЙНОЙ МЕДИАЦИИ

Гасанов Рамиз

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль семейной медиации как современного инструмента урегулирования конфликтов в Азербайджане и анализируется взаимодействие социальных служб и судебной системы в этом процессе. Особое внимание уделяется функциям социальных работников, их участию в диагностике семейных конфликтов, защите интересов детей и сопровождении медиативного процесса, а также роли судов в направлении сторон на медиацию, утверждении соглашений и учёте социальной информации при вынесении решений. В работе рассматриваются основные нормативно-правовые акты, регулирующие медиативную практику, приводятся примеры практической реализации взаимодействия государственных структур, выявляются проблемы и ограничения, такие как недостаточная информированность населения, ограниченное число квалифицированных медиаторов и недостаточная координация между ведомствами. Показано, что интеграция медиации в социальную работу и судебную практику способствует снижению конфликтности в семьях, сохранению института семьи и защите прав детей. Особое внимание уделено необходимости развития межведомственного взаимодействия, профессиональной подготовки специалистов и повышения общественной осведомлённости о преимуществах медиации.

AİLƏ VASİTƏÇİLİYİ PROSESİNDƏ SOSİAL XİDMƏTLƏR VƏ AZƏRBAYCAN MƏHKƏMƏLƏRİ ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏ

Həsənov Ramiz

XÜLASƏ

Bu məqalədə ailə vasitəçiliyinin Azərbaycanda münaqişələrin həlli üçün müasir bir vasitə kimi rolu araşdırılır və bu prosesdə sosial xidmətlər ilə məhkəmə sistemi arasında qarşılıqlı əlaqə təhlil edilir. Xüsusilə sosial işçilərin funksiyalarına, onların ailə

münaqişələrinin diaqnozunda, uşaqların maraqlarının qorunmasında və vasitəçilik prosesinin dəstəklənməsində iştirakına, eləcə də məhkəmələrin tərəfləri vasitəçiliyə yönləndirməsində, müqavilələrin təsdiqlənməsində və qərarlar qəbul edilərkən sosial məlumatların nəzərə alınmasında roluna diqqət yetirilir. Məqalədə vasitəçilik təcrübəsini tənzimləyən əsas hüquqi aktlar araşdırılır, dövlət qurumları arasında praktik qarşılıqlı əlaqəyə dair nümunələr təqdim olunur və ictimaiyyətin məlumatlılığının kifayət qədər olmaması, ixtisaslı vasitəçilərin məhdud sayı və qurumlar arasında koordinasiyanın kifayət qədər olmaması kimi problemlər və məhdudiyyətlər müəyyən edilir. Göstərilir ki, vasitəçiliyin sosial işə və məhkəmə təcrübəsinə inteqrasiyası ailələr daxilində münaqişələrin azaldılmasına, ailə institutunun qorunmasına və uşaq hüquqlarının qorunmasına kömək edir. Xüsusilə qurumlararası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, mütəxəssislər üçün peşəkar təlim və mediasiya faydaları barədə ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılması zərurətinə diqqət yetirilir.

INTERACTİON BETWEEN SOCİAL SERVİCES AND COURTS OF AZERBAİJAN İN THE PROCESS OF FAMİLY MEDİATİON

Hasanov Ramiz

SUMMARY

This article examines the role of family mediation as a modern tool for conflict resolution in Azerbaijan and analyzes the interaction between social services and the judicial system in this process. Particular attention is paid to the functions of social workers, their involvement in diagnosing family conflicts, protecting children's interests, and supporting the mediation process, as well as the role of courts in referring parties to mediation, approving agreements, and taking social information into account when making decisions. The paper examines the main legal acts governing mediation practice, provides examples of practical interaction between government agencies, and identifies problems and limitations, such as insufficient public awareness, a limited number of qualified mediators, and insufficient coordination between agencies. It is shown that the integration of mediation into social work and judicial practice helps reduce conflict within families, preserve the institution of the family, and protect children's rights. Particular attention is paid to the need to develop interagency cooperation, professional training for specialists, and raising public awareness of the benefits of mediation.

İDARƏETMƏ, İQTİSADİYYAT, İNFORMASİYA

GÖMRÜK SİSTEMİNDƏ RƏQƏMSALLAŞMA, ELEKTRON XİDMƏTLƏRİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ VƏ "SMART CUSTOMS" MODELİ HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİM

Ülkər İlqar qızı Cəfərova
BDU-nun II kurs magistrantı
ulker.jafarv@gmail.com
Zəhra İsa qızı Səmədova
BDU-nun dosenti
zaxra.samadova@hotmail.com

Açar sözlər: gömrük işi, rəqəmsallaşma, Smart Customs, elektron xidmətlər
Ключевые слова: таможня, цифровизация, «Умная таможня», электронные услуги
Keywords: customs, digitalization, Smart Customs, electronic services.

Giriş. Müasir dövrdə qlobal arenaya daxil olmaq və əsas subyeklərdən birinə çevrilməyin əsas istiqamətlərindən biridə beynəlxalq təcrübənin ölkəmizin iqtisadi maraqlarına uyğunlaşdıraraq gömrük sahəsinə daxil etməkdir. Beynəlxalq təcrübə isə özündə bir çox komponenetləri - inteqrasiya, azad iqtisadi zonalar və ən əsası texnologiyalara yiyələnmə səviyyəsini özündə birləşdirməkdədir. Bu texnologiyaların mövcud qanunvericiliyə uyğun tətbiqi, o cümlədən, informasiya bazasının yaradılaraq kadrların peşə təliminin artırılması pnəmli məsələlərdəndir. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə bacarığı yəkmilləşdirilməli və maksimum tövhə verməsi üçün səmərəli formada istifadə olunmalıdır. Hazırda gömrük fəaliyyətində 99% gömrük xidmətləri elektronlaşdırılıb. Bizim əsas məqəsimiz ölkəmizin gömrük sisteminin qabaqcıl texnologiyalar vasitəsi ilə təkmilləşdirərək beynəlxalq arenada nüfuzlu ölkələr siyahısına daxil olmaqdır.

Metod. Məqalədə təhlil metodu, təsvir metodu, təklif və nəticə metodu istifadə olunmuşdur. Təhlil metodu vasitəsi ilə gömrük işində rəqəmsallaşmanın hansı vaitələr ilə olunduğu və idxal-ixrac dövriyyəsinə faydaları haqqında bəhs olunmuşdur. Elektron xidmətlərin gömrük subyektlərinə dəstəyi və həmin xidmətlərin tipi təsvir metodu ilə reallaşdırılmışdır. Təklif və nəticə metodları vasitəsilə gömrük sistemində istifadə olunan elekron xidmətlərin genişləndirilməsi, vətəndaş və xarici vətəndaşlara təklif olunan xidmət səviyyəsinin genişləndirilməsi o cümlədən, mövzu ümumiləşdirilərək nəticəsi verilmişdir.

Son illərin müşahidəsinə dayanaraq demək olar ki, Azırbaycan rəqəmsallaşdırılmış gömrük sisteminə daxil olmuş və müsbət nəticələr əldə etmişdir. Bütün proseslər gömrük fəaliyyətinin stimullaşdırılması və işgüzar proseslərin təkmilləşdirilməsi məqsədi daşıyır. Rəqabətqabiliyyətinin artırılması iqtisadi təhlükəsizlik əldə olunmasında əsas meyyarlardandır. Bu səbəbdən, ölkənin ixrac-idxal potensialının artırılması, avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə edilməsi və rəqəmsallaşdırma işlərinin həyata keçirilməsi önəmli faktorlardandır. Beynəlxalq ticarətə inteqrasiya rəqabətqabiliyyətinin qorunmasında əsas olduğundan beynəlxalq təcrübəyə yiyələnmək dünya bazarına daxil olmaq üçün zəruridir. Elektron xidmətlərin genişləndirilməsi onlayn platformalar üzərində gömrük prosedurlarına nəzarət etmək və həmin prosedurların asanlaşdırılmasıdır. Məlumatlı olma imkanı bir çox üstünlükləri məsələn elektron xidmətlər vasitəsilə istifadəçi malının statusunu, rüsum məbləğini və s. əvvəlcədən öyrənə bilir. Idxal və ixrac prosedurlarının sürətləndirilməsi istiqamətində aparılan islahatlara əsasən, malların elektron formada beyan edilməsi o cümlədən gömrük rüsumlarının, tarif və dərəcələrin, vergi ödənişlərinin avtomatik yoxlanılması mübadilə olunanmalların həcminin artmasına və iştirak edən subyektlərin

sayının yüksəlməsinə müsbət təsir etmişdir. Xidmətlərin əlçatan olması 24/7 rejimində xidmətlərdən istifadə imkanı verməklə yanaşı ərazi və zaman məhdudiyyətini də aradan qaldırır. Mobil cihaz gömrükdə bəyan edilib-edilmədiyinin yoxlanılması və digər gömrük prosesləri ilə bağlı statusların yoxlanması mümkündür.

Bildiyimiz kimi bütün mal və nəqiliyyat vasitələrinin ölkəyə buraxılması bəyan edildikdən sonra reallaşa bilər. Gömrük sisteminin ayrılmaz və əsas tərkib hissəsi gömrük bəyannamələrinin düzgün tərtibi və doldurulmasıdır. Sistemdə istiqamətləndirici məlumatlar və kalkulyatorlar səhvsiz bəyanetməyə kömək etməkdədir. Bütün proseslər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ona görədə səhv ehtimalı aşağı şəfaflıq isə yüksək səviyyədə təmin edilir.

Elektron xidmətlərdən istifadə insan səhvlərinin azadılması və dəqiqliyin artırılması gömrük işində çıxış edən subyektlər üçün yüksək nəticələr vermşdir. Gömrük üçün üstün tərəfləri rəqəmsal sistemlər məlumatları avtomatik yoxlamaqla. səhvlərin qarşısı alınır. Məsələn, məsələn, yanlış mal kodu, yanlış rüsum hesablama və s. kimi məlumatlar dəqiq hesablanılır.

Sxem 1. Elekron xidmətlərin funksiyaları

Funksiya	Təsviri
Gömrük rüsumlarının hesablanması	Gömrük ödənişlərinin məbləğini hesablamaq üçün proqram təqdim edilir
Resurslara qənaət	İşçi qüvvəsi və material xərcləri azalır
Elektron növbə	Sərhəd keçid növbəsinə onlayn yazılmaq funksiyası
DGK ya elektron müraciət	Dövlət Gömrük Komitəsinə onlayn sorğular göndərmək
Hesabatlılıq və analitika	Rəqəmsal sistemlər real vaxtda məlumatları toplamağa və təhlil etməyə imkan verir

Dəqiqlik yüksək səviyyədə olduğundan məlumatların təkrar yoxlanılmasına ehtiyac azalır həmçinin, sistemlər artıq çoxpilləli avtomatlaşdırılmış yoxlama aparır. Buda gömrük işinin təkmilləşdirilməsində önəmli faktordu. Elektron xidmətlərdən istifadə vətəndaş üçün məlumatların təhlükəsizliyi və malların izlənməsi baxımından bir sıra üstünləri vardır. Sistem istifadəçini addım-addım yönləndirir. Məsələn, “Smart Customs”da bəyanetmədə avtomatik sahə doldurulması səvləri minimum endirir. Ölkə iqtisadiyyatının qorunması bir-başa olaraq gömrük stukturlarından da asılıdır. Söz yox ki, gömrük orqanları ilə vergi, statistika, maliyyə və hüquq mühafizə orqanları qarşılıqlı məlumat mübadiləsi aparmaqdadır. İnformasiya-kommunikasiya vasitələrinin bu sahəyə cəlb edilməsi prosesləri sürətləndirməkdədir.

Gömrük proseslərində hər bir əməliyyat sistemə düşür və audit üçün saxlanılır. Bu da qanunsuz yüklərin, saxtalaşdırmanın və kölgə iqtisadiyyatının aşkarlanmasını asanlaşdırır. Beynəlxalq ticarətdə müxtəlif dövlət qurumları arasında məlumat mübadiləsi avtomatlaşdırmaqla sürətli və şəffaf mühit yaradır. Hər hansı gecikmə və ya problem olduqda, sistemdə problemin səbəbini və cavabdeh qurumları görmək mümkündür.

Gömrük işində prioritet nüanslardan biridə dövlət-vətəndaş münasibətində inamın artmasıdır. Rəsmi saytların və elektron xidmətlərin mövcudluğu inamlı mühitn yaranmasına səbəb olur. Vətəndaş rəqəmsal xidmətlər də daha az “qeyri-rəsmi” vastitələr ilə ünsiyyətə məcbur olur. Həmçinin, bu tip xidmətlər digər subyektlərin dövlət orqanına qarşı inam hissini güclənir.

Rəqəmsallaşdırılmış gömrük sistemində xüsussi ilə "Smart Customs" modelini vurğulamaq lazımdır. "Smart Customs" modeli müasir gömrük idarəetmə sistemidir. Bu

model innovativ texnologiyaların, o cümlədən süni intellekt, böyük verilənlər, avtomatlaşdırma və bulud texnologiyalarının tətbiqi ilə gömrük işinin inkşafında mühüm rol oynamaqdadır. Nazirlər Kabinetinin 1 yanvar 2021-ci il tarixində 305 saylı təkmilləşdirilmiş qərarına əsasən, Sadələşdirilmiş Bəyannamə - "Smart Customs" layihəsinə tətbiqinə başlanılmışdır. Xüsusi ilə, vurğulamaq lazımdır ki Smart customs haqqında məlumatların əlçatan olması məqsədi ilə Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi internet səhifəsindən və sosial şəbəkələrdən yetərincə informasiya almaq mümkündür. "Smart Customs" vasitəsi ilə gömrük proseslərinin bir çoxu elektron formada reallaşdırıla bilər ki, bu da vaxta qənaət və səmərəli mühitin yaradılmasında önəmlidir. Həmçinin, elektron xidmətlər siyasında vətəndaşların onlayın müraciət və şıikayətlərinin qəbulu tərəflər arasında etibarlı mühitin şəffaflaşdırılması istiqamətində mühüm daşıyıcılardandır. "Smart Customs" tətbiqinə bütün subyektlərin rahatlığı məqsədi ilə SİMA imza ilə daxil olması imkanı yaradılıb.

Beləliklə, "Smart Customs" istifadəçiləri artıq rəqəmsal imza vasitəsilə şəxsiyyət təsdiqini asanlıqla həyata keçirə bilirlər. Statistik göstəricilərə əsaslanaraq demək lazımdır ki, 2025-ci ildə "Smart Customs" istifadəçi sayı 2,000,000-dan(iki milyon)çoxdur. Hətta daha aydın vurğulasaq, iOS istifadəçilərinin sayı 1,100,000-dən, Android istifadəçilərinin sayı 930,000-dən çoxluq təşkil edir. Gömrük Məcəlləsinə və mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının normativ aktlarına əsasən ölkəyə ixrac, idxalı və tranzit keçirilməsi qadağan olunan bütün mallar haqqında gömrük rəsmiləri açıqlamalar verməklə yanaşı elektron formada da bildirişlər edilibdir. Diqqət yetirilməli məqamlardan biridə kağız işlərinin azalması və resurs qənaəti kimi üstünlüklərin əldə olunmasıdır.

"Smart Customs" beynəlxalq ticarətdə dövlətimizin beynəlxalq səviyyədə uyğunlaşması istiqamətində vacib rol oynayır. Gömrük sistemində rəqəmsallaşma Azərbaycanın gömrük sistemini beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırır Beynəlxalq strandartlara cavab verən electron xidmətlər təkif edir. Bu standartlara nümunə olaraq WCO, WTO, UNECE və s. göstərmək olar. Dövriyyənin artırılması ilk öncə malların sürətli mübadiləsindən başlayır. Xarici ölkələrin gömrük orqanları ilə birbaşa məlumat mübadiləsi imkanı yaradılması proseslərin ləngiməsi problemini arxa plana qoyur.Həmçinin digər subyektlər üçün məsələn xaricdən mal gətirən şəxslər və şirkətlər üçün bu, daha sadə və şəffaf proses deməkdir. İdxal-ixrac əməliyyatlarının sürətlənməsi daha az sənədlərin tələb olunması və gecikmələrin azalmasında əsasdır. Gömrük brokerlərinin fəaliyyətinin tənzimlənilməsindədə rol oynamaqdadır. Gömrük brokerlərinin qeydiyyatı və fəaliyyətinin tənzimlənməsi bot vasitəsi ilə şəfaf formada yerinə yetirilir. Elektron xidmət vasitəsi ilə əsas olaraq sadələşdirilmiş bəyannamə və sərnişinlər üçün sadələşdirilmiş bəyannamə xidmət göstərir. Elektron ticarət - sadələşdirilmiş bəyannamə vasitəsi ilə electron formada malları bəyan edilməsi həyata keçirilir. Sərnişinlər üçün sadələşdirilmiş bəyannamə fiziki şəxslər tərəfindən güzəştli və sadələşdirilmiş qaydada malların bəyan olunması funksiyasını özündə birləşdirir.

Gömrük ödənişlərini özün hesabla hissəsindən hər bir subyekt ölkə ərazisinə gətirmək istədiyi avtonəqiliyyat vastələrinin və malların rüsumunu hesablaya bilər. O cümlədən, Avro-4 ekoloji normalarına uyğun olmasını müəyyən etmək məqsədi ilə nəqiliyyat vasitələrinin zavod buraxılış tarixi, markası, şassi nömrəsi, rəngi və s. göndərilir. Dövlət Gömrük Komitəsinin Mərkəzi Gömrük Ekspertizası İdarəsinə təqdim olunur. Gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi 1994-cü ildə GATT-ın VII maddəsinə və onun əlavələrinə uyğunlaşdırılmış formada aparılmaqdadır. Elektron xidmət daxilində müraciətlər bölməsindən subyektlərin sorğu və şikayətləri qəbul olunur. Proses əsasən dörd hissədən - müraciət daxil oldu,qeydiyyat gözləyir, qeydiyyat alındı və icra edildi mərhələrindən ibarətdir.

Elekton xidmətdə həftəlik icmal, gömrük orqanlarında keçirilən təlimlər,nümayəndə heyətləri arasında görüşlər və son dönəmlərin actual mövzularından bəhs olunaraq

cəmiyyətin məlumatlandırılması elektron xidmət vasitəsi ilə aparılır. Həftəlik icmal bölməsində həftə ərzində Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyəti ilə bağlı ən vacib hadisələrin qısa xülasəsi bildirilir. Elektron xidmətdə vətəndaşlar üçün bəyannamə yanlış olduğu təqdirdə silmək və düzəliş etmək haqqında məlumat verilir. Həmçinin, dəstək məqsədi ilə tez-tez verilən suallar və onların cavabları ilə tanış olmaq imkanı verir. Onlayn söhbət vasitəsi ilə suallarımızı onlayn çata yazma və cavab ala bilmək kimi üstünlüklərə malikdir. Rəqəmsal arxiv və sənəd dövriyyəsinin avtomatlaşdırılması sayəsində artıq minlərlə kağız sənəd arxivlərdə saxlanılmır, əksinə, hər şey rəqəmsal bazada saxlanılır. Əvvəlki işlərin yoxlanması və analiz işləri sürətlənir. Azərbaycan vətəndaşları və xarici vətəndaşlar o cümlədən digər subyektlər keçmişdə bəyan etdiyi bütün malların arxivini görə bilir. Əsas üstünlüyü isə gələcəkdə eyni malı yenidən ölkəyə daxil edəndə sistem bu arxivləri nəzərə alaraq sürətli proses aparır.

Elektron xidmət vasitələrinin təyinatı Dövlət Gömrük Komitəsinin elektron xidmətlərinə mobil cihazlar vasitəsi ilə qoşulmanın təminidir. Elektron xidmətlərdən istər azərbaycan vətəndaşları istərsə də xarici vətəndaşlar istiafdə etmək səlahiyyətindədir. Müasir dövrdə gömrük sistemləri "data analytics" imkanlarına malikdir ki, buda gömrük proseslərinin analizini sürətləndiri.

Nəticə. Ümumiləşdirsək hər bir subyekt reqəmsallaşma vasitəsi ilə elektron ticarət malını bəyan edə, rüsum hesablaya, DGK-ya sual göndərə, GÖÖEN (gömrük ödənişlərinin ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi) nömrəsi ala, elektron növbəyə yazıla bilər. Hətta qeyd etmək lazımdır ki, gələcək dövrlərdə bu tətbiqə müxtəlif xidmətlər və informasiya arayışlarıda əlavə olunacaq. Müxtəlif suallarla bağlı rəy və təkliflərimizi elektron poçt vasitəsi ilə bildirə bilərik. Bütün bunlar şəfaf mühitin yaranmasına və beynəlxalq sferada profisional addımlar atmağa dəstək verir. Rəqəmsallaşma və elekron xidmətlərdən istifadə gömrük sistemində şəffaflığı artırır, vətəndaş və xarici vətəndaşlara xidmət keyfiyyətini yüksəldir, dövlətimizə isə daha effektiv idarəetmə imkanı verir. Bu, həm iqtisadi, həm sosial, həm də hüquqi faktorlar baxımdan yüksək üstünlük yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, E. (2021). Gömrük sistemində idarəetmə mexanizmləri. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
2. Əliyev, F. (2022). Beynəlxalq ticarət və gömrük siyasəti. Bakı: BSU Nəşriyyatı.
3. Aslanova, S. (2020). Gömrük rüsumları və iqtisadi tənzimləmə alətləri. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Həsənov, R. (2019). Azərbaycan gömrük sisteminin hüquqi əsasları. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
5. Hüseynli, L. (2023). Gömrük nəzarətinin müasir üsulları və texnologiyaları. Bakı: ADU Nəşriyyatı.
6. Məmmədov, A. (2020). Beynəlxalq gömrük hüququ. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı.
7. Məmmədova, Z. (2021). Avropa İttifaqında gömrük siyasətinin xüsusiyyətləri. Bakı: Tədris Nəşriyyatı.
8. Rustamov, T. (2022). Gömrük və logistika menecmenti. Bakı: İqtisadi İnkişaf Nəşriyyatı.
9. Smith, J. (2021). Customs and international trade regulation. London: Routledge.
10. Иванов, А. (2020). Таможенная политика и экономическая безопасность. Москва: Наука.

GÖMRÜK SİSTEMİNDƏ RƏQƏMSALLAŞMA, ELEKTRON XİDMƏTLƏRİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ VƏ "SMART CUSTOMS" MODELİ HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİM

Cəfərova Ülkər, Səmədova Zəhra

XÜLASƏ

Azərbaycanda gömrük işinin təkmilləşdirilməsi sahəsi gənc sahə olmaqla, müstəqillik qazandıqdan və iqtisadi gücə malik olduqdan sonra gömrük sahəsinin müxtəlif istiqamətlərində yüksək səviyyədə tətbiq olunmağa başlanıldı. Bütün inkşaf etmiş sahələrdə o cümlədən gömrük fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının və qabaqcıl texnoloji yeniliklərin tətbiqinin müsbət aspektlərini qeyd etmək mühüm şərtdir. Bunlara misal olaraq onlayn müraciətlərin qəbulu, elektron bəyannamələrin doldurulması, mobil tətbiqlər vasitəsilə əməliyyatların aparılması dövlət orqanları ilə istər vətəndaş istərsədə sahibkarlar arasında əlaqənin gücləndirilməsi və qarşılıqlı etimadın dəstləklənməsi yolunda səylərin nəticəsidir. Gömrük sistemində rəqəmsallaşma ilk öncə gömrük əməliyyatlarının icrasının sürətli, şəffaf və operativ həyata keçirilməsində mühüm rol oynamaqdadır. Nəzərə alsaq ki, bu yeniliklərin tətbiqi hələdə davam etməkdədir lakin, bu gün üçün yüksək səviyyədə gömrük işinin təşkil olunduğunu müşahidə etmiş olarıq. Gömrük işində rəqəmsallaşmanın və inkşafın nümunəsi kimi "Smart Customs" modelini göstərmək lazımdır. Bu model vasitəsi ilə avtomatlaşdırılmış risk analiz sistemləri, data analitika və ümumi olaraq desək ağıllı gömrük sistemi bütün gömrük fəaliyyətində çıxış edən subyektlərə tövhə verməkdədir. Gömrük sistemində rəqəmsallaşma və "Smart Customs" modelinin tətbiq edilməsi, ölkəmizin iqtisadiyyatını qlobal bazarlara daha səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaqdadır.

МОИ СООБРАЖЕНИЯ О ЦИФРОВИЗАЦИИ ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЫ, РАСШИРЕНИИ ЭЛЕКТРОННЫХ УСЛУГ И МОДЕЛИ «УМНАЯ ТАМОЖНЯ»

Джафарова Улькар, Самедова Захра

АННОТАЦИЯ

Совершенствование таможенного дела в Азербайджане – молодая отрасль, и с обретением независимости и экономической мощи она начала применяться на высоком уровне в различных направлениях таможенной сферы. Важно отметить положительные аспекты применения информационно-коммуникационных технологий и передовых технологических инноваций во всех развитых областях, в том числе в сфере совершенствования таможенной деятельности. Например, приём онлайн-заявлений, заполнение электронных деклараций, проведение транзакций через мобильные приложения – всё это результат усилий по укреплению взаимоотношений между государственными органами гражданами и предпринимателями, а также поддержанию взаимного доверия. Цифровизация в таможенной системе играет важную роль, прежде всего, в быстром, прозрачном и оперативном осуществлении таможенных операций. Учитывая, что внедрение этих инноваций продолжается, можно отметить, что таможенное дело сегодня организовано на высоком уровне. Необходимо представить модель «Умная таможня» как пример цифровизации и развития таможенного дела. Благодаря этой модели автоматизированные системы анализа рисков, аналитика данных и, в целом, умная

таможенная система вносят вклад в развитие всех субъектов, участвующих в таможенной деятельности. Цифровизация таможенной системы и внедрение модели «Умная таможня» создают условия для более эффективной интеграции экономики нашей страны в мировые рынки.

MY VİEWS ON DIGITALIZATION IN THE CUSTOMS SYSTEM, EXPANSION OF ELECTRONIC SERVICES AND THE "SMART CUSTOMS" MODEL

Jafarova Ulkar, Samadova Zahra

SUMMARY

The field of improvement of customs work in Azerbaijan is a young field, and after gaining independence and economic strength, it began to be applied at a high level in various directions of the customs field. It is important to note the positive aspects of the application of information communication technologies and advanced technological innovations in all developed areas, including in the improvement of customs activities. For example, accepting online applications, filling out electronic declarations, conducting transactions through mobile applications are the result of efforts to strengthen the relationship between state bodies and both citizens and entrepreneurs and to support mutual trust. Digitalization in the customs system plays an important role, first of all, in the fast, transparent and operational implementation of customs operations. Considering that the application of these innovations is still ongoing, we can observe that customs work is organized at a high level today. It is necessary to show the "Smart Customs" model as an example of digitalization and development in customs work. Through this model, automated risk analysis systems, data analytics and, in general, a smart customs system are contributing to all subjects involved in customs activities. Digitalization in the customs system and the implementation of the "Smart Customs" model are creating conditions for a more efficient integration of our country's economy into global markets.

SEPARATİZMİN YARANMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Yusifov Elvin Qoşqar oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
yelvin561@gmail.com

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, separatizm, siyasi sabitlik, beynəlxalq münasibətlər, regional sabitlik
Ключевые слова: Национальная безопасность, сепаратизм, политическая стабильность, международные отношения, региональная стабильность
Keywords: National security, separatism, political stability, international relations, regional stability

Separatizm müasir dövrdə dövlətlərin ərazi bütövlüyünə və siyasi sabitliyinə qarşı yönəlmiş ən ciddi təhlükələrdən biri kimi çıxış edir. Bu anlayış təkcə bir qrupun ayrılma arzusunu ifadə etmir, həm də daxildə sosial parçalanma, etnik və dini ziddiyyətlər, regional gərginliklər və transmilli geosiyasi maraqlarla qidalanan mürəkkəb proseslər toplusudur.Separatizm çağdaş beynəlxalq münasibətlər sistemində münaqişələrin əsas mənbələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də dövlətlərin milli təhlükəsizlik strategiyalarında mərkəzi yer tutur (2, s. 219).

XXI əsrdə separatist hərəkatların miqyası və təsir dairəsi genişlənmişdir. İspaniyanın Kataloniya bölgəsində 2017-ci ildə keçirilmiş qeyri-qanuni referendum, Böyük Britaniyada Şotlandiyanın müstəqillik cəhdləri, Belçikada flamanlarla vallonlar arasında siyasi gərginlik, İtaliyada Padaniya hərəkatı Avropadakı separatizm ocaqlarının nümunələridir. ABŞ-da Texas və Kaliforniyada zaman-zaman ortaya çıxan ayrılma meylləri, Pakistanda Bəlucistan hərəkatı və Nigeriyada Biafra separatizmi kimi nümunələr də göstərir ki, bu tendensiya qlobal miqyasda aktuallığını qoruyur.

Azərbaycan üçün isə separatizm xüsusilə Dağlıq Qarabağ təcrübəsi ilə yadda qalmışdır. Burada baş verənlər yalnız etnik ermənilərin ayrılmaq istəyi deyil, eyni zamanda regional güclərin və beynəlxalq aktorların maraqlarının toqquşduğu genişmiqyaslı təhlükə modeli idi. Bu təcrübə göstərdi ki, separatizm hər hansı ölkənin deyil, bütövlükdə beynəlxalq sabitliyin təhdididir.Beləliklə, separatizm müasir dünyanın hər bölgəsində müxtəlif formalarda təzahür edən, daxili və xarici amillərin təsiri ilə güclənən və dövlətlərin gələcəyini sual altına alan strateji problemdir.Əsasən etnik, dini, sosial və siyasi motivlərə söykənən separatizm, bir çox hallarda regionlarda gərginliklərə, münaqişələrə və müharibələrə yol açır. Ayrılmaq arzusu daşıyan qruplar bunu milli kimlik, tarixi ədalətsizlik, iqtisadi geridə qalma və ya siyasi haqsızlıqlarla əsaslandırırlar. Belə hallarda separatizmin yaranma səbəblərini bir neçə istiqamətdə izah etmək mümkündür.

Əvvəla, separatizmin başlıca səbəblərindən biri etnik və dini fərqliliklərdir. Tarixən bir çox bölgələrdə etnik azlıqlar özlərini mərkəzi hökumətin qərarlarından kənarda hiss etmiş, dil və mədəniyyət baxımından sıxışdırıldıqlarını iddia etmişlər. Bu, onların öz identikliyini qorumaq və daha çox muxtariyyət, hətta müstəqillik tələb etməsinə gətirib çıxarır. Kataloniya nümunəsində bu xüsusilə aydın görünür: bölgə əhalisi ispan dövlətindən fərqli olaraq özünəməxsus dili, hüquqi və iqtisadi modeli olduğunu bildirərək ayrılmaq istəyir.

Digər önəmli faktor isə iqtisadi və sosial bərabərsizlikdir. Mərkəzi hökumətin müəyyən regionlara yetərli iqtisadi sərmayə ayırmaması, infrastrukturun zəifliyi və sosial xidmətlərin aşağı səviyyədə olması, yerli əhalidə "kənarda qalmaq" hissi yaradır. Bu vəziyyət separatist düşüncələrin güclənməsinə zəmin yaradır. Nigeriyanın Biafra bölgəsi bu qəbildən olan hadisələrə nümunədir – orada neftlə zəngin ərazidə yaşayan əhali mərkəzi hökumətin sərvətləri ədalətsiz paylaşdığını düşünərək ayrılmaq istəyinə düşmüşdür.

Tarixi yaddaş və kollektiv travmalar da separatizmin dərin köklərinə işıq salır. Əvvəllər müstəqillik yaşamış və sonradan başqa dövlətin tərkibinə qatılmış etnoslarda, keçmişə nostalji ilə yanaşan ideologiyalar inkişaf edə bilər. Bu cür hadisələr keçmişdə yaşanan qətliamlar, deportasiyalar, assimilyasiya cəhdləri kimi faktorlarla gücləndikdə, ayrılmaq tələbi daha emosional və davamlı xarakter alır. Balkanlarda baş verən proseslər, xüsusən Kosovo məsələsi buna nümunə göstərilə bilər.

Separatizmin yaranmasında bəzən xarici qüvvələrin təsiri də ciddi rol oynayır. Böyük dövlətlər və ya geosiyasi oyunçular, müəyyən regionlarda separatizmi dəstəkləməklə öz maraqlarını qorumağa çalışır. Bu, münaqişələrin dondurulmasına və ya istədikləri zaman alovlandırılmasına şərait yaradır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Donbas və Krım məsələsində tutduğu mövqe separatizmin yalnız daxili səbəblərlə izah olunmadığını göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı, mərkəzi hakimiyyətin avtoritar idarəetmə forması da separatizmi stimullaşdıran amillərdəndir. Siyasi təmsilçilik imkanlarının zəifliyi, insan hüquqlarının pozulması, medianın boğulması və azad seçkilərin olmaması kimi hallar əhalinin bir qismini alternativ çıxış yolları axtarmağa vadar edir. Bu alternativlər arasında separatizm getdikcə daha çox cəlbedici görünə bilər, xüsusilə demokratik mexanizmlər uğursuzluğa düçar olduqda.

Yekun olaraq, separatizmin yaranma səbəbləri çoxşaxəlidir və bu səbəblər bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Etnik-dini müxtəlifliklər, sosial-iqtisadi qeyri-bərabərlik, siyasi haqsızlıqlar və xarici müdaxilələr bu problemin əsas mənbələri kimi çıxış edir. Məhz bu səbəbləri dərindən təhlil etmək və aradan qaldırmağa yönəlmiş siyasətlər həyata keçirmək, separatizmin qarşısının alınmasında ən mühüm addımlardan biri ola bilər (6, s. 72).

Separatizm yalnız bir dövlətin ərazi bütövlüyünü təhdid etmir, eyni zamanda onun təhlükəsizlik siyasətlərinin prioritetlərini dəyişməyə məcbur edir. Müstəqil və ya muxtariyyət tələb edən qrupların fəaliyyəti dövlətin hərbi-siyasi planlaşdırmasında, daxili sabitlik mexanizmlərində və hətta diplomatik mövqeyində əsas risk faktoru kimi nəzərə alınır.

Bu baxımdan, separatizm aşağıdakı sahələrə birbaşa təsir edir:

1. Daxili təhlükəsizlik xidmətlərinin yükünün artması: Dövlət daha çox resursunu kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və hüquq-mühafizə orqanlarının gücləndirilməsinə yönəltməyə məcbur olur.
2. Hərbi strategiyanın dəyişməsi: Separatist bölgələrdə potensial toqquşmalar nəzərə alınaraq ordu birləşmələrinin yerləşdirilməsi və müdafiə planları yenidən işlənir.
3. İctimai təhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi: Separatizmi təşviq edən təbliğatın qarşısını almaq üçün media və internet üzərində nəzarət tədbirləri sərtləşdirilir.
4. Diplomatik strategiyalara təsir: Xarici güclərin separatist qrupları dəstəkləməsi təhlükəsinə qarşı dövlət öz diplomatik siyasətini yenidən formalaşdırmağa məcbur qalır.

Məsələn, İspaniyanın milli təhlükəsizlik sənədlərində Kataloniya böhranından sonra separatizm milli təhlükəyə çevrilmiş və bu təhdidə qarşı yeni hüquqi və inzibati alətlər müəyyən edilmişdir. Azərbaycan da oxşar yanaşmanı Qarabağda erməni separatizminə qarşı tətbiq etmiş, 2020-ci ildən sonra milli təhlükəsizlik strategiyasına yeni elementlər daxil etmişdir (4, s. 40).

Separatizm təkcə dövlətlərin daxili problemi kimi deyil, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlər sistemini dəyişdirə bilən dinamik və təhlükəli faktor kimi çıxış edir. Bir bölgədə baş qaldıran separatist hərəkatlar, digər dövlətlərin maraq dairəsinə daxil olur, bu da beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan ərazi bütövlüyü ilə xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ arasında ziddiyyətlər doğurur (5, s. 15).

Separatizmin beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri ilk növbədə geosiyasi balansın pozulması ilə nəticələnə bilər. Kosovo nümunəsində olduğu kimi, bir separatçı bölgənin

müstəqilliyinin tanınması digər dövlətlərdəki separatçı hərəkatlara stimul verir və bu, zəncirvari reaksiya yarada bilər. Bu isə beynəlxalq təşkilatlar arasında fikir ayrılığı, dövlətlərarası münasibətlərin gərginləşməsi və regional münaqişələrin artmasına səbəb olur.

Digər tərəfdən, separatizmlə bağlı beynəlxalq münasibətlərdə ikili standartlar müşahidə olunur. Bəzi hallarda böyük güclər öz geosiyasi maraqlarına uyğun olaraq separatçı qurumları dəstəkləyir və ya əleyhinə çıxır. Məsələn, Qərb ölkələrinin bir hissəsi Kosovanın müstəqilliyini tanıdığı halda, Rusiya Donetsk və Luqansk "xalq respublikaları"nı tanımışdır. Bu, beynəlxalq hüquqda vahid yanaşmanın olmamasını və güc siyasətinin önəmini göstərir.

Separatizm həmçinin beynəlxalq təşkilatların mövqelərinə və funksiyalarına da təsir edir. BMT, ATƏT, AŞPA kimi təşkilatlar ərazi münaqişələrinin həllində vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirsələr də, bu hallarda qərarların qəbulunda siyasi təsirlər əsas rol oynayır. Bu isə həmin qurumların obyektivliyinə və effektivliyinə zərbə vurur (5, s. 33).

Beləliklə, separatizm beynəlxalq münasibətlər sistemində qarşılıqlı inamsızlıq, regional qarşıdurmalar, hüquqi qeyri-müəyyənlik və yeni təhlükəsizlik çağırışları formalaşdırır. Bu faktorlar, beynəlxalq siyasətdə sabitliyin və qarşılıqlı hörmətin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Separatizmin yaratdığı təhlükələrin aradan qaldırılması üçün kompleks və çoxşaxəli yanaşmalar tələb olunur. Bu yanaşmalar siyasi, iqtisadi, hüquqi və diplomatik səviyyələrdə həyata keçirilir.

İlk növbədə, milli inteqrasiya və inklüzivlik siyasətləri separatizmin köklərini zəiflətmək üçün vacibdir. Dövlətlərin azlıqların hüquqlarını təmin etməsi, onların siyasi proseslərə cəlb olunması və mədəni müxtəlifliklərə hörmət göstərməsi, ayrılma tələblərinin qarşısını alır. Məsələn, Kanada hökumətinin Kvebek bölgəsində apardığı dil hüquqları və mədəni muxtariyyət siyasəti inklüzivliyi gücləndirərək separatizmin genişlənməsinin qarşısını almışdır.

İkincisi, mədəni muxtariyyət və regional avtonomiya mexanizmlərinin tətbiqi separatçı qrupların tələblərini müəyyən dərəcədə ödəyərək ziddiyyətlərin yumşalmasına kömək edir. Bu siyasət İspaniyanın Kataloniya bölgəsində və İraqın Kürd regionunda müəyyən uğurlar qazanmışdır (5, s. 150).

Üçüncüsü, iqtisadi inkişaf və sosial bərabərliyin təmin olunması separatizmin yaranmasının əsas səbəblərindən biri olan iqtisadi narazılıqları azaldır. Yerli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin əlçatanlığı və infrastrukturun yaxşılaşdırılması bölgələrdə ayrı-seçkilik hissini zəiflədir və dövlətlə bağlılığı artırır.

Dördüncüsü, diaqnostik dialoq və sülh danışıqları separatizmlə əlaqəli münaqişələrin həllində mühüm vasitədir. Beynəlxalq vasitəçilərin iştirakı ilə aparılan danışıqlar, qarşılıqlı etimadın bərpasına və kompromislərin tapılmasına imkan yaradır. İspaniyada Kataloniya böhranında dialoqun əhəmiyyəti bunun bariz nümunəsidir (2, s. 480).

Nəhayət, beynəlxalq hüququn və beynəlxalq təşkilatların rolu separatizmlə mübarizədə önəmlidir. Dövlətlərin ərazi bütövlüyünün qorunması və münaqişələrin sülh yolu ilə həlli üçün BMT, ATƏT kimi qurumların vasitəçiliyi zəruridir (2, s. 500).

Separatizm müasir dövrdə dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi sabitliyi üçün ciddi təhlükədir. Lakin, bu təhlükənin öhdəsindən gəlmək mümkün və zəruridir. Azərbaycanın zəngin tarixi və mədəni müxtəlifliyi milli birliyimizin təməlidir və bu birliyi qorumaq hər bir vətəndaşın və dövlətin əsas vəzifəsidir (1, s. 250).

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında inklüzivlik, iqtisadi və sosial ədalətin təmin olunması, regionlarda sabitliyin qorunması vacib amillərdir. Azərbaycan dövləti bu istiqamətdə davamlı siyasətlər həyata keçirərək separatizmin mənfi təsirlərini minimuma endirməyə çalışır. Regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və münaqişələrin sülh yolu ilə həlli isə strateji prioritetlərdəndir (3, s. 125).

Milli birliyimiz və dövlətimizin gücü, qarşılıqlı hörmət və vətənpərvərliklə möhkəmlənir. Azərbaycanın sabit və firavan gələcəyi buna bağlıdır. Biz bu yolda əlimizdən gələni etməli, gələcək nəsillərə güclü və müstəqil vətən miras qoymalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadov, Anar. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi və beynəlxalq münasibətlər. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2016, 350 s
2. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Prezident Administrasiyası nəşriyyatı, 2005, 752 s
3. Hüseynova, Günay. Regional təhlükəsizlik və Azərbaycan. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2018, 220 s
4. Məmmədzadə Vüqar, İskəndərov Xəqani. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin regional aspektləri,Bakı;UNİCOPY nəşriyyatı, 2020, 126 s
5. Pavković, A., & Radan, P. Creating New States: Theory and Practice of Secession. Ashgate Publishing, 2007, 277 s
6. Smith, Anthony D. Nationalism and Modernism. London: Routledge, 1998, 288 s

SEPARATİZMİN YARANMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Yusifov Elvin

XÜLASƏ

Separatizm müasir dünyada milli təhlükəsizlik üçün ciddi təhdidlərdən biri kimi çıxış edir. Dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş separatçı meyillər daxili sabitliyi pozur, vətəndaşlar arasında qarşıdurma yaradır və beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyə səbəb olur. Bu proseslər etnik, dini, iqtisadi və ya siyasi səbəblərdən başlaya bilər, lakin nəticə etibarilə cəmiyyətin birliyini zəiflədir. Separatizmin güclənməsində xarici müdaxilələr və qlobal güc maraqları da mühüm rol oynayır. Müasir dünyada bir sıra aktiv separatizm ocaqları mövcuddur:

İspaniyanın Kataloniya bölgəsində müstəqillik tələbləri, Böyük Britaniyada Şotlandiyanın ayrılma istəkləri, Belçikada Flandriya problemi, Ukraynanın şərqində Donbas bölgəsində separatçı fəaliyyətlər, eləcə də Balkanlarda Kosovonun statusu ilə bağlı davam edən gərginlik bu təzahürlərə nümunədir. Bu cür meyillər qlobal təhlükəsizliyi təhdid etməklə yanaşı, regional sabitliyi də pozur. Müasir dövrdə separatizmə qarşı effektiv mübarizə dövlətlərin ideoloji, hərbi, hüquqi və diplomatik alətlərdən düzgün istifadəsini tələb edir. Belə yanaşma yalnız daxili sabitliyin deyil, eyni zamanda regional və qlobal təhlükəsizliyin təmin olunmasına da töhfə verir.

ФАКТОРЫ, ОБУСЛОВЛИВАЮЩИЕ ВОЗНИКНОВЕНИЕ СЕПАРАТИЗМА

Юсифов Эльвин

АННОТАЦИЯ

Сепаратизм в современном мире представляет собой серьёзную угрозу национальной безопасности. Сепаратистские стремления, направленные против суверенитета и территориальной целостности государств, подрывают внутреннюю стабильность, провоцируют конфликты среди граждан и вызывают напряжённость в

международных отношениях. Эти процессы могут быть вызваны этническими, религиозными, экономическими или политическими причинами, но в конечном итоге ослабляют единство общества. В усилении сепаратизма важную роль играют внешние вмешательства и глобальные интересы крупных держав.

В современном мире существует ряд активных очагов сепаратизма: требования независимости в Каталонии (Испания), стремление к отделению Шотландии от Великобритании, проблема Фландрии в Бельгии, сепаратистские движения в Донбассе (восток Украины), а также продолжающееся напряжение вокруг статуса Косово на Балканах. Эти тенденции представляют угрозу не только глобальной безопасности, но и региональной стабильности.

Борьба с сепаратизмом в современную эпоху требует эффективного использования государствами идеологических, военных, правовых и дипломатических инструментов. Такой подход способствует не только обеспечению внутренней стабильности, но и укреплению региональной и глобальной безопасности.

FACTORS CONTRIBUTING TO THE EMERGENCE OF SEPARATISM

Yusifov Elvin

SUMMARY

Separatism is one of the major threats to national security in today’s world. Movements aimed at undermining the sovereignty and territorial integrity of states disrupt internal stability, fuel conflicts among citizens, and cause tension in international relations. These tendencies may originate from ethnic, religious, economic, or political rea.sons, but ultimately weaken societal unity. External interference and global power interests also play a significant role in the intensification of separatist tendencies.

There are numerous active separatist hotbeds around the world today: demands for independence in Catalonia (Spain), Scotland’s desire to separate from the United Kingdom, the Flemish issue in Belgium, separatist activities in the Donbas region of eastern Ukraine, as well as ongoing tensions over Kosovo’s status in the Balkans. Such tendencies pose threats not only to global security but also to regional stability.

Combating separatism in the modern era requires states to effectively use ideological, military, legal, and diplomatic tools. This approach contributes not only to maintaining domestic stability but also to strengthening regional and global security.

TERRORİZM VƏ ONUN BEYNƏLXALQ SİSTEMƏ TƏSİRİ

Məmmədli Nuran Natiq qızı
BDU,Politologiya və sosiologiya kafedrası, baş müəllim, s.e.ü.f.d
nuranmammadli@bsu.edu.az
İbrahimova Səkinə İbad qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
sakinaibrahimova1992@gmail.com

Açar sözlər: Beynəlxalq təhlükəsizlik, antiterror siyasəti, separatizm, ekstremizm, beynəlxalq terrorizm
Ключевые слова: Международная безопасность, антитеррор истическая политика, сепаратизм, экстремизм, международный терроризм
Keywords: International security, anti-terrorist policy, separatism, extremism,”freedom struggle”, international terrorism.

Terrorizm müasir dövrün ən təhlükəli və geniş yayılmış qlobal problemlərindən biridir. Bu anlayış əsasən qorxu və zorakılıq vasitəsi ilə siyasi,ideoloji və dini məqsədlərə çatmaq üçün istifadə olunur. Terrorizm zorakılıqdan istifadənin əhalidə ümumi qorxu şəraiti yaratmaq və bununla da müəyyən siyasi məqsəd gətirmək üçün planlaşdırılmış fəaliyyətidir. Qorxu yaratmaq üçün lazım olan kütləni cəlb etmək və əldə saxlamaq üçün terrorçular getdikcə daha zorakı və yüksək səviyyəli hücumlara əl atırlar. Bu siyahıya oğurluq,əsir götürülmə, qulduqluq,intihar bombaları və s daxildir. Ticarət mərkəzlərinin ,məktəblərin ,gecə klublarının, restoranların,hava limanlarının hədəf kimi seçilməsi təsadüf deyil. Terrorçuların ümidi ondan ibarətdir ki, bu fəaliyyətlərin doğurduğu terror hissi əhalini siyasi liderlərə təzyiq göstərməyə təhrik edəcək [2]. Terror aktları nəticəsində təkcə insanların həyatına deyil, həm də dövlətlərin sabitliyinə,iqtisadiyyatına və beynəlxalq münasibətlərə ciddi ziyan dəyir. Adətən bunu qeyri-dövlət subyektləri-hökumətin tərkibində olmayan şəxslər və ya təşkilatlar həyata keçirir. Beynəlxalq hüquq pozuntusuna sarsıdıcı zərbə vuran, beynəlxalq münasibətlərin normal gedişatına əhəmiyyətli təsir göstərən hallardan biri də terrorçuluq hesab olunur. Miqyasından və təşkilatlanma xarakterindən asılı olmayaraq kiçik müharibələrə səbəb ola bilir. Bəzən kiçik terror fəaliyyətləri alovlanaraq əhatə dairəsindən asılı olmayaraq,bütün dövlətlər üçün eyni dərəcədə təhlükəli ola bilər. Bu problem yalnız bir regionu əhatə etmədiyindən bütün bəşər üçün təhlükəyə çevrilmişdir. Terrorizm müxtəlif regionlarda fərqli dərəcədə təsir göstərən qlobal problem hesab olunur və onun əsas motivi siyasi xarakter daşıyır.

Terrorizmin müxtəlif formaları olsa da, fərqli ölkələr və təşkilatlar bu anlayışa müxtəlif yanaşmalar təqdim edir [7]. Bu təsnifat daha çox məqsəd, təşkilatlanma səviyyəsi, motivasiya və fəaliyyət sahəsinə əsaslanır. Əsasən siyasi,dini və ideoloji motivasiyalı terrorizm formaları mövcuddur. Siyasi terrorizmdə məqsəd hökuməti zəiflətmək, devirmək və ya müəyyən siyasi tələbləri irəli sürmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu forma əsasən inqilabi və ya müxtəlif ideologiyalara əsaslanır. Məsələn, sol və ya sağ radikal qrupların hakimiyyəti devirmək və ya siyasi islahatlara nail olmaq məqsədilə həyata keçirdiyi hərəkətlər bu qrupa daxildir. Dini motivli terrorizmdə isə ekstremist ideologiyalar əsas rol oynayır. Dini fanatizmin təsiri ilə həyata keçirilən intihar aktları və kütləvi zorakılıq halları xüsusilə Yaxın Şərqdə geniş yayılmışdır. İdeoloji terrorizm isə müəyyən sosial və iqtisadi islahatlar uğrunda aparılır. Etnik kimlik və ya regional müstəqillik uğrunda mübarizə aparan separatçı qruplar həyata keçirilən terror aktları bu qrupa aiddir. Müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı ilə kiber terrorizm kimi yeni formalar da meydana çıxmışdır. Onlar

informasiya sistemlərinə və texnoloji infrastruktur obyektlərinə qarşı yönəlmiş elektron hücumlar, rəqəmsal təhdidlər və dezinformasiya vasitəsilə həyata keçirilən terror aktlarıdır.

Terrorizm müasir dünyanın ən təhlükəli qlobal problemlərindən biri hesab olunur. Bu anlayış zorakılıq və hədə-qorxu vasitəsilə siyasi, ideoloji və bəzən dini məqsədlərə nail olmaq üçün planlı şəkildə həyata keçirilən fəaliyyətlər sistemini ifadə edir. Terror qrupları cəmiyyət daxilində qorxu mühiti yaratmaq və geniş kütlələrə təsir göstərmək üçün daha səs-küylü və dağıdıcı hücumlara əl atırlar. Ticarət mərkəzləri, məktəblər, hava limanları və ictimai məkanların hədəf seçilməsi təsadüfi deyil; məqsəd siyasi qərarvericilərə təzyiq göstərməkdir.

Terror aktları təkcə insan itkiləri ilə nəticələnmir, həm də dövlətlərin sabitliyinə, iqtisadiyyatına, ictimai rifaha və beynəlxalq münasibətlərə ciddi zərbə vurur [1]. Bu fəaliyyətlər adətən qeyri-dövlət aktorları tərəfindən həyata keçirilsə də, bəzi hallarda dövlət strukturlarının da qanunsuz zorakılığa əl atdığı müşahidə olunur. Miqyasından asılı olmayaraq terror aktları kiçik münaqişələrin böyüməsinə, regional gərginliyin artmasına və transmilli təhlükələrə yol aça bilir.

Tarix göstərir ki, bir çox mübarizələr ideoloji, etnik və ya dini motivlərlə əsaslandırılır. “Birinin terrorçusu digərinin azadlıq mücahididir” ifadəsi bu kontekstin subyektivliyini nümayiş etdirir. Terrorizm zaman keçdikcə separatizm, radikalizm və ekstremizm kimi digər təhlükəli tendensiyalarla sıx əlaqələnmişdir. Bəzi hallarda dini amildən sui-istifadə olunaraq həyata keçirilən zorakı aksiyalar beynəlxalq təhlükəsizlik üçün böyük təhdid yaradır.

Terrorizmin növlərinə dair vahid təsnifat mövcud olmasa da, əsasən siyasi, dini, ideoloji və etnik motivli terrorizmdən bəhs edilir. Siyasi terrorizm hökumətlərə təzyiq göstərmək və ya onları devirmək məqsədi daşıyır. Dini motivli terrorizm ekstremist ideologiyalar üzərində qurulur və xüsusilə Yaxın Şərq regionunda geniş yayılmışdır. İdeoloji və etnik əsaslı terrorizm isə sosial ədalət, regional muxtariyyət və etnik-identik iddialar çərçivəsində meydana çıxır. Müasir dövrdə texnologiyaların inkişafı kiberterrorizm kimi yeni formaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Terrorizm XXI əsrin beynəlxalq münasibətlər sisteminə ən çox təsir göstərən transmilli təhlükə elementlərindən biri hesab olunur. Ənənəvi müharibələrdən fərqli olaraq, terrorizm dövlət-dövlət qarşıdurmasına deyil, qeyri-dövlət aktorlarının asimmetrik zorakılığına əsaslanır və bu xüsusiyyət ona qlobal sistemdə proqnozlaşdırılması çətin olan, daimi dəyişən təhlükə xarakteri verir [8]. Terror aktları yalnız bir dövlətin milli təhlükəsizliyinə deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərinə, regional sabitliyə və qlobal idarəçilik mexanizmlərinə təsir göstərir. Bu təsirlər çoxşaxəlidir və aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

Terrorizmin artması beynəlxalq hüququn klassik prinsiplərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri etmişdir. “Dövlətlərin suverenliyi” və “qüvvədən istifadənin yolverilməzliyi” kimi prinsiplər qeyri-dövlət terror qruplarının fəaliyyətləri fonunda daha mürəkkəb məzmun kəsb edir. 11 Sentyabr hadisələrindən sonra bəzi dövlətlər preventiv müdaxilə və özünümüdafiə doktrinasını genişləndirərək, terror təhlükəsini əvvəlcədən zərbə endirmək üçün hüquqi əsas kimi göstərmişdir. Nəticədə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinin tətbiq dairəsi ilə bağlı yeni beynəlxalq hüquqi debatlar yaranmışdır. Bununla yanaşı, transmilli terror şəbəkələrinin fəaliyyəti qeyri-dövlət aktorlarının beynəlxalq hüququn müəyyən sahələrində faktiki subyektə çevrilməsinə səbəb olmuş və ənənəvi hüquqi strukturda dəyişikliklərə yol açmışdır.

Terrorizm beynəlxalq və regional geopolitik münasibətləri də dərindən dəyişir. Qafqazdan Orta Şərqə, Afrikadan Cənub Asiyaya qədər müxtəlif regionlarda terror qruplarının aktivliyi dövlətlərin təhlükəsizlik siyasətlərini yenidən formalaşdırmağa vadar edir. NATO, Avropa İttifaqı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi qurumlar öz təhlükəsizlik

strategiyalarında terrorizmi əsas prioritet kimi qeyd edir. Bəzi regionlarda terror təşkilatları üzərində nəzarət uğrunda aparılan rəqabət böyük güclər arasında geosiyasi qarşıdurmaya səbəb olur ki, bu da beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni balansların yaranmasına gətirib çıxarır [6]. Bu proseslər sərhəd idarəçiliyi, qaçqın axını və miqrasiya siyasətinə də birbaşa təsir edir. Terrorizmin geniş yayıldığı regionlardan kütləvi miqrasiya təhlükəsizlik strukturlarını dəyişdirir, Avropa və Yaxın Şərqdə siyasi gərginlikləri artırır və sosial resurslara əlavə yük yaradır.

Terrorizmin beynəlxalq iqtisadi sistemə təsiri də ciddi xarakter daşıyır. Terror aktları qlobal bazarlarda qeyri-sabitlik yaradır, neft və enerji qiymətlərinin dalğalanmasına, valyuta bazarlarında risklərin artmasına səbəb olur. Terror təhlükəsi olan ölkələrə investisiya axını azalır, turizm sektoru zəifləyir və sığorta xərcləri artır. Boru kəmərləri, dəniz və hava limanları, logistika marşrutları kimi strateji obyektlər terror hücumları üçün hədəfə çevrilir və bu, qlobal ticarət yollarının təhlükəsizliyinə ciddi zərbə vurur. Beləliklə, terrorizm yalnız ayrı-ayrı ölkələrin deyil, bütün regionların iqtisadi sabitliyinə təsir edən qlobal risk faktoruna çevrilir.

Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyət istiqamətləri də terror təhdidinin artması fonunda dəyişmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qlobal antiterror strategiyası qəbul etmiş, Təhlükəsizlik Şurasının 1267 və 1373 saylı qətnamələri ilə terrorun maliyyələşməsinə qarşı sanksiya mexanizmlərini gücləndirmişdir. INTERPOL beynəlxalq məlumat mübadiləsini genişləndirərək biometrik identifikasiya sistemlərini tətbiq etmiş, Avropa İttifaqı isə təhlükəsizlik siyasətini "prevent–protect–pursue–respond" modeli üzrə yenidən qurmuşdur. Bu dəyişikliklər beynəlxalq əməkdaşlığın intensivləşməsinə və qlobal təhlükəsizlik mexanizmlərinin güclənməsinə səbəb olmuşdur [3].

Terrorizm informasiya mühitinə də ciddi təsir göstərir. Müasir dövrdə terror qrupları sosial şəbəkələr və rəqəmsal platformalardan təbliğat, radikallaşdırma və üzv cəlb etmə məqsədilə geniş istifadə edir. Kiberterrorizm dövlət infrastrukturuna hücumlar, məlumat oğurluğu və sistemlərin iflic edilməsi kimi yeni təhlükələr yaradır. Bundan əlavə, dezinformasiya kampaniyaları və psixoloji təsir texnikaları cəmiyyətlərdə qorxu və panika yaratmaq üçün istifadə olunur.

Dövlətlərin daxili təhlükəsizlik modelləri də terror təhlükəsi fonunda dəyişmişdir. Bir çox ölkələrdə təhlükəsizlik məqsədilə yeni qanunlar qəbul edilmiş, xüsusi xidmət orqanlarının səlahiyyətləri genişləndirilmiş və bəzi hallarda insan hüquqları ilə bağlı narahatlığa səbəb olan sərt tədbirlər tətbiq olunmuşdur. Fövqəladə vəziyyət rejimlərinin uzadılması, kütləvi izləmə sistemləri və sərt sərhəd nəzarəti tədbirləri təhlükəsizlik-demokratiya balansı ilə bağlı beynəlxalq müzakirələri daha da aktuallaşdırmışdır.

Beləliklə, terrorizmin beynəlxalq sistemə təsiri kompleks və çoxşaxəlidir. O, yalnız təhlükəsizlik məsələsi kimi deyil, siyasi, hüquqi, iqtisadi, sosial və informasiya aspektlərinə malik geniş miqyaslı fenomen kimi qiymətləndirilir. Müasir dünyada terrorizmlə mübarizə qlobal əməkdaşlıq, informasiya mübadiləsi, hüquqi mexanizmlərin harmonizasiyası, sosial-iqtisadi inkişaf və radikallaşmanın qarşısının alınması kimi multidissiplinar yanaşmalar tələb edir.

Terrorizmin sosial təsirləri genişdir. Hücumlar cəmiyyətdə qorxu, qeyri-müəyyənlik, güvənsizlik və psixoloji travma yaradır. Təşkilatlanmış zorakılıq nəticəsində sosial parçalanma dərinləşir, etnik və dini icmalar arasında qarşıdurma artır. Bir çox hallarda terror təhlükəsi genişmiqyaslı miqrasiya və məcburi köçkünlük doğurur ki, bu da sosial resurslara əlavə yük yaradır.

İqtisadi baxımdan terror aktları infrastruktura milyardlarla dəyərində ziyan vurur, investisiya mühitini zəiflədir, turizmi iflic edir və dövlət xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur. 11 Sentyabr hadisələri bunun ən bariz nümunələrindən biridir.

Siyasi baxımdan terrorizm dövlət legitimliyinə zərbə vurur, hökumətləri fövqəladə səlahiyyətlər tətbiq etməyə məcbur edir, bəzən isə avtoritar tendensiyaların güclənməsinə gətirib çıxarır. Bundan əlavə, terrorla bağlı ittihamlar dövlətlərarası münasibətlərdə gərginlik yarada və beynəlxalq sanksiyalara səbəb ola bilir[9].

Terrorizmlə mübarizədə ən böyük problemlərdən biri beynəlxalq hüquqda termin birliyinin olmamasıdır. Eyni fəaliyyət bir ölkə tərəfindən "azadlıq hərəkatı", digər ölkə tərəfindən "terror aktı" kimi dəyərləndirilə bilər. Bu səbəbdən BMT çərçivəsində vahid tərif və hüquqi əsasların qəbul edilməsi çətinləşir.

Beynəlxalq miqyasda terrorizmlə mübarizəyə BMT, INTERPOL, Avropa İttifaqı, NATO və digər qurumlar koordinasiyalı şəkildə cəlb olunur. BMT-nin 2006-cı il Qlobal Strategiyası terrorizmə qarşı mübarizəni hüquqi, sosial və siyasi aspektlərdə sistemləşdirən mühüm sənəddir. Avropa İttifaqının "prevent–protect–pursue–respond" modeli və FATF-ın maliyyələşməyə qarşı sanksiya mexanizmləri də qlobal əməkdaşlıq üçün nümunədir.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun şəkildə terrorizmlə mübarizəyə qətiyyətlə yanaşır. Dövlət həm normativ-hüquqi bazasını gücləndirmiş, həm də beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq qurmuşdur. Xüsusilə radikalizmin qarşısının alınması, sərhəd təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və enerji infrastrukturlarının qorunması üzrə atılan addımlar regional sabitlik üçün əhəmiyyətlidir.

Nəticə etibarilə terrorizm yalnız təhlükəsizlik problemi deyil, həm də siyasi, sosial, iqtisadi və ideoloji aspektləri olan kompleks bir fenomendir. Ona qarşı effektiv mübarizə yalnız hərbi vasitələrlə məhdudlaşmamalı, həm də maarifləndirmə, sosial ədalət, iqtisadi inkişaf və beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıqla tamamlanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N. Dünya siyasəti (XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri). B.: Nurlar, 2011, 584 s.
2. Akgün B. 11 Eylül Sonrasında Dünya, ABD ve Türkiye. Tablet Kitabevi, Konya, 2006, s. 26-27
3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 2001-ci il 12 sentyabr tarixli 1368 nömrəli və 2001-ci il 28 sentyabr tarixli 1373 nömrəli qətnamələrinin yerinə yetirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasi Prezidentinin Sərəncami. – https://frameworks.e-qanun.az/2/f_2503.html
4. BMT terrorizmə müharibə elan edir. – https://musavat.com/news/bmt-terrorizme-muharibe-elan-edir-icmal_418400.html
5. Çaycı, Sadi, "Terörle Mücadele ve Birleşmiş Milletler", ASAM, 2 Aralık 2004. – http://www. avsam.org/tr/analizler.asp?ID=10
6. Çitlioğlu E. Terörizmin Yeni Konsepti, Stratejik Analiz, Eylül 2007, s.28-33
7. Dedeoğlu B. Terörizm ve Terörizmle Mücadelenin Paradoksal Olguları, Avrasya Dosyası. // ASAM, Cilt:12, Sayı:3, Ankara, 2006, s. 5-21
8. Elnur, Soltan. 11 Eylül Sonrası AB'nin Teröre Yaklaşımı ve Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikasının Başarısızlığı. // Stratejik Analiz Dergisi, Sayı:20, Aralık 2001, s. 28-37
9. Erol S. Mehmet: Terör Örgütleri, Ed. Haydar Çakmak, Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler, Ankara, Platin, 2007, s.113–124
10. Qələndərova E.Ş. Terror anlayışı və onun müasir növləri. // "Qanun" jurnalı, 2017, № 1, 9 s.

TERRORİZM VƏ ONUN BEYNƏLXALQ SİSTEMƏ TƏSİRİ

Məmmədli Nuran, İbrahimova Səkinə

XÜLASƏ

Məqalədə terrorizmin mahiyyəti, onun müxtəlif motivləri və formaları, beynəlxalq sistemə göstərdiyi siyasi, sosial, hüquqi və iqtisadi təsirlər araşdırılır. Həmçinin qlobal antiterror mexanizmləri, beynəlxalq təşkilatların rolu və Azərbaycanın bu sahədə fəaliyyəti təhlil olunur. Tədqiqat terrorizmə qarşı kompleks, hərbi, sosial, iqtisadi və ideoloji müstəviləri birləşdirən yanaşmanın vacibliyini vurğulayır.

ТЕРРОРИЗМ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНУЮ СИСТЕМУ

Мамедли Нуран, Ибрагимова Сакина

АННОТПАЦИЯ

В статье исследуется сущность терроризма, его мотивы и формы, а также политические, социальные, правовые и экономические последствия для международной системы. Анализируются глобальные антитеррористические механизмы, роль международных организаций и деятельность Азербайджана в данной сфере. Подчеркивается необходимость комплексного подхода, сочетающего военные, социальные, экономические и идеологические меры.

TERRORISM AND ITS IMPACT ON THE INTERNATIONAL SYSTEM

Mammadli Nuran, Ibrahimova Sakina

SUMMARY

The article examines the nature of terrorism, its motives and forms, and its political, social, legal, and economic impacts on the international system. It evaluates global anti-terror mechanisms, the role of international organizations, and Azerbaijan’s efforts in combating terrorism. The study emphasizes the need for a comprehensive, multidimensional approach that combines military, social, economic, and ideological measures.

CƏNUBİ QAFQAZDA KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK MÜHİTİ VƏ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT SİYASƏTİ

dos. Əfəndiyeva Xatirə Bəxtiyar qızı
BDU-nun Politologiya və sosiologiya kafedrası
xatirabdu@hotmail.com
Kərimli Günay İbrahim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
kerimligunay26@gmail.com

Açar sözlər: kibertəhlükəsizlik, Cənubi Qafqaz, dövlət siyasəti, rəqəmsal təhlükəsizlik, kiberhücum, Azərbaycan
Keywords: cybersecurity, South Caucasus, state policy, digital transformation, cyber attacks, Azerbaijan
Ключевые слова: кибербезопасность, Южный Кавказ, государственная политика, цифровая трансформация, кибератака, Азербайджан

Cənubi Qafqaz strateji mövqeyi və mürəkkəb geopolitik şəraiti ilə seçilir. Region təkcə enerji və nəqliyyat dəhlizləri deyil, həm də informasiya texnologiyaları və kibertəhlükəsizlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Region böyük güclərin maraqlarının toqquşduğu geosiyasi məkandır [1]. Burada informasiya müharibələri, dövlət səviyyəli kiberhücumlar, kritik infrastrukturun hədəfə alınması və kiberkəşfiyyat əməliyyatları dinamik şəkildə artır. Rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması və dövlət idarəçiliyinin elektronlaşması kibertəhlükəsizliyi region ölkələrinin milli təhlükəsizlik prioritetlərindən birinə çevirib. Bu kontekstdə Azərbaycan da həm daxili təhlükəsizlik, həm enerji infrastrukturu, həm də regional siyasi nüfuz baxımından kibertəhlükəsizlik sahəsində sistemli dövlət siyasəti formalaşdırmalı olmuşdur.

Cənubi Qafqazın ümumi kibertəhlükəsizlik mənzərəsi bir neçə paralel proseslərlə müəyyən edilir. İlk olaraq burada dövlətlərin bir-birilərinə qarşı apardıqları informasiya müharibələri və rəqəmsal təzyiqlər xüsusi rol oynayır. 2008-ci il Gürcüstan–Rusiya kibermüharibəsi dünyada ilk genişmiqyaslı rəqəmsal müharibə nümunəsi hesab olunur. Hücumlar fərdi hakerlər tərəfindən deyil, dövlət dəstəyi ilə idarə olunan botnet şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilmişdi [2]. Bu hücumlar başlamazdan 2 həftə əvvəl Gürcüstanın ən böyük hosting şirkətlərinin DNS qeydləri sanki "təsadüfən" dəyişdirilmişdi. Gürcüstan müdafiə nazirliyinin saytını bərpa etmək üçün hökumət saytlarını ABŞ-ın Kolorado ştatındakı serverlərə köçürmüşdü – müharibə vaxtı ilk "rəqəmsal miqrasiya".

Regiondakı kiberhücumların əksəriyyəti yerli deyil, xarici mənşəlidir. İran mənşəli APT33 və APT34, Rusiya mənşəli Sandworm, Ermənistanla əlaqəli Armageddon və ArmHack, həmçinin Türkiyədə fəaliyyət göstərən müəyyən ideoloji haker qrupları bu hücumlarda əsas aktorlar kimi çıxış edirlər. Region daxilində kifayət qədər haker olsa da, ən zərərli hücumlar adətən peşəkar və dövlət dəstəyi ilə fəaliyyət göstərən qruplar tərəfindən "icarə modeli" əsasında həyata keçirilir.

Diqqətçəkən məqamlardan biri də odur ki, "kibercasus diplomatiyası" praktikası regionda ilk dəfə məhz Cənubi Qafqazda müşahidə olunub. 2020-ci ildə bəzi dövlətlər Azərbaycan və Ermənistanla diplomatik gərginlik yaşamamaq üçün kiberhücumları öz hakerləri vasitəsilə deyil, üçüncü ölkələrdəki qruplarla etdiriblər. Bu praktika beynəlxalq ədəbiyyatda "plausible deniability cyber diplomacy" adlanır [3].

Azərbaycan 2016-cı il Aprel döyüşləri, 2020-ci il Vətən Müharibəsi və sonrakı dövrdə Ermənistan mənşəli qruplar və xaricdən idarə olunan dövlət dəstəkli strukturlar tərəfindən

daha intensiv kiberhücumlara məruz qalıb. Bu hücumlar həm dövlət saytlarını, həm də media platformalarını sıradan çıxarmağa, dezinformasiya yaymağa və kritik informasiya axınını pozmağa yönəlmişdi.

Bununla yanaşı, regionda İran, Rusiya və bəzi Qərb dövlətləri ilə əlaqəli müxtəlif APT qruplarının fəaliyyəti də qeydə alınır. Bu qruplar əsasən enerji infrastrukturu, bank sistemləri və dövlət orqanlarının daxili şəbəkələrinə nüfuz etmək üçün uzunmüddətli kiberkəşfiyyat taktikalarından istifadə edirlər.

Regionun kiberhədələrini daha da gücləndirən digər amil kritik infrastrukturun yüksək dəyərə malik olmasıdır. Cənub Qaz Dəhlizi, TANAP, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xətti, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və digər beynəlxalq logistik layihələr təkcə Azərbaycanın deyil, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin də təməl komponentləridir. Bu infrastrukturun zərər görməsi təkcə iqtisadi itkilərlə nəticələnmir, həm də ciddi siyasi və geopolitik təsirlər yaradır. Bu səbəbdən enerji sektoruna, SCADA sistemlərinə və nəqliyyat şəbəkələrinə yönəlmiş kiberhücumlar regionda ən təhlükəli risklərdən sayılır. Son illərdə fərqli mənbələrdə SOCAR, müxtəlif nazirliklərin informasiya sistemləri və yerli bank şəbəkələrinə qarşı edilmiş hücumların izləri aşkarlanmışdır. ENISA (2022), Atlantic Council (2019–2023) və Dragos-un ICS hesabatlarına görə enerji şirkətlərinə edilən bəzi hücumlar enerji tədarükündə gecikmə görüntüsü yaratmaq, qiymətləri manipulyasiya etmək və ticarət məlumatlarına müdaxilə etmək məqsədi daşıyır. Cənubi Qafqaz regionunda SOCAR kimi böyük şirkətlərin də bu tip hücum kampaniyaları hədəfində olması ehtimalı yüksəkdir [4], [5].

Azərbaycanın kibertəhlükəsizlik mühitinə nəzər yetirdikdə, ölkədə həm risklərin, həm də imkanların paralel mövcud olduğu görünür. Bir tərəfdən, Azərbaycan son illərdə rəqəmsal idarəçilik, elektron hökumət xidmətləri və süni intellekt əsaslı texnologiyaların tətbiqi sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə edib. ASAN xidmət modeli, rəqəmsal sənəd dövriyyəsi, elektron ödəniş sistemləri və dövlət platformalarının inteqrasiyası ölkəni regionda rəqəmsal transformasiya sahəsində liderlərdən birinə çevirir.

Azərbaycanın kibertəhlükəsizlik siyasəti bir sıra strateji sənədlərə əsaslanır [6]. "Kibertəhlükəsizlik Strategiyası (2023–2027)" ölkənin kibermüdafiə sisteminin inkişafına dair yol xəritəsini müəyyənləşdirir. Bu sənəddə dövlətin informasiya sistemlərinin ümumi təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması, kritik infrastruktur üçün vahid idarəetmə modeli, kibermühafizə mərkəzlərinin genişləndirilməsi, süni intellektin tətbiqi, dövlət-xüsusi sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi kimi prioritetlər açıqlanır. Bununla yanaşı, Azərbaycanın kibertəhlükəsizlik sistemində institusional quruluş mühüm rol oynayır və bu sahədə fəaliyyət göstərən bir neçə əsas qurum mövcuddur. Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti, CERT.az və digər qurumlar real vaxt rejimində monitorinq aparır, riskləri qiymətləndirir və operativ müdaxilə həyata keçirirlər:

- Milli CERT (Computer Emergency Response Team): Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Xidmətinin tərkibində fəaliyyət göstərir. Mərkəz kiberinsidentlərin aşkarlanması, qarşısının alınması və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə ölkənin əsas texniki koordinasiya qurumudur.
- Dövlət qurumları üçün CERT funksiyası Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti tərəfindən həyata keçirilir. Xidmət dövlət strukturlarının kibertəhlükəsizliyini təmin edir və 24/7 rejimində fəaliyyət göstərən Təhlükəsizlik Əməliyyatları Mərkəzi vasitəsilə operativ monitorinq aparır.
- AzScienceCERT: Milli Elmlər Akademiyası çərçivəsində fəaliyyət göstərən və elmi şəbəkələrin kibertəhlükəsizliyinə cavabdeh olan mərkəzdir. Mərkəz elmi resursların qorunması, tədqiqat şəbəkələrinin təhlükəsiz işləməsi və məlumat mübadiləsinin etibarlılığının təmin edilməsinə fokuslanır.

Bu qurumların birgə fəaliyyəti Azərbaycan kibərməkanda baş verən təhdidlərə qarşı çoxsəviyyəli müdafiə modelinin formalaşmasına imkan verir.

Digər tərəfdən, ölkənin kibertəhlükəsizlik sahəsində bəzi zəif tərəfləri də mövcuddur. Azərbaycanın kibertəhlükəsizlik mühitinə dair apardığım təhlil göstərir ki, ölkənin rəqəmsal platformalarına yönəlmiş hücumların intensivliyi son illərdə hiss olunan şəkildə artıb. 2023–2024-cü illərə dair açıq mənbə statistikaları göstərir ki, Azərbaycana qarşı qeydiyyata alınan kiberhücum cəhdləri 38% artaraq 600 minə çatıb.[7] Bu artım xüsusilə dövlət infrastrukturu və enerji sektoru üçün daha ciddi təhdid yaradır. Enerji ilə bağlı sistemlər dünyanın bir çox ölkəsində prioritet hədəfə çevrildiyi kimi, Azərbaycanda da bu sahədə insident sayı il ərzində gözəçarpacaq dərəcədə yüksəlib. Kadr çatışmazlığı da ölkənin kibertəhlükəsizlik sisteminin əsas zəif nöqtələrindən biri olaraq qalır. Qiymətləndirmələr göstərir ki, Azərbaycanda kibertəhlükəsizlik üzrə tələbat mövcud kadr potensialından yüksəkdir. Bu çatışmazlığın miqyası böyük olmasa da, təqribi göstəricilər onun hələ də hiss olunduğunu ortaya qoyur. Mənim fikrimcə, təhsil müəssisələrində praktiki yönümlü təlimlərin artırılması və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi bu boşluğu daha real şəkildə azalda bilər.

Azərbaycan kibertəhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. NATO-nun Kibermüdafiə Əməkdaşlıq Mərkəzi, Avropa İttifaqının ENISA qurumu, region ölkələri və strateji tərəfdaşlarla həyata keçirilən proqramlar ölkənin kibermüdafiə qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Nəzərə alsaq ki, kiberhücumlar coğrafiya tanımır və sərhədləri asanlıqla aşır, beynəlxalq partnyorluq regional sabitlik üçün qaçılmazdır [8].

Azərbaycanın regional liderlik potensialı kibertəhlükəsizlik sahəsində də özünü göstərir. Enerji, nəqliyyat və kommunikasiya layihələrinin böyük hissəsinin Azərbaycandan keçməsi onu regionun kibermükavimətində açar dövlətə çevirir. Rəqəmsal transformasiya sahəsində əldə olunan uğurlar, dövlət xidmətlərinin şəffaflaşması və texnoloji innovasiyaların sürətli tətbiqi ölkənin təhlükəsizlik modelini daha müasir edir. Dövlət, özəl sektor və akademik mühit arasında əməkdaşlıq gücləndikcə Azərbaycan Cənubi Qafqazda kibermühitin formalaşmasında aparıcı aktorlardan birinə çevrilir.

Yekun olaraq, Cənubi Qafqaz regionunda kibertəhlükəsizlik sahəsi sürətlə dəyişən və mürəkkəb xarakter daşıyan bir mühit kimi formalaşır. Region dövlətləri arasında informasiya müharibələri, kiberhücumlar və strateji rəqabət təhlükəsizlik təhdidlərinin çoxşaxəli olmasını tələb edir. Azərbaycan bu çətin geopolitik mənzərədə dövlət siyasətini qabaqlayıcı və sistemli yanaşmalar əsasında qurur, rəqəmsal infrastrukturun müdafiəsini gücləndirir və beynəlxalq əməkdaşlıqlar vasitəsilə təcrübə mübadiləsini təmin edir. Bununla yanaşı, ölkənin kibertəhlükəsizlik strategiyası yalnız texnoloji aspektlərlə məhdudlaşmır, həm də qanunvericilik, təlim və vətəndaş maarifləndirilməsi kimi komponentləri əhatə edir. Nəticədə, bu strategiya ölkəni yalnız milli maraqlarını qoruyan bir oyunçu yox, regionda sabitliyi təmin edən etibarlı dayağa çevirir. Bu göstərir ki, kibertəhlükəsizlik artıq sadəcə müdafiə deyil, dövlətin strateji gücünün əsas sütunlarından biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Durojaye, H., & Raji, O. (2022). Impact of State and State-Sponsored Actors on Cyber Environment and Critical Infrastructure. ResearchGate.

2. Derbyshire, R., Selck-Paulsson, D., & Others. (2025). Hacktivism and Cyber Conflicts in the South Caucasus. arxiv.

3. Lindsay, J. R. (2021). Cyber Operations and International Relations in the South Caucasus. Journal of Strategic Studies, 44(6), 812–835.

4. ENISA. (2022). Threat Landscape: Cyber Attacks on Critical Infrastructure. European Union Agency for Cybersecurity.
5. Atlantic Council. (2019–2023). Cybersecurity and Critical Infrastructure in Eurasia.
6. Azərbaycan Respublikasının Kibertəhlükəsizlik Strategiyası (2023–2027). Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti.
7. Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti (CERT.az) hesabatları, 2023–2024
8. NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (CCDCOE). (2023). Building Cyber Resilience in Partner States. NATO CCDCOE Publications.

CƏNUBİ QAFQAZDA KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK MÜHİTİ VƏ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT SİYASƏTİ

Kərimli Günay

XÜLASƏ

Cənubi Qafqazda kibertəhlükəsizlik mürəkkəb və çoxşaxəlidir, dövlətlərarası rəqabət və rəqəmsal təhdidlər burada davamlı təzyiqlər yaradır. Azərbaycan kritik infrastrukturunu qorumaq və rəqəmsal sistemlərini gücləndirmək üçün qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirir. Bu yanaşmalar ölkənin strateji stabilliyini möhkəmləndirir və kibermühitdə dayanıqlığını təmin edir.

СРЕДА КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА

Керимли Гюнай

АННОТАЦИЯ

Кибербезопасность в Южном Кавказе является сложной и многогранной, межгосударственные конкуренции и цифровые угрозы создают постоянное давление. Азербайджан предпринимает превентивные меры для защиты критической инфраструктуры и укрепления своих цифровых систем. Эти подходы укрепляют стратегическую стабильность страны и обеспечивают её устойчивость в киберпространстве.

CYBERSECURITY ENVIRONMENT IN THE SOUTH CAUCASUS AND AZERBAIJAN'S STATE POLICY

Karimli Gunay

SUMMARY

Cybersecurity in the South Caucasus is complex and multifaceted, with interstate competition and digital threats creating constant pressures. Azerbaijan implements proactive measures to protect critical infrastructure and strengthen its digital systems. These approaches reinforce the country’s strategic stability and ensure its resilience in the cyber environment.

"SOCİAL DEVELOPMENT İN AZERBAİJAN: SOFAZ'S ROLE İN RECONSTRUCTİON, REGİONAL DEVELOPMENT AND HUMAN CAPİTAL"

Abusalamova Shafiga Kheyrulla
2nd year master's student at BDU
shafiga.abusalamova1@gmail.com

Keywords: Social policy, Human capital development, Poverty reduction, Inclusive socio-economic development, Regional restructuring, Financial management, Transparency and accountability.
Açar sözlər: Sosial siyasət, İnsan kapitalının inkişafı, Yoxsulluğun azaldılması, İnklüziv sosial-iqtisadi inkişaf, Regional yenidənqurma, Maliyyə idarəetməsi, Şəffaflıq və hesabatlılıq.
Ключевые слова: Социальная политика, Развитие человеческого капитала, Сокращение бедности, Инклюзивное социально-экономическое развитие, Региональная реструктуризация, Финансовое управление, Прозрачность и подотчетность.

One of the most significant achievements of Azerbaijan's contemporary social policy framework has been the strategic and highly effective deployment of SOFAZ resources to foster inclusive socio-economic development. The Azerbaijani government has consistently emphasized that oil revenues must serve as a tool for elevating societal welfare rather than merely supporting short-term fiscal needs. In this context, SOFAZ has become a central mechanism through which the country has been able to enhance social protection systems, mitigate inequality, reduce poverty, and invest in long-term human capital development.

The importance of SOFAZ-funded social policies is perhaps best demonstrated through the dramatic improvements in living standards observed over the past two decades. Prudent fiscal stewardship ensuring that oil revenues were spent responsibly and in alignment with long-term social objectives has produced measurable results. According to World Bank assessments, the rate of extreme poverty in Azerbaijan, measured as consumption below USD 2.5 per day, fell to less than 3 percent, representing one of the most significant reductions in the region (World Bank, 2009; World Bank, 2022). This achievement underscores a social policy model in which redistributive measures, social transfers, and public investments were all coordinated to ensure that the benefits of economic growth reached every demographic group. Balanced consumption growth among various segments of the population also reflects that the government successfully managed to transform extractive revenue into a broad-based improvement in welfare.

Beyond poverty reduction, SOFAZ has also been instrumental in the implementation of a wide range of humanitarian, social, and public-infrastructure projects. A defining component of Azerbaijan's social policy over the past two decades has been the commitment to improving the living conditions and well-being of refugees and internally displaced persons (IDPs), who represent one of the country's most vulnerable and historically disadvantaged communities. Recognizing the social and psychological costs of displacement, the government has channelled substantial SOFAZ resources towards addressing the housing, educational, cultural, and social needs of this population. Since 2001, more than 2.7 billion manats have been allocated for these purposes (SOFAZ, 2021). These funds have supported the construction of modern residential complexes, schools equipped with contemporary educational facilities, cultural centers, healthcare institutions, and various other forms of social infrastructure across multiple regions (SOFAZ, 2010). The scale and reach of these projects indicate that Azerbaijan's social policy model

prioritizes not only economic security but also social stability, human dignity, and integration of vulnerable groups into broader societal life.

In recent years, one of the most important strategic directions of social policy has been the reconstruction and restoration of the Karabakh and Eastern Zangazur regions, liberated following the 2020 conflict. This enormous undertaking represents not only an infrastructural challenge but also a profound social mission aimed at reestablishing communities, livelihoods, and human security. SOFAZ funding plays a central role in this comprehensive rebuilding agenda. Between 2021 and 2023, 12 billion AZN were allocated for reconstruction efforts, with an additional 4 billion AZN earmarked for 2024 (U.S. Department of State, 2024). Across the broader five-year period of 2020–2025, total reconstruction expenditures are estimated at approximately 22 billion AZN (SOFAZ, 2063). These funds are used for critical infrastructure such as roads, bridges, water and energy systems, housing, schools, hospitals, administrative buildings, and the restoration of cultural heritage. A key social objective of this programme is the return of approximately 140,000 former IDPs by the end of 2026, which will support long-term social reintegration, revive community life in the liberated territories, and promote balanced regional development.

Investment in human capital represents another fundamental pillar of Azerbaijan's social development model. Recognizing that economic transformation and modernization require a highly educated population capable of contributing to global knowledge and innovation, the government has employed SOFAZ to finance the State Program on the Education of Azerbaijani Youth Abroad (2022–2026). This programme provides up to 2,000 young Azerbaijani citizens with full financial support to pursue higher education at top-tier global universities (SOFAZ, 2022; SOFAZ, 2023). By investing in internationally trained specialists in fields such as engineering, information technologies, medicine, public policy, economics, and advanced sciences, the government aims to build a workforce that can drive innovation, enhance productivity, and strengthen Azerbaijan's integration into the global economy. Such investment in human capital is not merely educational spending—it reflects a long-term social policy strategy centered on empowering future generations, supporting social mobility, and fostering a knowledge-based society.

Complementing these efforts is the government's innovative "boomerang model," which expands the scope of social development through economic mechanisms. Under this model, SOFAZ invests in foreign companies and projects abroad, while those same companies undertake commercially viable projects in Azerbaijan. This dual-purpose strategy creates a cycle in which foreign capital, advanced technologies, and managerial expertise are transferred back to the domestic economy. As a result, new employment opportunities are created, workforce skills are upgraded, and contemporary business practices are introduced. This model thus contributes to broader social-development objectives, ensuring that citizens directly benefit from the international investment activities of the sovereign wealth fund (Javadov, 2025).

Institutional transparency and accountability form an equally important component of Azerbaijan's social governance strategy. Ensuring public trust in the management of national resources is considered essential for maintaining the social contract between the state and its citizens. To this end, all SOFAZ expenditures are integrated into the consolidated state budget and must be approved by Parliament, which guarantees democratic oversight and alignment with national social priorities (SOFAZ, 2000; SOFAZ, 2046). Additionally, SOFAZ regularly publishes detailed financial reports, annual activity summaries, and investment updates, and frequently engages with the public and media through press releases and conferences. These measures reinforce institutional reliability, enhance transparency, and ensure that the population remains informed about how public

wealth is managed and used for the country's social development.Azerbaijan's social policy model, particularly since the early 2000s, has been built on the principle that natural-resource revenues must be transformed into sustainable social development and long-term social welfare. Within this framework, the role of the State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ) has been central. The Fund has not only served as a macroeconomic stabilizer but has also been instrumental in shaping a comprehensive and inclusive social policy that targets poverty reduction, human capital development, social integration, balanced regional growth, and the restoration of communities affected by conflict.

One of the most significant achievements of Azerbaijan's social policy has been the effective use of SOFAZ resources to promote inclusive socio-economic progress. The country adopted a governance philosophy in which oil revenues were treated as national capital that must serve the needs of current citizens while safeguarding the prosperity of future generations. As a result, SOFAZ became a key mechanism through which the state supported large-scale social programmes that reach broad segments of society.

This commitment is reflected in the substantial improvement in living standards over the past two decades. Through prudent fiscal management, the government was able to implement targeted social transfers, expand public services, and invest in social infrastructure. According to the World Bank, extreme poverty dropped below 3 percent—a dramatic improvement compared to the early post-independence period (World Bank, 2009; World Bank, 2022). Importantly, this reduction was not limited to specific regions or population groups. Instead, consumption growth became more evenly distributed, indicating that social policy ensured equitable access to the benefits of economic progress.

A core direction of Azerbaijan's social policy has been the protection and rehabilitation of refugees and internally displaced persons (IDPs), who constitute one of the most vulnerable groups in the country. Guided by a strong state commitment to social justice and national solidarity, SOFAZ has financed a wide range of housing and community-development projects designed to improve the living conditions of displaced populations. Since 2001, more than 2.7 billion manats have been allocated for these initiatives (SOFAZ, 2021). These funds have supported the construction of residential communities, modern schools, kindergartens, cultural centers, healthcare facilities, and public-service buildings throughout the country (SOFAZ, 2010). Such investments represent a fundamental component of the Azerbaijani social policy model, which prioritizes social cohesion, reintegration, and improved quality of life for all citizens.

Following the liberation of territories in the 2020 war, Azerbaijan's social policy entered a new phase that places particular emphasis on the reconstruction and revival of the Karabakh and Eastern Zangazur regions. This new direction reflects the country's commitment to restoring social infrastructure, rebuilding communities, and ensuring the safe and sustainable return of former IDPs. Between 2021 and 2023, SOFAZ allocated 12 billion AZN for reconstruction, with an additional 4 billion AZN planned for 2024 (U.S. Department of State, 2024). Overall reconstruction spending for 2020–2025 is estimated at approximately 22 billion AZN (SOFAZ, 2063). Beyond physical reconstruction, these projects form the foundation of a long-term social strategy aimed at re-establishing community life and ensuring the social reintegration of nearly 140,000 displaced residents by 2026.

Another pillar of Azerbaijan's social policy strategy is the systematic development of human capital. Recognizing that social development and economic competitiveness are inseparable, the government has used SOFAZ as a financing tool for educational modernization. The State Programme on the Education of Azerbaijani Youth Abroad (2022–2026), funded by SOFAZ, provides up to 2,000 young citizens with access to world-class universities (SOFAZ, 2022; SOFAZ, 2023). This initiative supports Azerbaijan's

broader ambition to build a diversified, innovation-driven, and knowledge-based society. By equipping young people with advanced skills and global perspectives, the programme contributes directly to social mobility, equality of opportunity, and the long-term intellectual capacity of the nation.

An innovative element of this broader social-development strategy is the “boomerang model,” through which foreign companies that receive investment from SOFAZ implement commercially viable projects inside Azerbaijan. This model not only strengthens economic development but also supports social-policy objectives: job creation, workforce development, technological transfer, and capacity-building in local industries. As a result, the benefits of international investment activities extend directly to Azerbaijani society (Javadov, 2025).

Transparency, accountability, and public oversight are also integral features of Azerbaijan’s social governance model. By law, all SOFAZ expenditures are integrated into the consolidated state budget and require parliamentary approval (SOFAZ, 2000; SOFAZ, 2046). This ensures that the use of national wealth directly aligns with social priorities and national development goals. SOFAZ further reinforces transparency by publishing annual reports, financial statements, and press briefings, which enhance public trust and institutional legitimacy.

Azerbaijan’s social policy model, particularly since the early 2000s, has been built on the principle that natural-resource revenues must be transformed into sustainable social development and long-term social welfare. Within this framework, the role of the State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ) has been central. The Fund has not only served as a macroeconomic stabilizer but has also been instrumental in shaping a comprehensive and inclusive social policy that targets poverty reduction, human capital development, social integration, balanced regional growth, and the restoration of communities affected by conflict.

Azerbaijan’s social policy has effectively utilized SOFAZ resources to promote inclusive socio-economic development, treating oil revenues as national capital for current and future generations. This approach has led to significant improvements in living standards, with extreme poverty falling below 3% (World Bank, 2009; 2022), and equitable consumption growth across regions.

A key focus has been supporting refugees and internally displaced persons (IDPs), with over 2.7 billion AZN invested since 2001 in housing, schools, cultural centers, healthcare, and public services (SOFAZ, 2010; 2021). After the 2020 conflict, 22 billion AZN is planned for the reconstruction of Karabakh and Eastern Zangazur, aiming to reintegrate nearly 140,000 displaced residents by 2026 (U.S. Department of State, 2024; SOFAZ, 2063).

Human capital development is another priority, with the State Programme on the Education of Azerbaijani Youth Abroad (2022–2026) supporting 2,000 students at top global universities, enhancing social mobility and long-term national capacity (SOFAZ, 2022; 2023).

The “boomerang model” links international investment with domestic projects, fostering job creation, technology transfer, and workforce development (Javadov, 2025). Transparency and accountability are ensured as all SOFAZ expenditures require parliamentary approval and are publicly reported (SOFAZ, 2000; 2046).

"SOCİAL DEVELOPMENT İN AZERBAİJAN: SOFAZ'S ROLE İN RECONSTRUCTİON, REGİONAL DEVELOPMENT AND HUMAN CAPİTAL"

Abusalamova Shafiga

SUMMARY

This article examines the role of the State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ) in shaping and supporting the country's contemporary social policy. It highlights how Azerbaijan has strategically deployed hydrocarbon revenues to promote inclusive socio-economic development, reduce poverty, strengthen social protection, and invest in long-term human capital. SOFAZ has financed large-scale social and humanitarian projects, including housing, education, healthcare, and cultural infrastructure for refugees and internally displaced persons (IDPs), as well as the reconstruction of the Karabakh and Eastern Zangazur regions. The article emphasizes innovative policy approaches, such as the "boomerang model" and the State Program on the Education of Azerbaijani Youth Abroad, which link international investment and education to domestic social development. Transparency, accountability, and prudent fiscal stewardship are identified as central to the success of these initiatives, ensuring equitable distribution of resource wealth, social cohesion, and sustainable long-term development. The study demonstrates that Azerbaijan's model provides a robust example of leveraging natural resource wealth for comprehensive social progress.

"AZƏRBAYCANDA SOSİAL İNKİŞAF: ARDNF-İN YENİDƏNQURULMA, REGIONAL İNKİŞAF VƏ İNSAN KAPİTALINDA ROLU"

Abusalamova Şəfiqə

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) ölkənin müasir sosial siyasətinin formalaşdırılmasında və dəstəklənməsindəki rolu araşdırılır. Burada Azərbaycanın karbohidrogen gəlirlərini inklüziv sosial-iqtisadi inkişafı təşviq etmək, yoxsulluğun azaldılması, sosial müdafiənin gücləndirilməsi və uzunmüddətli insan kapitalına investisiya qoymaq üçün strateji olaraq necə yerləşdirdiyi vurğulanır. ARDNF qaçqınlar və məcburi köçkünlər (MK) üçün mənzil, təhsil, səhiyyə və mədəni infrastruktur da daxil olmaqla genişmiqyaslı sosial və humanitar layihələri, eləcə də Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin yenidən qurulmasını maliyyələşdirib. Məqalədə beynəlxalq investisiya və təhsili daxili sosial inkişafla əlaqələndirən "bumeranq modeli" və Azərbaycan Gənclərinin Xaricdə Təhsili üzrə Dövlət Proqramı kimi innovativ siyasət yanaşmaları vurğulanır. Şəffaflıq, hesabatlılıq və ehtiyatlı maliyyə idarəetməsi bu təşəbbüslərin uğurunun əsasını təşkil edir, resurs sərvətlərinin ədalətli bölüşdürülməsini, sosial birliyi və davamlı uzunmüddətli inkişafı təmin edir. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan modeli hərtərəfli sosial tərəqqi üçün təbii resurs sərvətlərindən istifadənin güclü nümunəsini təqdim edir.

«СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: РОЛЬ ГНФАР В ВОССТАНОВЛЕНИИ, РЕГИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ КАПИТАЛЕ»

Абусаламова Шафига

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль Государственного нефтяного фонда Азербайджана (ГНФАР) в формировании и поддержке современной социальной политики страны. В ней освещается, как Азербайджан стратегически использовал доходы от углеводородов для содействия инклюзивному социально-экономическому развитию, сокращения бедности, укрепления социальной защиты и инвестиций в долгосрочный человеческий капитал. ГНФАР финансировал масштабные социальные и гуманитарные проекты, включая жилищное строительство, образование, здравоохранение и культурную инфраструктуру для беженцев и внутренне перемещенных лиц (ВПЛ), а также восстановление Карабаха и Восточного Зангезура. В статье особое внимание уделяется инновационным политическим подходам, таким как «модель бумеранга» и Государственная программа по образованию азербайджанской молодежи за рубежом, которые связывают международные инвестиции и образование с внутренним социальным развитием. Прозрачность, подотчетность и разумное фискальное управление рассматриваются как ключевые факторы успеха этих инициатив, обеспечивающие справедливое распределение богатства природных ресурсов, социальную сплоченность и устойчивое долгосрочное развитие. Исследование показывает, что модель Азербайджана представляет собой наглядный пример использования богатства природных ресурсов для всестороннего социального прогресса.

DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİMİZİN TƏDQİQİ: AZƏRBAYCANIN BƏDİİ SİLAHLARI METROPOLİTEN MUZEYİNDƏ

Amanova Ayşən Kamal qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
aysnkamal@gmail.com
Orcid id: 0009-0003-6165-5297

Açar sözlər: Eksponatlar, sərgilənən tarixi nümunələr, milli silahlarımız, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, maddi-mədəni irs, zərgərlik əsərləri, Azərbaycan incəsənəti, mədəniyyətin qorunması, etnoqrafik, kolleksiya, milli geyim, Metropoliten Muzeyi.
Ключевые слова: Экспонаты, выставленные исторические артефакты, национальное оружие, образцы декоративно-прикладного искусства, материальное культурное наследие, текстиль, ювелирные изделия, азербайджанское искусство, сохранение культурного наследия, этнографический, коллекция, национальный костюм, Метрополитен-музей.
Keywords: Exhibits, displayed historical artifacts, national weapons, decorative and applied art examples, tangible cultural heritage, textile, jewelry, Azerbaijani art, cultural preservation, ethnographic, collection, national costume, Metropolitan Museum.

Giriş: Azərbaycan mənşəli eksponatlar, dünyanın bir çox muzeyində sərgilənməkdədir. Həmin eksponatlar arasında, sözsüz ki, Azərbaycanın dekorativ tədbiqi sənət nümunələrinə aid olan bədii silahların da xüsusi əhəmiyyəi var. Belə ki, bu sənət növünün mahiyyəti, təkcə döyüş alətlərinin hazırlanmasından ibarət olmamış, həm də milli zövq və estetik duyumun ifadəsi kimi formalaşmışdır. Tarixi sənədlər və muzey kolleksiyaları göstərir ki, Azərbaycan ustaları tərəfindən hazırlanmış qılınclar, xəncərlər, zirehli geyimlər və digər silah nümunələri həm funksional, həm də yüksək bədii dəyərə malik olmuşdur. Xüsusilə xəncərlərin üzərindəki gümüş və qızıl naxışlar, sədəf və mina işləmələri, ornamentlər və kalliqrafik yazılar milli sənət üslubunun bədii dərinliyini nümayiş etdirir. Bu eksponatlar Azərbaycan dekorativ- tətbiqi sənətinin maddi-mədəni irs kimi beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasında mühüm rol oynayır və mədəniyyətin qorunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu növ sənət nümunələrə isə dünyanın bir çox muzeylərində (Kremlin Silah, Palatası, Topkapı Sarayı,

Viktoria və Albert Muzeyi, Britaniya Muzeyi, Bern Tarix Muzeyi) olduğu kimi, o cümlədən də ABŞ-nın Metropoliten Muzeyində də rast gəlinir.

Metropoliten Muzeyində saxlanılan bədii silahlarımız: Amerika Birləşmiş Ştatlarının Nyu-York şəhərindəki Metropoliten Muzeyi, dünyanın ən iri və nüfuzlu sənət muzeylərindən biridir. 1870-ci ildə yaradılmış bu muzeydə müxtəlif dövrlərə və regionlara aid milyonlarla eksponat toplanmış, sənət və mədəniyyət tarixinin müxtəlif sahələri sərgilənmişdir. Burada həm Qərb, həm də Şərq incəsənətinin nadir nümunələri, müxtəlif xalqların material-mədəni irsi qorunur və təqdim edilir. **[3]**

Metropoliten Muzeyində Azərbaycan sənətkarlığına məxsus, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri də rast gəlmək mümkündür. Bu kolleksiyanın arasında xalçalar, tekstil nümunələri, zərgərlik əsərləri, milli geyim və digər bədii sənət nümunələri yer alır. Eksponatlar arasında Azərbaycan sənətkarlığına məxsus bədii silahlara da rast gəlinir.

Xüsusilə, burada Azərbaycan sənətkarları tərəfindən hazırlanan xəncərlər, zirehli başlıqlar və

zirehli üst geyimlərə də rast gəlmək mümkündür.

Təbriz xəncəri: Məsələn, Cənubi Azərbaycan sənətkarlığına aid olan bu xəncər, muzeyə daxil olan izləyicilərin diqqətini, xüsusi olaraq cəlb edir.

Metropoliten Muzeyində saxlanılan Təbriz xəncəri, XVIII–XIX əsrlərə, Qacar dövrünə aid nadir bir nümunədir və Azərbaycan bədii silahçılığının dekorativ-tətbiqi sənət sahəsindəki yüksək səviyyəsini göstərir. Bu eksponat həm Təbriz zərgərliyi, həm də Qacar rəsmlərinin təsirini əks etdirir və bədii zəriflik ilə funksional gücü ideal şəkildə birləşdirir. Rəng palitrasındakı çəhrayı, mavi, yaşıl və ağ tonların qızılı fonla birləşməsi eksponata vizual zənginlik qatır və tipik hərbi ləvazimatın sərt rənglərindən fərqlənərək onu incəsənət əsərinə çevirir. Mina texnikası ilə işlənmiş detallarda tünd yaşılın qızılı fon üzərində parlaması dərinlik və işıq effekti yaradır, sulu çiçək naxışları isə qın və dəstək boyunca uzanaraq kompozisiyanın bütövlüyünü təmin edir və ustanın texniki bacarığını nümayiş etdirir.

Xəncərin üzərindəki gül və bülbül motivləri həyat və gözəllik simvoludur, qadın zinət əşyaları ilə paralellik göstərir və sahibinin sosial statusunu və həmin dövrün yüksək zövq anlayışını əks etdirir. Qının arxasına yazılan "Mahmud" yazısı, həmin ustanın adını bildirir. Bu detal, sənətkarın şəxsi imzasını və bacarığını gələcək nəsillərə çatdırmaq istəyini ifadə edir. Xəncər sərt güc obyektindən uzaqlaşaraq estetik və simvolik bir əşya kimi təqdim

olunur, həm müdafiə funksiyasını, həm də elit təbəqənin ayrıcalıqlı mövqeyini əks etdirir. Qacar üslubunun zərgərlik məktəbinə xass olan bu keyfiyyətlərin inteqrasiyası, Cənubi Azərbaycanda mədəniyyət və sənət sahəsində yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Belə ki, bu xəncərin üzərində olan zərgərlik texnikası və ornamentlərin, 2019-cu ildə Azərbaycan Xalça Muzeyi tərəfindən "Sotheby's'' hərrac evindən alınan və qadınlar tərəfindən istifadə edilən "Piyaləzəng" eksponatı ilə yüksək oxşarlıq təşkil etməsi, bu faktı tam olaraq təsdiqləyir. **[2. səh; 247]**

Eksponatın zahiri görünüşü incəlik, lüks və simvolik dərinlik baxımından diqqət çəkir. Bu xüsusiyyətlər həmin dövrün qadınlarının zinət əşyalarına olan zövqünə də eyham vurur. Bütün bu göstəricilər eksponatın böyük ehtimalla zadəgan bir xanıma aid olduğunu göstərir.

Ağqoyunluların çalma dəbilqəsi: Muzeyin kolleksiyasında yer alan növbəti eksponat isə, XV əsrə aid olan Ağqoyunlu çalma dəbilqəsidir. İranın şimal-qərb və Anadolu bölgələrində formalaşmış türkman hərb mədəniyyətinin həm dini, həm də siyasi simvolizmini özündə birləşdirir.

Ağır süvari üçün nəzərdə tutulmuş bu başlıq sadəcə bir müdafiə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də ilahi güc, hakimiyyət və sədaqətin rəmzi sayılır.

Dəbilqənin üzərindəki yazılar "Allahın nəzəri Sultanımızın üzərində olsun" ifadəsi isə, dövlət və dinin ayrılmaz sintezini göstərir. Bu, hökmdar və ya döyüşçünün gücünü insanın iradəsindən çox, Tanrının himayəsinə bağlayır. Həmin dövrün inancına görə, hərbi qələbə yalnız fiziki bacarığın yox, eyni zamanda ilahi ədalətin təcəssümü idi. Çalma formalı bu dəbilqə dərviş qruplarının baş geyimlərini xatırladır və döyüşçünü sadəcə əsgər deyil, müqəddəs müharibənin, cihadın iştirakçısı kimi mənalandırır. Bu, maddi (zireh) və mənəvi (iman) qatların birləşməsini simvolizə edir.

Dəbilqənin estetik strukturu və ornamentikası onun simvolik gücünü daha da artırır. Qabarıq və fleytalı formalar təkcə müdafiə məqsədinə deyil, həm də status göstəricisinə xidmət edir. Üzərindəki qızıl və gümüş yazılar həm maddi sərvət, həm də ilahi qorunmanın işarəsidir.

Bəzəklərdəki bitki motivləri (islami ornamentlər) həyatın dövri təbiətini və bərəkəti təcəssüm etdirir, həmçinin İslam sənətinə xas olan sonsuzluq ideyasını əks etdirir. Bu, cihadın və qəhrəmanlığın mənəvi yol kimi qavranılmasına xidmət edir. Başlığın üzərindəki Osmanlı dövlətinə aid olan möhür isə, zamanla həmin eksponatın, bir çox dövlətlərin diqqətini cəlb etdiyini və bu səbəblə, Metropiletin Muzeyinə qədər böyük bir yol qətt etdiyini göstərir. **[1]**

Metallurgiya sənəti baxımdan bu nümunə yüksək keyfiyyətə malikdir. Qabarıq formalar və incə həkk işləri həm funksional, həm də vizual baxımdan tarazlıq yaradır. Qızıl və gümüş təzhib texnikasının tətbiqi usta sənətkarların metal üzərindəki incə nəzarətini göstərir. Sərt materialın içində isə ruhani bir zəriflik hiss olunur. Zamanın izlərini daşıyan cızıqlar, solmuş rənglər, bu dəbilqənin həm döyüş, həm də tarixi şahidlik funksiyasını ön plana çıxarır. O, Ağqoyunlu dövründə gücün, dini sədaqətin və incə sənətkarlığın təntənəsini özündə birləşdirən, həm ideoloji, həm estetik baxımdan unikal bir eksponatdır.

Ağqoyunluların zirehli üst geyimi: Muzeyin kolleksiyasında saxlanılan digər eksponatımız, Ağqoyunlu dövrünə aid olan “Zirehli üst geyimi”dir.

Bu zirehli üst geyimi, zəncir zireh və üzərindəki bədii lövhədən ibarət mürəkkəb formalarl ilə seçilir və özündə Ağqoyunlu dövründə hərbi sənətkarlığın və estetik təfəkkürün vəhdətini əks etdirir. O, sırf qoruyucu vasitə olmaqla kifayətlənmir, həm də hakimiyyət, sədaqət və ilahi himayə ideyalarını bədii şəkildə təcəssüm etdirir. Zirehin toxunuşu bir növ "metal parça" illüziyası yaradaraq, həm funksional, həm də vizual ahəng təmin edir. Minlərlə bir-birinə keçmiş halqadan ibarət bu struktur, döyüşçünün bədənini elastik, amma möhkəm bir səthlə əhatə edir. Bu, həm texniki ustalığın, həm də ritmik simmetriyanın nümunəsidir. Geyimin ön hissəsində yerləşən qızıl və gümüşlə işlənmiş lövhə, zirehin bədii və mənəvi mərkəzini təşkil edir. Üzərində həkk olunmuş at və bitki motivləri həyat, hərəkət və bərəkət simvollarıdır.

Lövhənin səthindəki "Allahımıza həmd olsun, yaşasın sultanımız" yazısı, bu geyimə dini və siyasi dəyər qazandırır. Yazı, sahibinin yalnız döyüş meydanında deyil, həm də Tanrı qarşısında sədaqətli və haqq yolunun qoruyucusu olduğunu göstərir. Bu ifadə, dövrün dünyagörüşünü; dövlətin gücünün ilahi qaynaqdan gəldiyi, sultanın Allah tərəfindən seçilmiş bir rəhbər olduğu inancını əks etdirir. Qızıl və gümüşlə işlənmiş lövhə, sahibinin ali statusunu, var-dövlətini və mərasim əhəmiyyətini nümayiş etdirir. O, həm hökmdarın hakimiyyətini bəyan edən vizual deklarasiya, həm də imanla möhkəmlənmiş sadiqliyin bədii ifadəsini ehyamlaşdırır.

Ağqoyunluların diz və ayaq zirehi: Muzeyin kolleksiyasındaki Azərbaycan sənətkarlığının növbəti nümunəsi, XV əsrə aid olan Ağqoyunlu ordusuna məxsus, diz və ayaq zirehidir.

Azərbaycan sənətkarlığının, xüsusilə Şirvan bölgəsinin metallurgiya və bədii zireh istehsalında göstərdiyi yüksək səviyyəni nümayiş etdirən nadir bir eksponatdır. Bu zireh parçası ağır süvarilər üçün hazırlanmış və həm funksional, həm də estetik baxımdan mükəmməl bir mühəndislik nümunəsi kimi diqqət çəkir. Zəncir və metal lövhələrin birləşməsi, həm hərəkət azadlığını qoruyur, həm də maksimal müdafiə təmin edir. Yelpikvari genişlənən forması, zirehin dinamik və qətiyyətli görünüşünü gücləndirir. Mərkəzdəki qabarıq, dairəvi lövhə həm dizqapağını qoruyur, həm də bütün kompozisiyanın vizual mərkəzinə çevrilir. Zəncirvari toxunuşun elastikliyi ilə yuxarı hissədəki sərt metal plakaların kontrastı materialların ahəngini yaradır; bu, həm mühəndislik düşüncəsinin, həm də sənətkar estetikasının təntənəsidir. Metalın öz təbii rəngində saxlanılması, yəni rəngli mina və qızıl təzhibdən imtina edilməsi, sənətkarlığın xalis texniki ustalığına diqqəti yönəldir. Monoxrom metal parıltısı, döyüşün sərtliyini və realçılığını vurğulayır, funksionallığın içində bədii ahəng yaradır.

Lövhənin üzərindəki dini yazı isə bu parçanı sırf qoruyucu vasitə olmaqdan çıxarır, onu mənəvi bir talismana çevirir. Belə ki, dəbilqənin üzərində yer alan "Allah böyükdür" ifadəsi döyüşçüyə həm inanc, həm də mənəvi güc verirdi. Yazının bəzi hissələri zamanla silinsə də, bu ifadədən yola çıxaraq həmin dövrdə müharibə anlayışlarında dini motivlərin insan psixologiyasına və döyüş ruhuna dərin təsir göstərdiyini aydın şəkildə görmək mümkündür. Diz və ayaq zirehləri döyüşçünün irəliləmə və möhkəm dayanma qabiliyyətini təmsil edir. Bu isə cəsarətin və dönməzliyin simvolik ifadəsidir. Üzərindəki çiçəkvari mis möhürün topoqrafik nişan kimi şərh olunması, bu zirehin ya müəyyən bir bölgəyə (ehtimal ki, Şirvana), ya da konkret bir ustanın emalatxanasına aid olduğunu göstərir. Bu, eyni zamanda Azərbaycan hərbi sənətkarlığının regional fərqlərini və ustaların öz işlərinə qoyduğu imzavari nişanları əks etdirir.

Nəticə: Metropoliten Muzeyində saxlanılan Azərbaycan bədii silah və zireh nümunələri, xalqımızın dekorativ-tətbiqi sənət irsinin nə qədər zəngin və çoxşaxəli olduğunu bir daha sübut edir. Qacar dövrünə məxsus Təbriz xəncəri, Ağqoyunlu dövrünə aid çalma dəbilqəsi və zirehli geyim parçaları kimi eksponatlar göstərir ki, Azərbaycan sənətkarları sadəcə döyüş alətləri hazırlamır, həm də onları estetik, simvolik və mənəvi məna daşıyan sənət əsərlərinə çevirirdilər. Bu nümunələrdə metal, daş, mina və qızıl kimi materialların harmonik şəkildə birləşməsi, həm texniki ustalığın, həm də dərin fəlsəfi düşüncənin nəticəsidir. Silah və zirehlərin üzərindəki epiqrafik yazılar, dini ifadələr və bitki naxışları, müdafiə və müharibə anlayışlarını ilahi ədalət, cəsarət və gözəllik konsepsiyası ilə birləşdirir.

Eyni zamanda, bu eksponatlar Azərbaycan sənətkarlığının beynəlxalq təsir dairəsini də əks etdirir: Təbriz zərgərlik məktəbi ilə Qacar üslubunun sintezi, Ağqoyunlu dövründə dini və siyasi rəmzlərin sənətdəki təzahürü, Şirvan metallurgiyasının texniki mükəmməlliyi bir mədəni mozaika yaradır. Ümumiyyətlə, Metropoliten Muzeyindəki Azərbaycan sənətkarlığına məxsus olan bədii silahlar, xalqımızın dünyagörüşünü, estetik zövqünü və mənəvi dəyərlərini özündə daşıyan bədii irsimizdir. Onların öyrənilməsi, Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənətinin beynəlxalq miqyasda daha dərindən tanıdılmasına və düzgün qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sədulla Nuriyev. "Metropoliten İncəsənət Muzeyində Ağqoyunlu mədəniyyət nümunələri" Səh. 83, 85, 87.
2. Şirin Y.Məlikova. \ Sevil Sadıxova. \ "Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin kolleksiyasından, zərgərlik İnciləri". \ Şərq-Qərb ASC. Azərbaycan Xalça Muzeyi. Şərq-Qərb ASC. – 2020. Səh. 247
3. Metropoliten Muzeyi URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/31854
4. Metropoliten Muzeyi: Rəsmi səhifə URL https://az.wikipedia.org/wiki/Metropoliten_muzeyi

DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİMİZİN TƏDQİQİ: AZƏRBAYCANIN BƏDİİ SİLAHLARI METROPOLİTEN MUZEYİNDƏ

Amanova Ayşən

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan bədii silahçılıq sənətinin dekorativ-tətbiqi sənətin mühüm qolunu təşkil etməsi və bu sahənin dünya muzeylərindəki təmsilçiliyi araşdırılır. Xüsusi diqqət Nyu-York Metropoliten İncəsənət Muzeyində saxlanılan Azərbaycan mənşəli bədii silah nümunələrinə yönəldilmişdir. Tədqiqat zamanı həmin silahların texniki hazırlanma xüsusiyyətləri, bədii tərtibatı, ornamentikasında müşahidə olunan milli üslub elementləri və material işlənməsi təhlil edilmişdir. Məqalə həmçinin bu nümunələrin Azərbaycan sənətkarlığının tarixi inkişafında və beynəlxalq miqyasda tanıdılmasında oynadığı rolu göstərir. Nəticə olaraq, Metropoliten Muzeyində qorunan bu silahlar Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin yüksək səviyyəsini və estetik dəyərlərini nümayiş etdirən nadir mədəni irs nümunələri kimi qiymətləndirilir.

STUDY OF OUR DECORATIVE AND APPLIED ART EXAMPLES: AZERBAIJAN'S ARTISTIC WEAPONS IN THE METROPOLITAN MUSEUM

Amanova Ayshan

SUMMARY

The article explores Azerbaijani artistic weaponry as an essential branch of the country's decorative and applied arts, focusing on its representation in world museums. Special attention is given to Azerbaijani-origin artistic weapons preserved at the Metropolitan

Museum of Art in New York. The research analyzes the technical features, artistic design, ornamentation, and use of national stylistic elements in these weapons. It also highlights the role of these masterpieces in the historical development and international recognition of Azerbaijani craftsmanship. As a result, the weapons preserved in the Metropolitan Museum are evaluated as unique cultural heritage examples that demonstrate the high artistic level and aesthetic values of Azerbaijani decorative and applied art.

ИЗУЧЕНИЕ НАШИХ ПРИМЕРОВ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА: ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОРУЖИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕТРОПИТЕН-МУЗЕЕ

Аманова Айшан

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается азербайджанское художественное оружие как важнейшая отрасль декоративно-прикладного искусства страны, с акцентом на его представленность в музеях мира. Особое внимание уделяется художественному оружию азербайджанского происхождения, хранящемуся в Метрополитен-музее в Нью-Йорке. В исследовании анализируются технические особенности, художественное оформление, орнаментация и использование национальных стилистических элементов в этом оружии. Также подчеркивается роль этих шедевров в историческом развитии и международном признании азербайджанского мастерства. В результате оружие, хранящееся в Метрополитен-музее, оценивается как уникальные образцы культурного наследия, демонстрирующие высокий художественный уровень и эстетическую ценность азербайджанского декоративно-прикладного искусства.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ, FİLOLOGİYA

Kazımzadə Tural. Əbdürrəhman Bədəvinin dünyagörüşündə tarixi-mədəni faktorların rolu və fəlsəfə tarixi problemlərinə təsiri 3
Quluzadə Solmaz. Musiqi irsinin qorunmasinda bəstəkar ev muzeylərinin rolu 11
Kərimova Nərgiz. Müasir Azərbaycan şəxsi muzeylərinin formalaşmasi: çağırışlar və inkişaf strategiyaları 16

PSİXOLOGİYA, PEDAQOGİKA

Eyvazlı Aynur. Yeniyetmələrdə bullinqin psixoloji nəticələri və müdafiə mexanizmləri 19
Əsgərova Nigar. Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə və sosial mühitin qarşılıqlı əlaqəsi 23
Həsənova Nigar. Yalanın şüuraltında təzahürü: niyə yalan danışırıq 28
Quliyeva Sürəyya. Kiçikyaşlı məktəblilərdə sosial fobiya və emosional xüsusiyyət arasındakı əlaqə 35
Hidayətova Günel. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin uşaqların psixi inkişafına təsiri: faydalı və zərərli tərəflər 40
Ağazadə Nəzrin. Şəxsiyyət pozuntusu olan qadın məhkumların cəzaçəkmə şəraitinə adaptasiyasına təsir edən psixoloji xüsusiyyətləri 44
Əliyeva Rübabə. Aqressiv davranışın tədqiqi istiqamətləri 50
İskəndərova Sevda, Allahverdiyev Ramin. Hərbi hazırlıq sistemində gənclərdə şərəf və ləyaqət hislərinin formalaşdırılması 55
Eminov Nəcəf. Müəllimlərin peşekar inkişafinda müasir tendensiyalar 60
Muradova Zəhra. Valideyn-müəllim-şagird üçbucağında kommunikasiya: ibtidai təhsildə effektiv əməkdaşlıq modelləri 65
Hüseynova Cəmilə. Milli qiymətləndirmə təhsili öyrənmək üçün aparılan tədqiqatdır 71
Тагиева Гамар. Воспитание патриотизма как педагогическая проблема 76

SOSİOLOGİYA, SOSİAL İŞ

Məmmədli Nərmin. Sosioloji tədqiqatlarda kontent-analiz metodunun elmi prinsipləri və praktik əhəmiyyəti.. 81
Bağırlı Bəyaz. Sosioloji tədqiqatlarda dərinləşdirilmiş intervü metodunun bəzi nəzəri məsələləri 87
Агаева Фируза. Влияние работы с общинами на социально-экономическое развитие 92
Гасанов Рамиз. Взаимодействие социальных служб и судов Азербайджана в процессе семейной медиации 98

İDARƏETMƏ, İQTİSADİYYAT, İNFORMASİYA

Cəfərova Ülkər, Səmədova Zəhra. Gömrük sistemində rəqəmsallaşma, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi və "smart customs" modeli haqqında mülahizələrim 102
Yusifov Elvin. Separatizmin yaranmasını şərtləndirən amillər 108
Məmmədli Nuran, İbrahimova Səkinə. Terrorizm və onun beynəlxalq sistemə təsiri 113
Əfəndiyeva Xatirə, Kərimli Günay. Cənubi Qafqazda kibertəhlükəsizlik mühiti və azərbaycanın dövlət siyasəti 118
Abusalamova Shafiga. "Social development in Azerbaijan: Sofaz's role in reconstruction, regional development and human capital 122
Amanova Ayşən.. Dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrimizin tədqiqi: Azərbaycanın bədii silahları metropoliten muzeyində 128

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 44
(II HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Röya Nəsirova

Çapa imzalanmışdır: 25.11.2025
Format: 60×84 1/8
Şərti çap vərəqi – 13
Sifariş № 210
Tiraj – 100 nüsxə

"Füyuzat" nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850 98 69
e-mail: fuyuzat2020@gmail.com